

17.0 10

TĪRTHACINTĀMANI

OF

VĀCASPATI MISRA.

EDITED BY

KAMALAKRISHNA SMRITITIRTHA.

CALCUTTA :

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,

No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

—w—

1912.

तीर्थचिन्तामणिः ।

वाचस्पतिमिश्रविरचितः ।

एशियाटिकसोसाइटीनामिकायाः सभाया अनुमत्या

भट्टपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थेन

संशोधितः ।

कलिकाता-नगर्याम्

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः

एशियाटिकसोसाइटीनामिकाया सभया प्रकाशितम् ।

PREFACE.

The present treatise "Tirtha Cintamani" is one of the series of "Smriti Cintamani" by Vācaspati Misra and treats of the holy places of Hindu pilgrimage. The details of rites and ceremonies prescribed in the Castras for performance in the five foremost places of Hindu pilgrimage, Gaya, Purushottama (Puri), Prayag (Allahabad), Kashi (Benares), and Ganga (the sacred river Ganges) have been dealt with in extenso, while the other places of pilgrimage have also been treated generally. The work shows the devoted religious faith of the Hindus and is full of information derived from laborious researches and investigation ; the other works of the same series are Sradha Cintamani, Suddhi Cintamani, etc.

The author Vācaspati Misra belonged to Mithila and flourished in the court of Raja Harinarain Deb, a Brahmin Raja of Mithila, at whose instance he composed the famous Smriti collection "Kirtya Maharnava." After the demise of the Raja, he composed another important Smriti collection "Dwaita Nirnaya" at the instance of the widowed Rani Jayadevi.

The period of the works of the great Bengali savant, Pandit Raghunandana Bhattacharjya, has been determined to be the latter half of the sixteenth century. Raghunandana has freely quoted from Dwaita Nirnaya and also from Sradha Cintamani and other works of the present author in many places of his famous Smriti collection. Quotations from the present work occur in the chapter deal-

ing with "GANGA MAHATMYA" of his Prayaschittwa tatwa and also in Malamasa tatwa. The period of the present author then dates back before the latter half of the sixteenth century. *Biswakosha* (the Bengali Encyclopaedia) in the article on "Smriti" has fixed the age of Raja Hari-narayan Deb and of the present author to be the first period of the sixteenth century.

In editing this book I have consulted *Brahma purana*, *Tristhali Sethu*, Raghunandan's *Asthabingsati tatwa* and other authorities.

Three manuscripts indicated in the foot notes as क, ख, and ग respectively have been collated for the present publication, one obtained from the rooms of the Asiatic Society of Bengal, the other from the library of the Sanskrit College, Calcutta, and the third from Pandita Panchanana Tarkaratna of my native village, Bhatpara. But the last page was either wanting or illegible in the first two manuscripts and Pandit Bindhweswari Prasad, Librarian of the Benares, Sanskrit College, very kindly, lent me the last page of a manuscript in his possession for which I am grateful to him.

In conclusion I am much indebted to the learned members of the Asiatic Society for kindly permitting me to edit these valuable old manuscripts. The services which the Society is rendering to the cause of old Sanskrit literature by the publication and consequent preservation of ancient and useful manuscripts are invaluable and most praise worthy.

The 21st July, 1912. }
BHATPARA, 24 PERGANAS. } KAMALA KRISHNA SMRITITIRTHA.

श्रीश्रीरामो जयति ।

तीर्थचिन्तामणेर्विषयसूची ।

विषयाः	पृः	पं
अथ यज्ञोपवीतप्रकरणम् ...	२४१	१३
अथ यज्ञोपवीतप्रकरणम् ...	१०५	१४
अथोरमन्त्रः ...	८८	२
अथ जपः ...	२२७	१५
अथ दानम् ...	२३१	११
अथवाहनम् ...	२२२	१
अस्थिप्रक्षेपप्रकारः ...	२६५	१२
आङ्गिरस—तीर्थयात्रा ...	२७८	६
कपिलदर्शनफलम् ...	१८४	६
कालविशेषे गङ्गास्नानम् ...	२०८	१
काशीक्षेत्रमानम् ...	३४०	५
काशीमरणफलम् ...	३४६	१
काशीमाहात्म्यम् ...	३६८	१३
कृत्तिवासाः ...	१७६	१
कृत्तिवासःक्षेत्रप्रयोगः ...	१८४	१०
कृत्तिवासःपूजा ...	१८४	१५
कोणार्कः ...	१८०	१३
कोणार्कप्रयोगः ...	१८७	७

विषयाः	पृः	पं
गङ्गाकीर्त्तनम् ...	२०२	१
गङ्गाजलमाहात्म्यम् ...	११८	१
गङ्गातर्पणप्रयोगः ...	२२४	३
गङ्गातीयपानफलम् ...	१८७	१
गङ्गादर्शनम् ...	१८८	११
गङ्गान्तर्जलमरणफलम् ...	२६२	१६
गङ्गापूजा ...	२२८	१
गङ्गाप्रकाशः ...	१८८	१
गङ्गाभक्तिफलम् ...	१८६	३
गङ्गाभिलाषः ...	२०३	७
गङ्गामृत्तिकाफलम् ...	२६८	१
गङ्गावगाहनम् ...	२२२	१
गङ्गासागरसमीपे कपिलदर्शनम्	१८४	६
गङ्गासेवनफलम् ...	१८४	६
गङ्गास्नानम् ...	२०३	१२
गङ्गास्नानप्रयोगः ...	२०६	७
गङ्गास्पर्शनम् ...	२०३	१
गङ्गास्मरणम् ...	२००	१२
गङ्गायामस्थितिफलम् ...	२६४	१५
गङ्गायां व्रतफलम् ...	२४४	१५
गङ्गायां श्राद्धफलम् ...	२६१	१०

विषयाः	पृः	पं
मयाविधिः ...	२६८	८
ग्रामदानप्रयोगः ...	२४३	१
घृतधेनुप्रयोगः ...	२३६	५
व्यैष्ठशुक्लद्वादशीप्रयोगः ...	१०३	१८
तर्पणम् ...	२२२	१२
तीरादिनिरूपणम् ...	२६६	६
त्र्यहस्त्रानफलम् ...	२७	१
दशहराप्रयोगः ...	२५८	१३
दशहराव्रतम् ...	२५०	५
दानम् ...	२३१	११
देशविशेषे स्नानम् ...	२१६	१
द्वादशयात्राप्रयोगः ...	१६८	१७
धौम्यतीर्थयात्रा ...	२७७	१८
नरसिंहमन्त्रोपासनाफलम् ...	८४	८
नारायणपूजाप्रयोगः ...	१२८	१
प्रथमदिनेगयाकृत्यम् ...	२८७	६
पञ्चतीर्थविधिः ...	८७	१
पञ्चतीर्थदिनोत्तरद्वितीयदिनकृत्यम् ...	३०८	१
पञ्चतीर्थदिनोत्तरतृतीयदिनकृत्यम् ...	३१०	१५
पञ्चतीर्थदिनोत्तरचतुर्थदिनकृत्यम् ...	३१४	१०
पञ्चतीर्थदिनोत्तर पञ्चमदिनकृत्यम् ...	३२१	१२

विषयाः	...	पृ०	पं
पञ्चनदम्	...	३७०	१
पुरुषोत्तमपूजाप्रयोगः	...	११८	१
पुरुषोत्तमपूजाप्रमाणम्	...	१२६	१
पुरुषोत्तमादिविधिः	...	५३	१
पुलस्त्यतीर्थयात्रा	...	२७५	१६
प्रयागविधिः	...	१८	१
प्रज्ञादयात्रा	...	२७६	६
प्रेतपर्वतकृत्यम्	...	२८४	१
प्रेतशिलाकृत्यम्	...	२८०	११
वल्लभद्रतीर्थयात्रा	...	२७६	१
भूमिदानप्रयोगः	...	२४२	११
मरणफलम्	...	४७	१
महाज्यैष्ठीप्रयोगः	...	१४३	४
माघप्रयोगः	...	२५७	१
मुण्डनम्	...	३२	१
वाराणसीप्रवेशफलम्	...	३४३	८
वाराणसीवासफलम्	...	३४४	१
वाराणसीमाहात्म्यम्	...	३३६	१
विरजःक्षेत्रम्	...	१८३	१
विरजःक्षेत्रप्रयोगः	...	१८८	६
रामेश्वरविधिः	...	१८८	१

विषयाः	पृः	पं
व्रतप्रयोगः	... २५५	१७
व्रतान्तरम्	... २५८	८
लिङ्गार्चनम्	... ३५१	१
लोमशतीर्थयात्रा	... २७८	१०
शिवार्चनम्	... २२५	१
षोडशीकर्म	... २८८	८
सन्ध्या	... २२२	७
सुवर्णदानप्रयोगः	... २४३	८
स्त्रीषोडशी	... २८२	१५

ऋषिनामानि ।

कात्यायनः	... २३७-३, २४६-१७	
देवलः	... १४	११
पैठीनसिः	... १०-१३, १३-२१	
पौलस्त्यः	... २२२	८
बृहन्ननुः	... २११	४
बृहस्पतिः	... २७४	६
मार्कण्डेयः	... ८	३
यमः	१८२-८, २११-७, २६५-६	२८०-३
याज्ञवल्क्यः	... २७८	२१
वसिष्ठः	... २८०	७

विषयाः	पृः	पं
विष्णुः	...	७-८, ११-१२,
ब्रह्मः	...	३ १६, १०-८, २१०-१३

संग्रहकारनामानि ।

कल्पतरुकारः	...	१६-८, ३२-२
गणेश्वरमिश्रः	...	७-३, १०-१७
नीडः	...	१०-१, ४०-१, २६५-८
मध्यदेशीयाः	...	३८ १७

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः	८-१२, २११-१, २६८-१०, ३६८-१२
मिताक्षरा	... ८ १७
स्मृतिः	२१०-४, २१२-६, २२५-१, २२८-२, २६२-१७
स्मृतिसमुच्चयः	... ७-८, १६-१४
हीमाद्रिः	... २८७ २०

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अथर्ववेदः	... ४५ १
ऋग्वेदः	... ४४-११, ४७-७

विषयः	पृः	पं
उद्योतिःशास्त्रम्	...	४० ३
यजुर्वेदः	...	४४ १५
रामतापनी	...	३४७ १४
सामवेदः	...	४४ १८

पुराणनामानि ।

शान्तियम्	...	२०६-१, २६३-१
काशीखण्डम्	...	३६८-१३, ३७०-१
कौर्मम्	...	४५-१८, २६४-१८
गारुडम्	...	२६८-१६, ३१८, ६
दानधर्मः	...	२६६ ११
देवीपुराणम्	...	१०-१८, २४६-२२
नरसिंहपुराणम्	...	२७८ १३
नारदीयम्	१८३-१७, १८३-१६, १८४-१३, २०२-१३	
पद्मपुराणम्	...	१८-२, २११ १०, २१६-२
पाद्मम्	२६-१६, २७-१४, ४७-१५, १८८-८	
वामनपुराणम्	...	२७३-१, २७८ ८
ब्रह्मपुराणम्-५-१, ६-७, ५३-१, ८७-२	१०३-७, १११-१८,	
	१२१-१७, १२४-१, १३८-११, १४३, १८, १६०-६, १७६ २,	
	१८४-७, १८१-१, २००-१३, २३०-५, २६५ १३, २६६-७,	
	२६७ ५, २७२-१८, ३३५-७, ३४०-११ ।	

ब्रह्माण्डपुराणम्—१८१-१३, १८३-१, १८४-४, १८५-१, १८८-१,
२०१-१६, २०२-८, २०४ ५, २०८-२, २१०-१, २११-१४,
२२२-२, २३१-१२, २६३ ८, २६४-१२, २६५ ३ ।

ब्राह्मम्—१८४-१६, १८६-४, २६३-१८, ३४१-१२, ३४५-१६,
३४८-१०, २५-१८ ।

भविष्यपुराणम्—७-१ । २५-१८ । १८१-१० । १८४-१, १८५-१५,
१८७-१ २० । १८८-११ । २००-१८ । २०३-८ । २०५-१८,
२०८-७, २०८-८, २१६-१७, २२२-१६, २२३-७, २२७-१६,
२२८-५ । २३०-८ । २३१-१५ । २३३-१४ । २४४-१६ ।
२५०-६ । २६१-११ । २६४-१ । २६७-१ । ३६८-१८ ।

भारतम्—४-१६, २६-८, २०३-१६, २६४-४, २२३-२, २६८-२ ।

महाभारतम्—१-१०, १५-६, १८८-१३, १८२-१३, १८६ १८,
१८८-१८, २१७-५, २१८-१८, २७५-१८ ।

मत्स्यपुराणम्—८, ३, ११ । १७, १८ । २३, १६ । २८, १५ । ४७, २ ।
१८२, १८ । २३३, ११ । २३६, ७ । २६७, १३ । २६८, १० ।
२७८, ७ । ३४०, ६ ।

मात्स्यम्—२६, ११ । २७, २ । ४२, १६-२० । ४५, ६ । ४८, २० ।
२००, १६ । २०२, ५ । २०५, २१ । २१६, ११ । ३४२, १ ।
३४५, १३ । ३४८, २ । ३५१, १० । ३५२, ८ ।

लिङ्गपुराणम्—१८२-५, ३४१-८, ३४४, २ । ३४५, ७ । ३५१-१४,
३५६ २

लैङ्गम्—३४३, ८ । ३४४ २ । ३४७, ८ । ३४८, ५ । ३५३, ३ । ३५८, १७ ।

वराहपुराणम्—२७०, २० ।

वायव्यम्—२८५, २० ।

वायुपुराणम्—४-१ । ७-११ । २७४-१-१३ । २८०-११ ।

२८३, १६-१८ । २८४, १ । २८६, १२ । २८८, ५ । २८६, ७ ।

वाराहम्—१८१, १६ । २०३, २ ।

विष्णुपुराणम्—८, २ । १८८, १० । २०२, १ । २०३, १३ । २२२, १३ ।

२६४, १६ ।

स्कन्दपुराणम्—१४, १८ । १६, १८ । १८२, २ । १८४, ७ । १८६, १६ ।

१८७, ८ । २६६, १६ । ३३८, १३ । ३४०, १५ ।

स्कान्दम्—२१०, ७ । ३५२, १ । ३६०, २ ।

तीर्थचिन्तामणिधृतव्यवस्थापकवचनाना-
मकारादिक्रमेण सूची ।

अ ।

वचनादिपादाः	पृः	पं
अकल्कको निरारम्भः ...	३	७
अकामो वा सकामो वा ...	४८	२२
अकालेऽप्यथवा काले ...	११	५
अकोपनश्च राजेन्द्र ...	३	१३
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः ...	२	७
अग्निहोत्राणि वेदाश्च ...	२२५	६
अङ्गस्थैर्न तिलैः कुर्यात् ...	११७	१
अङ्गुष्ठे हस्ते पादे च ...	११४	१५
अज्ञानतो ज्ञानतो वा ...	२६३	१८
अतःपरं प्रवक्ष्यामि ...	८७	२
अत्र दूरे समीपे वा ...	२६३	१६
अथवा शुष्कवृक्षाग्रे ...	८८	१७
अथाहुः कापिलं तीर्थम् ...	२१७	१५
अदत्तानामुपादानम् ...	२५२	११
अदीक्षितश्च नाम्नेव ...	१७७	४

वचनादिपादाः	पृः	पं
अधःशिरास्तु यो धूमम् ...	४६	७
अनन्ताख्यं वासुदेवम् ...	१००	२१
अनाशकं गृहीत्वा यः ...	२६३	११
अनिच्छयाऽपि गङ्गायाम् ...	२०२	११
अमुपोष्य त्रियात्राणि ...	२	५
अनेकजन्मसम्भूतम् ...	२०४	८
अन्तरीक्षे क्षितौ तोये ...	२६४	७
अन्तर्जले जपेत् पश्चात् ...	११५	२०
अन्यदायतनं वक्ष्ये ...	३५८	३
अन्यस्थानकृतं पापम् ...	२०४	१२
अन्ये च बहवस्तीर्थाः ...	५१	१२
अन्वष्टकायां वृद्धौ च ...	२८८	३
अन्वारब्धेन सव्येन ...	११६	१७
अपरेऽङ्गि शुचिर्भूत्वा ...	२८६	८
अपहृत्य तमस्तीव्रम् ...	२०४	३
अपि जायेत सोऽस्माकम् ...	२८०	१
अपुत्रो लभते पुत्रान् ...	१५८	८
अभूत्कृतयुगे विप्राः ...	१०१	१२
अमाऽर्कपातश्रवणैः ...	३८	१८
अमावस्यां शतगुणम् ...	२०८	२
अमृतं कथ्यते राजन् ...	१८	११

	पृ:	पं
वचनादिपादाः		
अयने कीटिगुणितम् ...	४०	४
अलङ्कृत्य विधानेन ...	२४६	७
अरुणोदयवेलायाम् ...	४०	१
... ..	२१२	७
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् ...	२३६	१६
अर्द्धोदके तु जाह्नव्याः ...	२६३	५
अविमुक्तेश्वरं लिङ्गम् ...	३५६	१४
अविमुक्तस्योत्तरेण ...	३५६	१६
अवन्तीविषये राजा ...	२८	८
अशुभैः कर्मभिर्युक्तान् ...	२००	१४
अश्वमेधसहस्राणाम् ...	२८६	१३
अष्टकासु च वृद्धौ च ...	२६८	१२
अष्टमूर्तिधरां गङ्गाम् ...	२४४	१७
असंस्कृता मृता ये च ...	२७०	१२
अस्मिन्नायतने पुण्ये ...	६२	१८
अस्मिन्नेव महादेशे (?) ...	३६६	१७

आ ।

आकल्पजन्मभिः पापम् ...	२५	१७
आचम्योक्ता च पञ्चाङ्गम् ...	२८४	१०
आज्यं द्रव्यमनादेशे ...	२४६	१६

वचनादिपादाः	पृः	पं
आत्मनो जन्मनक्षत्रे ...	२११	१८
आदित्येनार्चितं पूर्वम् ...	१७८	११
आदेहपतनाद्यावत् ...	३४५	८
आद्यो गदाधरो देवः ...	३१४	१८
आदौ च पञ्चतीर्थेषु ...	२८८	३
आनन्याय भवेद्दत्तम् ...	२७४	२
आपःक्षीरं कुशाग्राणि ...	२२६	१०
आपो नरस्य सूनुत्वात् ...	११३	८
आप्रयागप्रतिष्ठानात् ...	४७	३
आवसथ्यपदे आदौ ...	३१५	१२
आषाढ्याश्चैव कार्तिक्याम् ...	१२७	३
आस्तीर्थ्य च कुशान् साग्रान् ...	११७	१५
आस्ते तत्र महादेवः ...	१८२	८
आस्ते वैतरणी तत्र ...	१८३	८

इ ।

इति मन्त्रेण सततम् ...	२४५	११
इति मन्त्रश्च यो मर्त्यः ...	२५३	१
इतीदं पठति स्तोत्रम् ...	२५४	२०
इन्द्रद्युम्नसरो नाम ...	१५६	१८
इन्द्राणीनाम तत्तीर्थम् ...	२१८	८
इमं स्तवं गृहे यस्तु ...	२५५	५

उ ।

वचनादिपादाः	पृः	पं
उत्तमा-गुडधेनुः स्यात् ...	२३६	१४
उत्तरं मानसं गत्वा ...	२७५	१३
उत्तरे दक्षिणे विप्राः ...	१४०	५
उत्तीर्य वाससी धीते ...	११६-३, १६२-६	
उदके नोदकं कुर्यात् ...	११७	७
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य ...	२७५	७
उद्वरेद्दशपूर्व्वन्तु ...	२५३	३
उद्यतश्वेङ्गयां गन्तुम् ...	७	१२
उपवासात् परं भैक्ष्यम् ...	२४६	८
उपोषितोऽथ गायत्री— ...	३२५	१५
उर्ध्वशीपुलिने रम्ये ...	४८	२१
उषित्वा तत्र मासार्धम् ...	२१७	१

ऋ ।

ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ताः ...	१	११
-----------------------------	---	----

ए ।

एककृत्रेण स महीम् ...	२५०	१
एकरात्रोषितः स्नात्वा ...	३१	१
एकाम्रके च केदारि ...	१४१	११
एकाम्रके शिवक्षेत्रे ...	१८०	१०

वचनादिपादाः	पृः	पं
एकाहमुपवासश्च ...	३५१	१०
एकाहारस्तु यस्तिष्ठेत् ...	३४५	३
एकेन स्नानमात्रेण ...	२०४	६
एवं कुरुष्व कौन्तेय ...	१७	१६
एवं कृत्वा पञ्चतीर्थीम् ...	१३८	१३
एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् ...	२४५	१७
एवं सम्पूज्य विधिवत् ...	१२६	२
एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धम् ...	२६२	३
एष्टव्या बहवः पुत्राः ...	२६८	१४
...	२७७	७

ऐ ।

ऐश्वर्यलाभमाहात्म्यात् ...	८	८
----------------------------	---	---

क ।

कदा वक्ष्यामि तां गङ्गाम् ...	२०३	८
कन्यादानैस्तथान्यत्र ...	१८७	३
कपालमोचनं नाम ...	३६४	१५
कपिलां पाटलवर्णाम् ...	४३	२
कपिलाकोटिदानास्तु ...	२०५	२०
कपिलाशतदानेन ...	१५१	२०
कपिलेशो नदीतीरे ...	३३०	८

वचनादिपादाः	पृः	पं
कलौ तु सर्वतीर्थानि ...	१८१	१४
कल्पवृक्षं ततो गत्वा ...	८८	१३
कश्यपस्य पदे दिव्ये ...	३१६	१
काङ्क्षन्ति पितरःपुत्रान् ...	२७४	७
कायस्थैर्यस्तिलैः कुर्यात् ...	११६	१८
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च ...	४	१७
काश्यामुत्तरवाहिन्याम् ...	३६८	६
किमष्टाङ्गेन योगेन ...	१८४	१४
किं यज्ञैबहुवित्ताढ्यैः ...	१८५	२
कीकटेषु गया पुण्या ...	३३२	२
किं गयापिण्डदानेन ...	३२	८
कुण्डेनाथ तपस्तप्तम् ...	३२८	५
कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा ...	१८	२
...	२१६	३
कुशाग्रेणापि राजेन्द्र ...	१०१	१८
कृच्छादिनियमान् कृत्वा ...	१८५	१६
कृते तु त्र्यम्बकं प्रोक्तम् ...	३५३	१८
कृते तु सर्वतीर्थानि ...	१८१	११
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गम् ...	३५३	७
कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्यम् ...	११६	८
कृत्वा सुशोभनं मञ्चम् ...	१४४	१०

वचनादिपादाः	पृः	पं
क्षणं दृष्ट्वा महाज्यैष्ठ्याम् ...	१४०	२०
क्षणष्टम्यां सहस्रन्तु ...	२०८	२०
क्षणष्टम्यां यदार्द्रा स्यात् ...	२०९	१३
केशमूलान्युपाश्रित्य ...	३६	१५
केशानां यावती संख्या ...	३४	२
कोटितीर्थे तु संस्थेषु ...	३६२	५
क्रियते पतितानान्तु ...	२७२	२०
...	३३५	३
क्रौञ्चरूपेण हि मुनिः ...	३३३	१
चेतं वाराणसी पुण्या ...	३६०	३
चेत्रस्यमुद्धृतं वापि ...	१९२	८
ग ।		
गङ्गागङ्गेति यन्नाम ...	२०२	३
गङ्गातीरनिवासश्च ...	१९५	१३
गङ्गातीरसमुद्भूताम् ...	२६८	२
गङ्गातीरे माघमासे ...	२४७	२
गङ्गातोयाभिषिक्तान्तु ...	१९३	११
गङ्गातोयेषु यस्यास्थि ...	२६५	१
गङ्गाद्वारे च कुब्जाम्ने ...	१५३	११
गङ्गाद्वारे प्रयागे च ...	२१८	१७

वचनादिपादाः	पृः	पं
गङ्गाम्भःकणदिग्धस्य ...	१८१	१७
गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते ...	२१६-१८, २१७-१७	
गङ्गा पादोदकं विष्णीः ...	३००	१३
गङ्गायां कुशदानेन ...	२३४	१८
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे ...	१६-१२, ३५-१५	
गङ्गायमुनयोर्मध्ये ...	४५	७
गङ्गायमुनयोस्तीरे ...	२६२	१
गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा ...	२२५	२
गङ्गासीमां न लङ्घन्ति ...	२६७	२
गङ्गां पश्यति संस्तौति ...	१८७	२१
गच्छन् देशान्तरं यत्तु ...	६	२१
गत्वा तत्र जपेत्तत्त्वम् ...	८७	१
गयायां धर्मपृष्ठे च ...	२७४, ८	३२२, ४
गयागजो गयादित्यः ...	३२८	८
गयायान्तु वृषोत्सर्गात् ...	३२८	१०
गयायां गोपतिं द्रष्टुम् ...	२७८	१०
गयायां सर्वकालेषु ...	२८५	२१
गयायामक्षयं श्राद्धम् ...	२७४	४
गयाश्राद्धं कृतं तेन ...	२६१	१२
गयाग्निरसि यः पिबेत् ...	३१७	१५
गण्डूषमात्रतो भक्त्या ...	१८३	४

वचनादिपादाः	पृः	पं
गण्डूषमात्रपानेन ...	१८७	८
गवां कोटिसहस्रस्य ...	२१०	८
गुडधेनुविधानस्य ...	२३६	८
गुण्डिकायां समुत्थाने ...	१६०	८
गार्हपत्यपदे आद्वी ...	३१५	८
गृहस्थाः स्नातकाश्चैव ...	१४४	१८
ग्रहोपरागे संक्रान्त्याम् ...	१७६	१०
ग्रस्ते सूर्ये कुरुक्षेत्रे ...	१५३	१३
ग्रामं गङ्गातटे योऽसौ ...	२३३	१५

च ।

चतुर्दश्यां यदा योगः ...	२०८	८
चतुर्वेदेषु यत्पुण्यम् ...	२२	१८
चतुःक्रोशं चतुर्दशसु ...	३४०	१६
चान्द्रायणसहस्रान्तु ...	१८७	१८
चान्द्रायणसहस्राणां ...	१८७	७
चिन्तामणिगणाश्चापि ...	१८३	२
चैत्रे मासि सिते पक्षे ...	१८१	१६

ज ।

जगन्मार्हनो भस्मकूटे ...	३३०	१३
जगन्मर्षे तु कृते स्नाने ...	२०८	६

	पृ:	पं
वचनादिपादाः		
ज्ञानकृन्मानसे माघः ...	२०	१०
ज्ञानमैश्वर्यमायुश्च ...	१८८	२
ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने ...	२१०	१६
ज्यैष्ठे यात्रां नरः कृत्वा ...	१६१	६
ज्यैष्ठ्यां ज्यैष्ठ्ययुक्तायाम् ...	१४०	१५
त ।		
ततो ब्रह्मसरो गच्छेत् ...	२७६	५
तत्र मासं वसेद्दीर ...	३४४	१६
तत्र सन्ध्यामुपासीत ...	२७७	१
तत्रास्ते भारते वर्षे ...	५३	५
तपसा ब्रह्मचर्येण ...	१८८	१६
तस्मात् समग्रतीर्थेभ्यः ...	१२७	१८
तस्यालं तीर्थगमनम् ...	२६१	१४
तां दृष्ट्वा सर्व्वलोकश्च ...	३२१	५
तिलाज्यदधिमध्वादि ...	२८५	१
तिष्ठतेऽवाक्शिरा यस्तु ...	१८४	११
तिष्ठेद्गुगसहस्रन्तु ...	१८४	१७
तीराह्नव्यूतिमात्रन्तु ...	२६६	१७
तीर्थयात्राफलं यत्तु ...	१५३	७
तीर्थयात्राविधिं कृत्स्नम् ...	१८२	१८

वचनादिपादाः	पृः	पं
तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण ...	१०	८
तीर्थानि च यथोक्तेन ...	४	१८
तीर्थे प्रेतशिलादौ च ...	२८३	१४
... ..	२८४	१४
तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् ...	२६७	१४
तीर्थे यः प्रतिगृह्णाति ...	२६७	१६
तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव ...	१०	१८
तृतीये ब्रह्मसरसि ...	३१०	१७
त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं ...	१८७	१३
त्रिषु लोकेषु ये केचित् ...	२२३	३
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि ...	३६८	१८

द ।

दण्डखाते नरः स्नात्वा ...	३५६	६
दण्डं संस्पर्शयेद्भिक्षुः ...	३२०	३
दत्ताः पितृभ्यो यत्रापः ...	२२२	१४
दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् ...	१८८	१८
दशसौवर्णिकं पुष्पम् ...	३५०	८
दशानामश्वमेधानाम् ...	३४८	३
दशाश्वमेधे यः स्नात्वा ...	३६८	२०
दशाहाभ्यन्तरे यस्य ...	२६५	१०

	पृः	पं
वचनादिपादाः		
दानेन घृतधेन्वाश्च ...	१५२	३
दृष्ट्वा सकृज्जैष्ठशुक्ल- ...	८५	११
द्वियोजनमथार्द्धश्च ...	३४०	७
द्विषट्कवर्णमन्त्रेण ...	८०	८
ध ।		
धीतपादे निःक्षीरायाः ...	३२७	१८
न ।		
मत्वा गयाकुमारञ्च ...	३२८	१८
न त्यजेत गयाश्राद्धम् ...	२८६	१
नरो दोलागतं दृष्ट्वा ...	१४०	७
न सा गतिः कुरुक्षेत्रे ...	३४४	५
नाविमुक्ते मृतः कश्चित् ...	३४८	६
नाभिमात्रे जले स्थित्वा ...	८७	११
नाभ्यन्तर्गततोयानां ...	१८७	१५
निशायां जागरं कृत्वा ...	२५०	८
नैमिषे च कुरुक्षेत्रे ...	१८८	१८
नैरन्तर्येण गङ्गायाम् ...	२०८	३
नैरन्तर्येण विधिना ...	२०८	८
नोदकेषु न पात्रेषु ...	११७	८

वचनादिपादाः		पृः	पं
पञ्चमेऽङ्गिगदालोले	...	३२१	१४
पञ्चयोजनविस्तीर्णं	...	२३	४
पायसेन गयायाञ्च	...	२८६	४
पिङ्गला नाम या नाडी	...	३४१	८
पिण्डदानं ततः शस्तं	...	२८७	३
पिण्डदो धेनुकारण्ये	...	३२८	३
पितृतीर्थं गया नाम	...	२६८	१०
पितृन् विसृज्यचाभ्यर्च्य	...	२८५	१०
पुष्करे चान्यतीर्थे च	...	१५४	७
पूजितायान्तु गङ्गायां	...	२२८	२
पूर्वभाद्रपदायुक्ता	...	३५२	१७
पूर्वे वयसि कर्माणि	...	१८८	१८
पृथिव्यां भारतं वर्षं	...	५३	३
पृथिव्यां यानि तीर्थानि	...	१८	१३
प्रतिकृतिं कुशमयीम्	...	१३	२२
प्रतिग्रहादपाहृतः	...	३	५
प्रतिमासे चतुर्दश्याम्	...	२११, १५	१८५, ११
प्रभासे गोसहस्रेण	...	१८५	६
प्रयागे तीर्थयात्रायाम्	...	७	६
प्रयागे माघमासे तु	...	२७	१२

वचनादिपादाः	पृः	पं
प्रयागे वपनं कुर्यात् ...	३२	५
प्रयागे तु महामाघ्याम् ...	१५३	१५
प्रयागे श्रोत्रियं साधुम् ...	४३	४
प्रवाहमवधिं कृत्वा ...	२६६	८
प्रभावादद्भुताद्भूमेः ...	१५	४
प्रवेशमात्रे गङ्गायाम् ...	१८४	२
प्राणानिह नरस्त्यक्त्वा ...	३४८	१३
प्राणेषूत्सृज्यमानेषु ...	२६४	२
फ ।		
फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽङ्गि ...	३१४	१२
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा ...	३०१	५
ब ।		
बलिः काकशिलायाश्च ...	३३०	१
वारुणेन समायुक्ता ...	२१०	११
वैशाखस्य चतुर्दश्याम् ...	३५४	१८
वैशाखे शुक्लपक्षे तु ...	२१०	१४
ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं ...	२७०	६
ब्रह्महत्या सुरापानम् ...	२७०	१०
ब्रह्महा योऽभिगच्छेत्तु ...	३४३	१०
ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः ...	१८२	५

वचनादिपादाः	पृः	पं
ब्रह्मारण्यं धर्मपृष्ठम् ...	२७४	११
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः ...	३४६	१०
भ ।		
भद्रदोहं सरस्तत्तु ...	३६६	१८
भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां ...	२६६	१२
भक्त्या तज्जलपक्काशी ...	१८६	११
म ।		
मकरस्थे रवौ माघे ...	३१	१८
मतङ्गवाप्यां स्नात्वा तु ...	३०८	६
मनसा संस्मरेद्यस्तु ...	२०१	११
मनोवाक्कायजैः पूतः ...	१८३	८
मन्वादी च युगादी च ...	२०८	१५
महाज्यैष्ठी सुरश्रेष्ठ ...	२१२	४
महापातकसंज्ञानि ...	२११	११
महापातकसंयुक्तः ...	२०४	२१
महाऋदे च कौशिक्यां ...	२७५	१
माघे मासि चतुर्दश्यां ...	३५७	१०
मामसं हि सरो ह्यत्र ...	२८८	१
मार्कण्डेयं वटं कृष्णम् ...	१०३	१६

		पृ:	पं
वचनादिपादाः			
मार्कण्डेयऋदं गत्वा	...	८७	५
मार्कण्डेयऋदे स्नानम्	...	१०३-१३,	१११-१८
मासतर्पणमात्रेण	...	२२३	१६
मासमेकन्तु स्नायीत	...	२३	१२
माससंज्ञेन ऋद्धेण	...	२१२	२
मासि भाद्रपदे नक्तम्	...	३५५	६
मुण्डपृष्ठं गयाञ्चैव	...	२७८	७
मुण्डनञ्चोपवासञ्च	...	१४	१७
मुमूर्षोर्दक्षिणे यस्य	...	३४७	१५
सुहुर्मुहुस्तथा पश्येत्	...	१८८	८
मृत्कुम्भात्ताम्रकुम्भे च	...	२२५	१६

य ।

यज्ञो दानं तपो जप्यम्	...	२३१	१३
यत्फलं सर्वतीर्थेषु	...	१५२	८
यत्फलं जायते पुंसाम्	...	१८८	१५
यत्र तत्र मृतो वापि	...	२६४	१३
यत्र सा दृश्यते देवी	...	३५२	२१
यमलोके पितृगणैः	...	३७०	१८
यदा भवेत् महाज्यैष्टी	...	१४०	१७
यत्तु सूर्यांशुनिष्ठम्	...	१८८	२

वचनादिपादाः	पृः	पं
यस्य हस्तौ च पादौ च ...	२-१८	३-१७
यः पश्यति तृतीयायां ...	१४०	१३
य इच्छेत् सफलं जन्म ...	२२३	५
या गतिर्योगयुक्तस्य ...	२६०-८	४७-१८
याऽसौ वैतरणी नाम ...	३३३	२१
यात्रा द्वादशसम्पूर्णा ...	१६१	१६
यान् यान् कामानभिधायन्	१००	१
यामुने चोत्तरे कूले ...	३०	१८
यावन्तश्च तिला दत्ताः ...	४७ २०	२२२-१७
यावन्तश्च तिला मर्त्यैः ...	२२२	१७
यावन्ति नखलोमानि ...	१७	२
यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां ...	२६४	२०
युधिष्ठिरस्तु तस्यां हि ...	३२६	१४
यूपं प्रदक्षिणीकृत्य ...	३११	१३
ये नरा दुःखिताः सम्यक् ...	२२३	८
ये मदीयांशुसन्तप्ते ...	२०६	२
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति ...	३५६	८
यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा ...	२२२	२
यो गृहे वर्त्तमानोऽपि ...	२०६	५
श्रीगाभ्यासेन यत्पुण्यं ...	२७	८
श्रीजनानां सहस्रेषु ...	२००	१७

वचनादिपादाः		पृः	पं
	र ।		
रात्रौ जागरणं कृत्वा	...	२३०	१०
रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां	...	२०४	१५
रामतीर्थे पिण्डदस्तु	...	२८१	५
रामो रुद्रपदे रम्ये	...	३१७	५
	ल ।		
लघ्वेणकाजिनं तद्वत्	...	२३६	१२
	व ।		
वटमूलं समासाद्य	...	४८	१५
वटसागरयोर्मध्ये	...	१७४	१७
वरणा चाप्यसिञ्चैव	...	३४०-३	३४३-१२
वत्सं भारेण कुर्वीत	...	२३६	१४
वापीकूपतडागादि	...	१८८	१२
वाराणस्यां विशालाक्षी	...	२७८	१८
विरजे यो मम क्षेत्रे	...	१८४	१
विरजे विरजा माता	...	१८३	२
विषुवद्विवसे प्राप्ते	...	१४०	८
विमुक्तं न मया यस्मात्	...	३४२	२

श ।

वचनादिपादाः	पृः	पं
शतं समास्तपस्तथा	... ३७१	१८
शमीपत्रप्रमाणेन	... ३०२	७
शिलादक्षिणहस्ते तु	... ३२८	३
शिवस्य विष्णोः सूर्यस्य	... २२६	१४
शिवनद्यां शिवकरम्	... २७८	१४
शुक्लपक्षे चतुर्दश्याम्	... ३६२	१२
शुक्लपक्षे दिवाभूमौ	... २६२	१८
शुक्लप्रतिपदमारभ्य	... १८१	४
शुक्लैकादशीमारभ्य	... १८१	६
शुक्लपक्षस्य दशमी	... १४०	१
शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्याल	... ३३५	८
श्राद्धं कृत्वा चन्द्रपदे	... ३१५	१३
श्राद्धं कृत्वा रुद्रपदे	... ३१५	५
श्राद्धं कृत्वा सत्यपदे	... ३१५	११
श्राद्धे हवनकाले च	... ११६	१५
श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रा—	... २११	५
श्रावणस्य चतुर्दश्यां	... ३५५	४
श्रावणमासे महाचैत्र्याम्	... १५३	१७

ष ।

	पृ:	पं
वचनादिपादाः		
षण्मासं स्नाति गङ्गायाम् ...	२०५	८
षष्ठादौ कृष्णपक्षे तु ...	१८१	२

स ।

सकृद्गयाभिगमनम् ...	२७२	१७
सङ्गमे देवनद्याश्च ...	३६७	१२
सत्यवादिषु यत्पुण्यम् ...	१८६	१
सदा यजति यज्ञेन ...	३४४	२
सागराहायवे भागे ...	३५२	१३
सन्तोषः परमैश्वर्यम् ...	१८६	७
सप्तहस्तेन दण्डः स्यात् ...	२३३	१२
सम्भार्जने पञ्चशतम् ...	३५०	१२
सन्ध्यामुपास्य सायाह्ने ...	३२६	१
सर्वयज्ञ-तपो-दान- ...	१८५	२०
सर्वत्र सुलभा गङ्गा ...	२१६	८
सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यम् ...	२०४	१७
सर्वदानेषु यत्पुण्यम् ...	२३३	१७
सर्वात्मना तपः सत्यम् ...	३४४	६
सर्वानन्दप्रदायिन्याम् ...	२२७	१७
सर्वान् केशान् समुद्धृत्य ...	३६	१०
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैः ...	१८६	१४

वचनादिपादाः	पृः	पं
सर्वावस्थां गतो वापि ..	२०२	१४
संक्रान्तिषु व्यतीपाते ...	२१०	२१
संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते ...	२०८	२०
संवत्सरं द्विमासीनम् ...	३५	७
संवत्सरशतं साग्रम् ...	२७	५
स्मरणादेव गङ्गायाः ...	२००	२०
सुषुम्नायां महाकौश्यां ...	३२८	१
सुभद्रारामसहितम् ...	१५१	१८
सप्तकोट्यस्तु लिङ्गानि ...	३६०	२०
ज्ञातो यः सागरे मर्त्यः ...	१८४	८
ज्ञातो गोदावैतरण्यां ...	३२६	७
ज्ञात्वा ततः पञ्चगव्येन ...	२६५	१४
ज्ञातस्तत्र च मध्याह्ने ...	३२८	४
ज्ञानं कृत्वा ऋदे तस्मिन् ...	३५६	३
सत्यमप्यत्र यो दद्यात् ...	३४८	४
समाह-पितृ-दाराणाम् ...	१८६	५
॥ ।		
द्विमवद्विभ्यासदृशाः ...	१८३	१७
द्विसुरस्य च शिरः ...	३२३	२
द्विसुरस्य यच्छिरः ...	३१८	३

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठायाम्	पंक्त्याम् ।
तीर्थे प्राप्तिदिने	तीर्थप्राप्तिदिने	१४	१६
अयज्ञीयाः	अयज्ञियाः	१७	१२
तत्त्व	तत्त्व	१८	१७
मोक्षकामिनः	मोक्षकामिणः	२६	३
कर्कुरे	कर्कुरे	३७	२०
तत्राप्नुतासौ	तत्राप्नुतासौ	४७	८
रोमकूपानि	रोमकूपाणि	५०	७
दर्शनजनं	दर्शनजं	१८८	३
भित्वा	भित्वा	२०६	३
दानेषु	दानेषु	२३३	१७
संस्त्राप्य	संस्त्राप्य	२४७	१०
लभेत्	लभेत्	२५०	३
प्रतिपञ्चदशी	प्रतिपञ्चदशि	२५६	२०
कव्यालो	कव्यवालो	२८८	१
यावपूर्व	यथापूर्व	२८५	४
पितृणावाह्य	पितृणावाह्य	२८४	१३
ईरिणे	ईरिणे	२८१	१७
श्वेतच्छत्र	श्वेतच्छत्र	२५१	७
परा	परा	३६०	१८

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।

तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध यधाम्बर ॥

ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मया तव ।

तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि^१ विशिष्यते ॥

अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नरः ॥

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

अज्ञानेनापि यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।

सर्वकामसमृद्धः स स्वर्गलोके महौषते ॥

स्थानञ्च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।

ऐश्वर्यज्ञानसम्पन्नः सदा भवति भोगवान् ।

तारिताः पितरस्तेन नरकात् प्रपितामहाः ॥

अवगणैः महायरहितैः । एकात्मभिः पत्नीरहितैः । असंहतैः
ऋत्विगादिरहितैः । अनुपोष्येति—त्रिरात्रोपोषण-तीर्थाभिगमन-
काञ्चनदान-गोदानानां प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फलमित्यर्थः ।

तथा—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनसैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ।

हस्तसंयमः परस्वग्रहणनिवृत्तिः । पादसंयमः अगम्यदेशगमन-

निवृत्त्या । मनःसंयमः कुत्सितेच्छानिवृत्त्या । विद्या तीर्थगुणादि^१-
ज्ञानं । तपस्तीर्थनिवामोपवासादिलक्षणम् । कीर्त्तिः सञ्चरितत्वेन
प्रसिद्धिः ।

तथा—

प्रतिग्रहादपावृत्तः मन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गैस्तु स तीर्थफलमश्नुते ॥

प्रतिग्रहादपावृत्तत्वन्तु यात्रानन्तरमेव यात्रामुपक्रम्यैवाभि-
धानात् । अकल्कको दम्भरहितः । निरारम्भः—अर्थार्ज्जनादिव्यापार-
रहितः । सर्वसङ्गैरिति—सङ्गोऽत्र अविहितासक्तिः^२ ।

तथा—

अकोपनश्च राजेन्द्र सत्यवादी दृढव्रतः ।

आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥

आत्मोपम इति सर्वभूतरहिते रत इत्यर्थः ।

शङ्खः—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्यैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

इदन्तु हस्तसंयमनादिकं तीर्थज्ञानात् पूर्व^३ यात्रामुपक्रम्यै-

आभिधानात् ।

१ क पुस्तके तीर्थगमनादिज्ञानम् । २ ख विहारसङ्गः ।

३ ख तीर्थज्ञानादिकर्माङ्गम् ।

वायुपुराणे—

तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धधानः समाहितः ।
 कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्माकृतम् ॥
 तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे नैव जायते ।
 स्वर्गो^१ भवति वै विप्रो मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥
 अश्रद्धधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
 हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥

पापात्मा बहुपापग्रस्तस्तस्य पापशमनं तीर्थं भवति न तु
 यथोक्तफलम् ।

तदुक्तं—

नृणां पापवतां तीर्थं पापस्य शमनं भवेत् ।
 यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम् ॥

इति ।

अच्छिन्नसंशयः फलोपायेतिकर्तव्यतार्थनिश्चयशून्यः, हेतुनिष्ठः
 कुतर्केण शास्त्रोपप्लावकः ।

भारते—

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च यो जित्वा तीर्थमाविशेत् ।
 न तेन किञ्चिदप्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥
 तीर्थानि च यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये ।
 सर्वद्वन्द्वसहा धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

सर्वद्वन्द्वसहाः शीतातपादिक्लेशसहिष्णवः ।

१ क, ग पुस्तकद्वये पूतः ।

२ ख शास्त्रोद्धारकः ।

ब्रह्मपुराणे—

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या
 देवासुरे पक्षिगणाश्च मन्ति ।
 भावोज्ज्वलास्ते न फलं लभन्ते
 तीर्थाच्च देवायतनाच्च तात^१ ॥
 भावं ततो हृत्कमले निधाय
 तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ॥
 या तीर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रैः
 कृता प्रयुक्ताप्यनुमोदिता च ।
^२तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
 सुसंयतो गुरुणा सन्नियुक्तः ॥
 सर्वस्वनाशेऽप्यथवात्मपक्षे
 सद्ब्राह्मणानग्रत एव कृत्वा !
 यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते
 विप्रस्तु तीर्थानि परिभ्रमेत् ॥
 तीर्थे फलं यज्ञफलं हि यस्मात्
 प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमलस्रभावैः ।
 यस्येष्टियज्ञेष्वधिकारिताऽस्ति
 वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ॥

१ क, ख पुस्तके मुख्यात् ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये इत एकादशसंख्यकपत्रं यावत् न दृश्यते ।

एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य

तीर्थं गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।

सर्वाणि तीर्थान्यथवाग्नि-

होत्रतुल्यानि नैवेति वयं वदामः ॥

ब्रह्मचारौत्यादि—ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च तीर्थगमनेऽधिकारः
साग्नेस्वनधिकार इति वर्तुलार्थः ।

तथा ब्रह्मपुराणम्,—

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥

देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्

धौमान् प्रौण्यन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥

एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थाद्युक्तफलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव । सुसंयत
इति पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतोपवास-
स्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवताञ्च सम्पूज्य पार्वणञ्च कृत्वा
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इदञ्च पार्वणं घृतमुख्यद्रव्यकम् ।

गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्याच्च सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

इदानीमाभ्युदधिकमिति तु केचित्—तन्न प्रकृतित्वेन उप-
स्थितिलाघवात् प्राप्ते पार्वणे विशेषानभिधानात् । गणेश्वर-
मिश्रादयोऽप्येवम् ।

उपवासदिने मुण्डनमपि-

प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृ-मातृ-वियोगतः ।

कचानां वपनं कुर्याद्दृष्ट्वा न विकचो भवेत् ॥

इति स्मृतिसमुच्चयधृतविष्णुलिखितवचनात् ।

कार्पटीवेशेन तीर्थगमने चिकीर्षिते आदौ वपनमित्यर्थः ।

आङ्गानन्तरञ्च गमनं सङ्गच्छते ।

ततो वेशधारणम् । तदुक्तं वायुपुराणे,—

उद्यतश्रेण्यां गन्तुं आङ्गं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कार्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम् ।

ततो ग्रामान्तरं गत्वा आङ्गशेषस्य भोजनम् ॥

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य स्यात् फलं गच्छतो गयाम् ॥

इदञ्च कार्पटीवेशधारणं गणेशं ग्रहानिष्टदेवताञ्च सम्पूज्य
गमनफलञ्च यद्यपि गयायामेव श्रूयते तथापि तीर्थान्तरयात्राया-
मपि द्रष्टव्यम् “एकत्र निर्णीत इति न्यायात् । फलाकाङ्क्षायाञ्च
गमनफलत्वेन एतस्यैवान्यत्रापि गमनफलत्वमुचितमन्तरङ्गत्वात् ।

• न तु विश्वजिज्ञासादन्यत्र फलकल्पनं तस्य बहिरङ्गत्वेनोप-
स्थितिगौरवात् ।

ग्रामान्तरं क्रोशाभ्यन्तरमेव “अध्वनि च क्रोशपूरणे”

इत्यादिना आद्धोत्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

मत्स्यपुराणे मार्कण्डेयवाक्यम्—

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमम् ।

आर्षणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

वलीवर्द्धममारूढः शृणु तस्यापि यत्फलम् ।

नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारुणः ।

मल्लिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥

ऐश्वर्यलाभमाहात्याद्गच्छेद्यानेन यो नरः ।

निष्फलं तस्य तत्तौथं तस्माद्यानं त्रिवर्जयेत् ॥

अथञ्च याननिषेधः प्रयागमात्रपरः तत्प्रकरण एव मत्स्यपुराणस्य
श्रुतत्वादिति कल्पतरुः ।

पठन्ति च—

गोयाने गोवधः प्रोक्तो ह्यययाने तु निष्फलम् ।

नरयाने तदङ्गं स्यात् पद्मगां स्यात्तु चतुर्गुणम् ॥

पद्मामिति उपानत्त्वादिव्यतिरेकेण सातिशयं तीर्थफलं
भवति । न तु तत्परिधाने दोषो निषेधाश्रवणात् । मिताचरादि
स्वरमोऽप्येवम् ।

यत्—ऊर्ध्वं हरति पादुकेति पठन्ति तत् सर्वैरेव निबन्धकारै
रनादरणादनाकरमिति निर्णीयते ।

एवञ्च—उपानन्निषेधे बाधिते

वर्षातपादिके कञ्ची दण्डी रात्र्यटवीष च ।

शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥

इति विष्णुपुराणीयवचनेन निष्प्रतिपक्षसदाशब्दस्वरसात्तीर्थ-
यात्रायामप्युपानत्परिधानमावश्यकमिति । एवं वर्षास्वपि—

यस्तु वर्षासु तन्निषेधः स तदा खट्वादिनिषेधवत् काम्य इति ।

तदयं यात्रानुष्ठानक्रमः,—

कस्मिंश्चिद्दिने एकभक्तादिकं कृत्वा तदुत्तरदिनेऽधिकारि-
विशेषणत्वेन प्राप्तं मुण्डनमुपवासञ्च विधाय तदुत्तरदिने कृतनित्य-
क्रियो गणेशं गृहानिष्टदेवताञ्च सम्पूज्य—

ॐ अद्य तीर्थयात्रायां पार्व्वणश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प्य
घृतेन श्राद्धं निर्व्वर्त्य ब्राह्मणत्रयं सम्पूज्य हिरण्यादिना परितोष्य—

ॐ अद्य प्रतिपदमश्वमेधयज्ञजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽमुक-
तीर्थयात्रामहं करिष्ये—

इति संकल्प्य तत्रैव मुद्राकङ्कणकाषायपरिधानरूपं कृत्रोपानह-
दण्डधारणरूपञ्च कार्पटौवेशं कृत्वा ग्रामं वासावच्छिन्नं प्रदक्षिणं
परिवृत्य क्रोशाभ्यन्तरस्थं ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषघृतेन पारणं
कुर्यात् ।

ततो दिनान्तरे प्रातः शुचिवस्त्रयुगे धृत्वा कृतस्नानाचमनो
गृहीतकार्पटौवेशः पूर्व्वाल्हे तीर्थाभिमुखं गच्छेत् ।

वेशधारणञ्च यात्राङ्गत्वात् गमनकाल एव न त्वाङ्गिक
भोजनादिकालेऽपि मानाभावात् ।

एवमेव यावत्तीर्थप्राप्तिं प्रत्यहं गच्छेत् तीर्थेऽपि तद्वत् चेत्त्रा-
दिकमनुसरन् कार्पटौवेशं विभृयात् ।

न तु तत्र स्नानश्राद्धादिकालेऽपि प्रमाणाभावात् ।
एवं तीर्थात्तथैव प्रत्यावृत्तः स्वग्रामसमीपे सामान्तरे तत्पूर्वप्राप्ति-
दिने कृतोपवासस्तदुत्तरदिने गृहानिष्टदेवताञ्च सम्पूज्य—

अथ तीर्थयात्रायां पार्वणश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प्य
तत्रैव घृतेन पार्वणं विधाय ब्राह्मणत्रयं पूर्ववत् सम्पूज्य स्वग्रामं
प्राप्य तं पूर्ववत् प्रदक्षिणौकृत्य स्वगृहं प्रविश्य वेशधारणस्थाने
वेशमुज्झित्वा श्राद्धशेषघृतेन पारणां कुर्यादिति ।

शङ्खः—

तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण स्नानं तीर्थं समाचरन् ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु ॥

अनुषङ्गेण विदेशस्यपित्रादिप्रणामाय चलितो मध्ये तीर्थं
प्राप्य स्नात्वा तत्स्नानजं फलमेव लभते ।

पैठीनसिः—

षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अर्द्धं तीर्थफलन्तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

परार्थेन वेतनादिना, प्रसङ्गेन उद्दिश्य तीर्थान्तरप्रसङ्गेन
गणेश्वरमिश्रादयोऽप्येवम् ।

देवीपुराणे—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यन्तं मनुरब्रवीत् ॥

शक्रुभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा ॥

पिण्याकः तिलकल्कः । तथा तत्रैव,—

श्राद्धञ्च तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥

श्रद्धाङ्गुष्ठभ्रकाकानां नैव दृष्टिस्तत्र यत् ।

श्राद्धन्तु तीर्थिकं प्रोक्तं पितृणां तुष्टिकारकम् ॥

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तत्र शस्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥

तत्रेति—इयमधिकरणसप्तमी न तु निमित्तसप्तमी उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात् । तेन तीर्थाधिकर-
णकश्राद्धं सर्वमेवार्घ्यावाहनवर्जितम् । न तु तीर्थप्राप्तिनिमित्तक-
मात्रमपीति केचित् ।

तत्र—प्राप्तैरेव कर्त्तव्यमित्युपसंहारदर्शनादुपक्रमोपसंहारैकवा-
क्यतया तीर्थप्राप्तिनिमित्तक एव श्राद्धेऽर्घ्यावाहननिषेधप्रतीतेः ।

ननु आवाहनं पित्रादिसन्निधिफलकं ते च तीर्थं नित्य-
सन्निहिता एवेति तीर्थाधिकरणश्राद्धमात्र एवावाहनबाध उचितो
वैयर्थ्यात् ।

इति चेत् न शरीरस्य बौद्धस्य वा सन्निधेर्देवताधिकरण-
विरोधेन निरस्तत्वात् । किमर्थं तर्ह्यन्यत्रावाहनम् अदृष्टार्थमित्य-
वेहि अतएव नावाहनमन्त्रोऽपि ।

नन्वेवं नमो व इत्यत्रादृष्टार्थत्वे कथं मन्त्रोहः समवेतार्थाऽय-
मिति यदि तर्हि प्रतिपुरुषं कथं बहुवचनप्रयोग इति । उच्यते—

अस्य तु तत्तद्देवताप्रकाशकत्वेन समवेतप्रकृतिकत्वेऽपि प्रतिपुरुषं बद्धवचनम्.—

एतद्वः पितरो वाम इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

इति वचनबलादेव^१ ।

नन्वेवं प्रकृतौ विभक्तेरसमवेतार्थत्वे विकृतावपि तथात्वं—

यथा—अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वित्यत्र वाढमिति चेत् तर्हि पितुरेकोद्दिष्टेऽपि एतद्वः पितरो वाम इति स्यात् ।

विभक्तेः प्रकृतावेवासमवेतार्थत्वादिति चेत् भ्रान्तोऽमि द्विधा हि विभक्तौनामसमवेतार्थत्वं मन्त्राभिवादबलादाक्यबलाच्च ।

तत्राद्यं पाशाधिकरणे .

अतएव विकृतावपि बद्धपाशशून्यायां बद्धवचनान्तएव पाश-शब्दप्रयोग इति सिद्धान्तः ।

द्वितीयस्तु—वाक्यविषयमात्रे सम्भवति यावद्बद्धवचनं हि वाचनिकमिति न्यायात् । अकाले अमावस्यादिव्यतिरिक्तकाले न तु रात्र्यादौ निषेधविरोधादिति ।

यत्तु अकाले रात्र्यादाविति न हि कोऽपि वारः काऽपि तिथिर्वा न श्राद्धस्य कालः सर्व्वदैव श्राद्धविधानादिति तस्मादकालत्वेन रात्र्यादिकमेव प्रतिप्रसूतमिति केचित् ।

तन्न—सर्व्ववारतिथीनां श्राद्धकालत्वेन आवश्यकश्राद्धकालत्वाभावादेव ।

इदन्तु तीर्थश्राद्धमावश्यकम् । तेनायमर्थः—यस्मिन्नपि काले

पतिपदादौ श्राद्धमनावश्यकं तदापि तीर्थप्राप्तिपक्षे श्राद्धमवश्य-
कार्यमिति ।

अत्र केचिदाहुः—

यस्य तु दैवगत्या सायाह्लादौ तीर्थलाभस्तस्य तत्प्राप्ति-
निमित्तकश्राद्धबाध एव तद्दिने विहितमुहूर्त्तभावादुत्तरदिने च
प्राप्तिदिनत्वाभावादिति ।

वस्तुतस्तु तत्राप्युत्तरदिनेऽचिरोदितमुहूर्त्तद्वयानन्तरं श्राद्ध-
मुचितमेव । प्राप्युत्तरविहितमुहूर्त्त एव श्राद्धविधानात् ।

न च विलम्बो दोषाय स्वयमकरणात् ।

न चैवं प्राप्यनुपदं चते तदन्तेऽपि श्राद्धापत्तिः । प्राप्यनन्तर-
विहितमुहूर्त्तस्य “प्राप्तिरेव तु कर्त्तव्यम्” इत्यनेन तच्छ्राद्धाधि-
करणत्वेन विहितस्य व्यतिक्रमादिति ।

पिण्डदानमिति—

श्राद्धाङ्गत्वेनैव पिण्डदाने प्राप्ते पुनः पिण्डदानवचनं यत्र
द्रव्यसम्पत्त्यादिना श्राद्धं न सम्भवति तत्र पिण्डदानमपि कार्य-
मित्येवंपरम् ।

एकस्यां यात्रायामेकस्मिंस्तीर्थे एकमेव श्राद्धं यात्राभेदे
तीर्थभेदे चावर्त्तते प्राप्तिनिमित्तकत्वात् ।

अतएव गयायामेकस्मिन् दिने नानातीर्थप्राप्तौ तन्निमित्तकानि
नानाश्राद्धानीति ।

पैठीनधिः—

प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मञ्जयेत् ।

मञ्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टभागं फलं लभेत् ॥

प्रतिकृतिः प्रतिमा ।

यत्तु—

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रन्थिवन्धनम् ॥

इति मन्त्रेण बद्धग्रन्थेः कुशस्य मञ्जनं तन्निबन्धकृद्भिरनुपग्रहा-
दनाकरमिति ।

तीर्थोपवासो विशेषार्थो न त्वावश्यकः—

तीर्थमधिगम्य व्रतोपवासनियमयुक्तस्त्यहमवगाहमानस्त्रिरात्र-
मुषित्वा सर्वपापेभ्यो विमुच्यते स्वस्तिमांश्च भवति ।

इति देवस्यवचनात् ।

एवञ्चात्र त्रिरात्रोपवासस्नानानां सर्वपापविमुक्ति-स्वस्तिमत्त्वे-
फलं । आहितः पूत आहवनीयो भवतीतिवत् एकवाक्यतार्थं
विशिष्टान्वयात् । न तु प्रत्येकमन्वयो वाक्यभेदापत्तेः ।—

केचित्तु—

सर्वत्रैव तीर्थे प्राप्तिदिने मुण्डनमुपवासश्चेच्छक्ति ।

मुण्डनश्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशाखां विरजान्तथा ॥

इति स्कन्दपुराणोपवचने सर्वपदस्वरसात् गयादिविशेष-
निषेधाच्च ।

तत्र—

सर्वपदस्यासङ्कोचेऽतिप्रसङ्गात् ।

तथाहि—

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ।

यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मुख्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसः ।

परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

इति महाभारते तीर्थोद्देशे भीष्मवाक्येन सातिशयफलकस्य स्थलस्य जलस्य च तीर्थत्वाभिधानात् स्वदेशान्तर्गतप्रस्रवणादौ वपनोपवासयोः प्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः सर्वदेशीयशिष्टाचार-विरुद्धत्वात् ।

न च सर्व्वपदं विदेशतीर्थपरं मध्यदेशीयानां सकलशिष्टानु-मतस्य प्रयागवपनस्य विलोपापत्तेः ।

न च—

येष्वेव महातीर्थेषु विशेषतो मुण्डनं विहितमस्ति तत्परमेव सर्व्वपदमिति वाच्यम्—

प्रयागादन्यत्र तद्विधानाश्रवणात् ।

अथ—

गङ्गां संप्राप्य यो धीमान् मुण्डनं नैव कारयेत् ।

वृथा तस्य क्रियाः सर्वा तीर्थद्रोही भवेन्नरः ॥

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् ।

स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥

गङ्गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां कल्पानु^१ पापसञ्चयाः ।

केशामाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्तान् परिवापयेत् ॥

यावन्ति मखरोमाणि गङ्गातोये पतन्ति वै ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यादिवचनाद्गङ्गायां प्रयागव्यतिरेकेऽपि मुण्डनमिति चेत्
अस्तु तावदेवं तथापि बहुवचनानुपपत्तिः । प्रयाग-गङ्गायोरेव
मुण्डनविधानात् ।

न चैतद्विशेषनिषेधवलादेव तेषु मुण्डनमबाधितं । ^१बाधस्योक्त-
त्वात् ।

वस्तुतस्तु—गङ्गामुण्डनविधायकानाममीषां कल्पतरुकारादिभिः
सर्वैरेवानिवद्धत्वेन निर्मूलतैव ।

अथ—

गङ्गायां भास्करचेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते ।

आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्रतम् ॥

भास्करचेत्रं प्रयागस्तत्र मुण्डनमिति स्मृतिसमुच्चयलिखित-
वचनात् गङ्गायामपि वपनमिति चेत् ।

मुण्डनञ्चोपवासस्य सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्ज्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥

इति स्कन्दपुराणीयवचनेन गया-गङ्गा-विशाला-विरजा-
व्यतिरिक्ततीर्थे वपनं विदधता गङ्गायामर्थतो वपनस्य निषेधात् ।

तर्हि षोडशियहणायहणवदिकल्पोऽस्त्विति चेत् भवेदेवं यदि
विषयभेदेनाविरोधो न स्यात् ।

नखेवं^१ तथाहि—

यावन्ति नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

पतन्ति जाङ्गवीतोये नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

इत्यादि वचनानां गङ्गायां सकलमुण्डनविधायकानामविगीत-
शिष्टाचारोपष्टम्भेन प्रयागवच्छिन्नगङ्गापरत्वं^२ । निषेधवचनस्य
तद्वचनवच्छिन्नगङ्गापरत्वमिति निर्णयात् ।

कथन्तर्हि सर्व्वतीर्थेष्विति बहुवचनं सर्व्वतीर्थपदस्य बहु-
ब्रीहिणा प्रयागवचनत्वे सिद्धे तस्याविवक्षितत्वात् ग्रहं संमाष्टीति-
वत् । कथन्तर्हि गयादिविशेषनिषेधः ।

इत्थं यदा मौङ्गस्यर्भवतीति विशेषविधिनैव माषादिनिषेधे
सिद्धे पुनरप्ययञ्जीया वै माषा इति माषनिषेधवचनं यथा प्रति-
निधिविषया अपि^३ माषा न ग्राह्या अत्यन्तायञ्जीयत्वादित्यवंपरम् ।
तथा गयादिवचननिषेधोऽपि अत्यन्ताप्रागस्त्यपर इति ।

सर्व्वतीर्थपदस्य प्रयागवाचकपरत्वे किञ्चानमिति चेत्—

एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्व्वतीर्थाभिषेचनम् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति प्रयागवर्णनाभ्यन्तरस्यं मत्स्यपुराणवचनमित्यवेहि ।

इति सामान्यविधिः ॥

१ ग पुस्तके तदेवं ।

२ ख पुस्तके गङ्गाम्बुपरतरम् ।

३ क पुस्तके प्रतिनिधिविधया ।

अथ प्रयागविधिः ।

अथ पद्मपुराणे—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।
 तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सकृता ॥
 तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवाहिनी ।
 काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामुनसङ्गमे ॥
 सहस्रगुणिता साऽपि भवेत् पश्चिमवाहिनी
 सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
 पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह सकृता ।
 इन्ति कल्पहतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥
 अमृतं कथ्यते राजन् सा वेशी भुवि कीर्तिता ।
 तस्यां माघे सुहर्त्तन्तु देवानामपि दुर्लभम् ॥

तथा—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुर्यः सन्तीह याः पुनः ।
 चातुमाथान्ति ता वेश्यां माघे मासि नराधिप ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवा देवा रुद्रादित्यमरुद्गणाः ।
 गन्धर्वा लोकपालाश्च यत्रकिन्नरगुह्यकाः ॥
 अणिमादिगुणोपेता ये चान्ये तत्रदर्शिनः ।
 ब्रह्माणी पार्वती लक्ष्मीः शची मेधाऽदिति रतिः ॥
 सर्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना नृप ।
 घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिष्ठोत्तमा ॥

गणाश्चाप्सरसां सर्वे पितृणाञ्च गणास्तथा ।
 स्नातुमायान्ति ते सर्वे माघे वेण्यां नराधिप ॥
 कृते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः ॥
 सर्वतीर्थानि कृष्णानि पापिनां सङ्गदोषतः ।
 भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमञ्जनात् ॥

तथा—

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
 स्नानेनामेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ।
 वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥
 तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।
 षष्ठाब्देन फलं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥
 बहिः स्नानन्तु वाप्यादौ द्वादशाब्दे फलं स्मृतम् ।
 तद्वागे द्विगुणं राजन् नद्यादौ तु चतुर्गुणम् ॥
 दशधा देवखाते च शतधा च महानदीम् ।
 शतं चतुर्गुणं राजन् महानद्यास्तु सङ्गमे ॥
 सहस्रगुणितं सर्वं तत् फलं मकरे रवौ ।
 गङ्गायां स्नानमाघेण लभते मानुषो नृप ॥

तथा—

गङ्गां येऽत्रावगाहन्ति माघे मासि नराधिप^१ ।
 चतुर्थगसहस्रान्ते^२ न पतन्ति सुरालयात् ॥

श्रुतेन गुणितं माघे सहस्रं राजसत्तम ।
 निर्दिष्टमृषिभिः स्नानं गङ्गायामुनसङ्गमे ॥
 पापौघभूरिभारस्य^१ दाहदेशं प्रजापतिः ।
 प्रयागं विदधे^२ भूप प्रजानाञ्च हिते रतः ॥
 सूनास्थानमिदं सम्यक् सितासितजलं किल ।
 पापरूपपशूनां हि ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥
 सितासिता तु या धारा सरस्वत्या विदर्भिता^३ ।
 तन्मार्गं^४ ब्रह्मलोकस्य सृष्टिकर्ता ससर्ज वै ॥

तथा—

ज्ञानकृन्मानसे माघस्तत्वमोचफलप्रदः ।
 हिमवत्पृष्ठतीर्थेषु सर्वपापप्रणाशनः ॥
 इन्द्रलोकप्रदो माघो निर्दिष्टो वेदवादिभिः ।
 सर्वकामप्रदो माघो मोचदो वदरीवने ॥
 पापहा दुःखहारी च सर्वकामफलप्रदः ।
 इन्द्रलोकप्रदो माघो नार्घदः पापनाशनः ॥
 सारस्वतोऽघविध्वंसौ ब्रह्मलोकफलस्तथा ।
 विशालफलदो माघो विशालायां द्विजोत्तम ॥
 पापेन्धनदवाग्निस्तु गर्भहेतुक्षयावहः ।
 विष्णुलोकाय मोचाय जाह्नवः परिकीर्तितः ॥

१ ख, ग पुस्तकद्वये पापौघस्य कृतस्यास्य । २ क पुस्तके प्रयागी-
 विदधद् । ३ ग पुस्तके विमर्भिता । ४ क पुस्तके तस्याङ्गम् ।

सरयूर्गण्डकी सिन्धुसुन्दभागा च कौशिकी ।
 तापी गोदावरी भीमा पयोष्णी कृष्णकौशिकी^१ ॥
 कावेरी तुङ्गभद्रा च यास्यान्यास्य समुद्रगाः ।
 तासु स्नायी नरो याति स्वर्गलोके विकल्मषः ॥
 नैमिषे विष्णुसारूप्यं पुष्करे ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
 आखण्डलस्य लोको हि कुरुक्षेत्रे च माघतः ॥
 माघो देवहृदे^२ विप्र योगसिद्धिफलप्रदः ।
 प्रभासे मकरादित्ये माघे रुद्रगणो भवेत् ॥
 देवक्यां देवतादेहो नरो भवति माघतः ।
 माघस्नानेन भो विप्र गोमत्यामपुनर्भवः ॥
 हेमकूटे महाकाले ॐकारे ह्यपरे तथा ।
 नीलकण्ठाब्धे माघाद्रुद्रलोके महौयते ॥
 सर्वासां सरितां विप्र संस्रवे मकरे रवौ ।
 स्नानेन सर्वकामानामवाप्तिर्जायते नृप ॥
 माघस्तु प्राप्यते धन्यैः प्रयागे द्विजसत्तम ।
 अपुनर्भवदं तत्र सितासितजलं यतः ॥

^१ गायन्ति देवाः सततं दिविष्ठा

माघः प्रयागे किल नो भविष्यति ।

स्नाता नरा यत्र न गर्भवेदनां

पश्यन्ति तिष्ठन्ति च विष्णुसन्निधौ ॥

१ क, ख कृष्णवैशिकी । २ क इवङ्गदः ।

३ ख पुस्तके प्लोकोऽयं पतितः ।

तथा—

तीर्थैर्ब्रतैर्दानितपोभिरध्वरैः

साङ्गं विधात्रा तुलया धृतः पुराः ।

माघः प्रयागस्य तयोर्दयोरभूत्

माघो गरौयांस्य तयोस्य सोऽधिकः ॥

वाय्वम्बुपर्णाग्रन-देहशोषणै-

स्तपोभिरुपैश्चिरकालसञ्चितैः ।

योगैश्च मंयान्ति नरास्य यां गतिं

स्नानात् प्रयागस्य हि यान्ति तां गतिम् ॥

स्नाता हि ये माकरभास्करोदये

तीर्थे प्रयागे सुरसिन्धुसङ्गमे ।

तेषां गृहद्वारमलङ्करोति

भृङ्गावली कुञ्जरकर्णचालिता^१ ॥

यो राजसूयाद्वयमेधयज्ञतः

स्नानात् फलं सम्प्रददाति चाखिलम् ।

पापानि सर्वाणि विलुप्य लीलया

नूनं प्रयागः स कथं न वर्ण्यते ॥

तथा समयमात्रे च—

चतुर्वेदेषु यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव हि ।

स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायामुनसङ्गमे ॥

तथा—

तत्राभिषेकं कुर्वीत सङ्गमे संश्रितव्रतः ।
तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।
प्रवेशादस्य भूमौ तु अश्वमेधः पदे पदे ॥

तथा—

त्रीणि कुण्डानि राजेन्द्र तेषां मध्ये तु जाङ्गवी ।
प्रयागस्य प्रवेशेन पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥

त्रीणीति एकं प्रयागनगरे द्वितीयं प्रतिष्ठानगरे तृतीयं
यमुनादक्षिणे अलर्कनगरे । कुण्डानि कृपा इत्यर्थः ।

तथा—

मासमेकन्तु स्नायीत प्रयागे नियतव्रतः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यथादिष्टं स्वयम्भुवा ॥
शुचिस्तु प्रयतो भूत्वा अहिंसः अद्रुयान्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स गच्छेत् परमं पदम् ॥

प्रयागस्तु ब्रह्मयूपोपलक्षितः प्रदेशः ।

तथा च मत्स्यपुराणे—

शृणु राजन् प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव हि ।
नैमिषं पुष्करञ्चैव गोतीर्थं सिन्धुसागरम् ।
गथा च धेनुकञ्चैव गङ्गासागरमेव च ॥

एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
 दशतीर्थसहस्राणि चिंशत्कोट्यस्तथा पराः ॥
 प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः ।
 त्रीणि चाप्यग्निकुण्डानि तेषां मध्ये तु जाङ्गवी ॥
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्व्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
 यमुना गङ्गाया साद्वै सङ्गता लोकपावनी ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्यां यत्परं^१ स्मृतम् ॥
 प्रयागं राजगार्हूल कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटिश्च^२ तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरीचे च तत्सर्व्वं जाङ्गवी स्मृता ।
 प्रयागं समधिष्ठाय कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
 भोगवत्यथ या चैषा वेदिरेषा प्रजापतेः ।
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥
 प्रजापतिमुपासन्ते षष्ठयश्च तपोधनाः ।
 यजन्ते क्रतुभिर्देवा स्तथा चक्रधरा नृप ॥
 ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ॥
 प्रभावात् सर्व्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥
 तथा दृष्ट्वा तु तत्तीर्थं प्रयागं परमं पदम् ।
 मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राज्ञणा ॥

तथा—

ततो गत्वा प्रयागन्तु सर्व्वदेवाभिरक्षितम् ।
ब्रह्मचारी^१ वसन्मासं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥
ईप्सितान् लभते कामान् यत्र यत्राभिजायते ।

तथा—

सितासिते तु यो मज्जेदपि पापशतावृतः ।
मकरस्थे रवौ माघे न स गर्भेषु मज्जति ॥
दुर्जया वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ।
प्रयागे दह्यते सा तु माघे मासि नराधिप ॥
तेषु तेषु च लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः ।
पश्चाच्चक्रिणि लीयन्ते प्रयागे माघमष्मिनः ॥
उपस्पृशति यो माघे मकरार्के सितासिते ।
तस्य पुण्यस्य सङ्ख्यां नो चित्रगुप्तोऽपि वेत्त्यलम् ॥
राजसूयसहस्रस्य राजस्रविकलं फलम् ।
सितासिते तु माघे च स्नातानां भवति ध्रुवम् ॥

तथा—

आकल्पजन्मभिः पापं सञ्चितं यस्मैर्नृप ।
तद्भवेद्भस्मसान्माघे स्नातानान्तु सितासिते ॥

भविष्ये—

गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमो लोकविश्रुतः ।
स एव कामिकं तीर्थं तत्र स्नानेन भक्तिः ॥

यस्य यस्य च यः कामस्तस्य तस्य भवेद्धि सः ।
 भोगकामस्य भोगाः स्युः स्याद्राज्यं राज्यकामिनः ।
 स्वर्गः स्यात् स्वर्गकामस्य मोक्षः स्यात् मोक्षकामिनः ॥
 कामप्रदानि तीर्थानि त्रैलोक्ये यानि कानि च ।
 तानि सर्वाणि सेवन्ते गङ्गायामुनसङ्गमम् ॥
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।
 स्नात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं ब्रजेत् ॥

भारते—

सिताशिते तु यत् स्नानं माघे मासि युधिष्ठिर ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

मास्ये—

सत्यवादी जितक्रोधो अहिंसापरमास्थितः ।
 धर्मानुसारी तत्वज्ञो गो-ब्राह्मणहिते रतः ॥
 गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत किल्बिषात् ।
 मनसा चिन्तितान् कामांस्तत्र प्राप्नोति पुष्कलान् ॥

पाद्ये—

स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे ।
 यत्फलं लभते माघे वेण्यां तच्च दिने दिने ॥

अथ अहस्नानफलम् ।

मास्ये—

गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासे तु अहस्नातस्य तद्भवेत् ॥

तथा—

संवत्सरशतं सागं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासे तु अहस्नातस्य तत्फलम् ॥

तथा—

योगाभ्यासेन यत्पुण्यं संवत्सरशतत्रये ।

प्रयागे माघमासे तु अहस्नानस्य तद्भवेत् ॥

तथा—

प्रयागे माघमासे तु यस्त्यहं स्नाति मानवः ।

पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णं त्वचमिवोरगः ॥

पाश्वे—

प्रयागे माघमासे तु अहस्नातस्य यत्फलम् ।

नाश्वमेधसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ॥

तथा—

अहस्नानफलं माघे पुरा काञ्चनमालिनी ।

राक्षसाय ददौ भूप तेन युक्तः स पापकृत् ॥

अहात्यापक्षयो जातः सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

शेषं मे यद्भूत्पुण्यं तेन देवत्वमागता ॥

रममाणा^१ तु कैलासे गिरिजायाः प्रिया सखी ।

जातिस्मरा तथा जाता प्रयागस्य प्रसादतः ॥

तथा^१—

मज्जन्ति येऽपि अहमत्र मानवा-
स्तीर्थे प्रयागे बहुपापकारकाः ।
मज्जन्ति ते नो निरयेषु धर्मतः
स्वर्गेऽपि ते चापि वसन्ति देववत् ॥

तथा—

अवन्तीविषये राजा वीरसेनोऽभवत्पुरा ।
नर्मदातीरमाश्रित्य राजसूयश्चकार सः ॥
षोडशैरश्वमेधैश्च स्वर्णवाढधिराजितैः ।
स्वर्णभूषणरौप्याढ्यै रौजेषोपि^२ यथाविधि ॥
प्रददौ धान्यराशिञ्च द्विजेभ्यः पर्वतोपमम् ।
अद्भुवान् देवताभक्तो गोप्रदः स सुवर्णदः ॥
ब्राह्मणो भद्रको नाम मूर्खा हीनकुलस्तथा ।
कृषीवलो दुराचारः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥
सौरकर्णसमुद्दिग्गो बन्धुभिश्च स वञ्चितः ।
इतस्ततः परिक्रम्य निर्गतो वृष्टिपीडितः ॥
देवतासानुमाश्रित्य प्रयागं स समाश्रितः ।
महामार्घौ पुरस्कृत्य सखौ तत्र दिनत्रयम् ॥
अनघः स्नानमात्रेण स भूत्वेह द्विजोत्तमः ।
प्रयागाश्चलितस्तत्र पुनर्यस्मात् समागतः ॥

१ ख, ग पद्यमिदं नास्ति ।

२ इष्टवान् स इति साधुः ।

स राजा सोऽपि विप्रस्य विपन्नावेकदा तदा ।
 तयोर्गतिः समा दृष्टा मया शक्रस्य सन्निधौ ॥
 तेजो रूपं बलं स्त्रैणं देवयानं विभूषणम् ।
 माला च पारिजातस्य नृत्यगीतं समन्तयोः ॥
 इति दृष्ट्वा हि माहात्म्यं क्षेत्रस्य कथमुच्यते ।
 माघः सितासिते विप्र राजसूयसमोऽनघः ॥

एतेषाम्नु अहस्नानफलत्वे विकल्पो योगसिद्धिन्यायात् । परि-
 ग्रहस्त्वैच्छिक एव विनिगमकाभावात् ।

यत्तु—

अहसंकल्पक्रोडीकृतेऽपि माघसप्तमी-प्रातःस्नानादावसाधारण
 संकल्पेन पुनस्तदैव प्रातःस्नानाचरणम् । तद्युक्तं तदा सकृत् स्नान-
 स्यैव विहितत्वात् अन्यथा तस्यैहफलकामनायां तदानग्यापत्तेः ।
 कथं तर्हि दिवा नानातीर्थलाभे स्नानावृत्तिर्विशेषवचनादिति ।

अहसंकल्पस्तु प्रातःस्नानमात्रविषय इति श्रिष्टाः ।

तथा मत्स्यपुराणे—

धनुविंशतिविस्तीर्णे सितनीलाम्बुसङ्गमे ।
 माघादपुनरावृत्तौ राजसूयी भवेत् पुनः ॥
 माघमासीयवातोऽपि सितासितजलं स्पृशन् ।
 अधन्यास स्पृशेन्नमं महापातकहा हि सः ॥
 कम्बलाश्वतरौ नागौ विपुले यमुनातटे ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्येते सर्वपातकैः ॥

नरस्तारयते पुंसो दशपूर्व्वान् दशावरान् ॥
 कूपञ्चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठाने तु विश्रुतम् ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 उत्तरेण प्रतिष्ठामाद् भागीरथ्यास्य पूर्व्वतः ।
 हंसप्रपतनक्षाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अश्वमेधफलान्तश्च स्नानमात्रेण भारत ।
 यावच्चन्द्रस्य सूर्य्यस्य तावत्स्वर्गं महौयते ॥

तथा—

ततो भोगवतीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु ।
 दशाश्वमेधिकं नाम तत्तीर्थं परमं भवेत् ॥
 कृत्वाभिषेकं तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 धनाढ्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति धार्मिकः ॥
 चतुर्वेदेषु यत्पुण्यं सत्यवादिषु यत्फलम् ।
 अहिंसायान्तु यो धर्मो गमनात्तत्र तत्फलम् ॥
 तत्र भोगवती नाम वासुकेरुत्तरेण तु ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्^१ ॥

तथा—

यासुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य तु दक्षिणे ।
 ऋणमोचनकं^२ नाम तीर्थन्तु परमं स्मृतम् ॥

१ ख पुस्तके फलं लभेत् ।

२ क ऋणप्रमोचकं—मूलग्रन्थे ऋणप्रमोचनं ।

एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋणैः सर्वैः प्रमुच्यते ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति अमृतस्य सदा भवेत् ॥

तथा—

विप्र-गो-घातकानान्तु प्रयागे शृणु यत्फलम् ।
त्रिकालमेव स्नायीत आहारं युक्तमाचरेत् ।
त्रिभिर्मामैः प्रमुच्येत प्रयागे तु न मंगलयः ॥

तथा—

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर ।
कीर्त्तनास्रभते पुण्यं दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ।
अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अत्र च प्रातःस्नानमरणोदयवेलायां “प्रातःस्नाय्यरुणकिरणयस्तां
प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुवचनात् ।

यत्तु—

माकरभास्करोदये इत्यादि वाक्यश्रवणात् सूर्योदयकालेऽपि
प्रयागे प्रातःस्नानमिति । तन्न—

तस्य फलमात्रविधायकत्वेन कालविधायकत्वात् सामीप्य-
लक्षणाया चैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् ।

मकरस्ये रवौ माघे न स्नात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापैः प्रमुच्येत कथं वा त्रिदिवं व्रजेत् ॥

इत्यादौ वञ्चन अनुदितस्नानश्रवणाच्च ।

मध्याह्नस्नानान्तु काम्यं प्रहरदद्याभ्यन्तर एव “पूर्वाह्न एव
कुर्वीतेति वचनाच्च ।

अथ मुण्डनम् ।

तत्र यद्यपि कल्पतरुकारेण प्रयागे मुण्डनं मोक्षं न वा तत
माणं दर्शितमिति तथापि बह्वभिर्निबन्धुभिः परिगृहीतानि
तत्तद्वचनान्युपसंगृह्यन्ते ।

तथाहि—

प्रयागे वपनं कुर्याद्गयायां पिण्डपातनम् ।

दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुन्यजेत् ॥

किं गयापिण्डदानेन किं काश्याम्बरणेन वा ।

किं कुरुक्षेत्रदानेन प्रयागे मुण्डनं यदि ॥

अत्र प्रयागे वपनं कुर्यादिति विधिः । तत्र फलाकाङ्क्षा
राचिसन्न्यायेनार्थवादिकमेव फलमन्वीयते ।

तच्च—किं गयापिण्डदानेनेत्यादिश्रवणात् गयापिण्डदानाज्ज
फलं तेन गयापिण्डदानजन्य-काशीमरणजन्य-कुरुक्षेत्रदानजन्य
फलकामोऽत्राधिकारी ।

इदम् चिन्त्यते—यद्यपि मुण्डनस्य परिवापनरूपतया तत्रानु
वादेन फलनिर्देशात् विहिते वपने फलान्वयः प्रतिभाति वपन
वापनयोर्भेदात् तथापि विहितं कर्मानुष्ठानुवादस्य तत्र फलमात्र
समर्पकतया विधेः प्राधान्यात् विहित एवात्र फलसम्बन्धः ।

नन्वेवं वपुः फलं स्यात् वापयितुरिति चेन्न विधेरपि हि वापन-
परत्वात्तेन कारयेदित्यर्थं कुर्यादिति णिचो लोपेन निर्देशः ।

नन्वेवं णिज्गर्भितमेवार्थं स्फुटीकृत्य यथोक्तफलकामः प्रयागे
वपनमहं कारयिष्ये इत्यभिप्रायः कार्यः—इति चेत्—

मथ्यम्—

किन्तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन प्रकृत्यनुसारेणैव करिष्ये
शब्दाभिलापोऽत्रोचितः ।

अतएव यत्र ऋत्विग्द्वारापीज्या निर्वाह्यते तत्रापि यजेतेति
विध्यनुरोधाद् यजमानो यक्ष्ये इत्येवाभिलपति न तु याजयिष्ये
इति केचित् ।

तत्रोच्यते—प्रकृतिवद्विकृतिरिति हि विकृतियागेषु प्रकृतियाग-
धर्मातिदेशो न तु लौकिकवाक्ये आर्षवाक्यस्यशब्दनियमविधि-
बद्धत्र व्यभिचारात् ।

न च—“यथाश्रुति विहारे” इति श्रवणाद् यदेव पदं श्रुतं
तदत्याज्यमिति वाच्यम् ।

देवतापरशब्दस्यादृष्टोपयुक्तजयादिशब्दस्य च तथात्वात् । अयं
त्वर्थपरः शब्दः । अर्थस्यैव वापमस्याच देशितत्वात् ।

नन्वस्तु तथापि लुप्तणिच्कत्वमेव निर्दिश्यतां कुर्यादित्यत्रैवा-
न्वयधीः स्यादिति चेत् हन्तैवं परिवापमस्य देशितत्वे अस्मदा-
यत्ते हि शब्दप्रयोगे किमवाचकं प्रयोक्ष्यामहे इति न्यायात्
कारयिष्ये इत्येवास्तु यक्ष्ये इति प्रयोगश्च न दृष्टान्तो वैषम्यात् ।

तत्र हि देवतोद्देश्यकहविस्त्यागो यागः स च यजमानकर्तृक एव
सम्बिभागपूर्वकस्तत्यागानुवादस्तत्पुत्रद्रव्यप्रक्षेपफलको होमः स एव
ऋत्विक्कर्तृकः ।

अतएव ऋत्विजो याजका न तु यष्टारः । अतएव च विश्वा-
मिचस्त्रिशङ्कुं याजयामास इति टीकापीति दिक् ।

एवं प्रयागावच्छिन्नगङ्गायामपि मुण्डनम् ।

केशानां यावती संख्या किन्नानां जाङ्गवोजले ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

यावन्ति नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

पतन्ति जाङ्गवौतोये नराणां पुण्यकर्मणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

• इत्यादिभिः शिष्टपरिगृहीतैर्वचनैस्तत्रापि मुण्डनविधानात् ।
हन्तैवं स्वर्गफलकमिदं, मोक्षफलकञ्च प्रयागीयमुण्डनमनयोर्न
तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा युगपत्सिद्धिः नानाफलकामाधिकारिकत्वात् ।
कामनयोश्च युगपदसम्बन्धात्^१ । ततश्च क्रमाकाङ्क्षायां गङ्गामुण्डन-
माद्यं गङ्गां प्राप्येत्यादिश्रवणात् प्राप्तमात्राधिकारिकत्वात् । प्रयाग-
मुण्डने तु न तथा कालाश्रवणात्^२ ।

ननु प्रयागेऽपि च “मुण्डनं चोपवासञ्च” इत्यादिश्रुत्या मुण्ड-
नोपवासयोरेककालीनत्वं प्राप्यते उपवासश्च तत्र प्राप्तिदिनकर्त्तव्य
इति तत्र मुण्डनमपि तथाऽस्त्विति चेत्—

सत्यम्—उपवासमुण्डनयोर्द्वयोरपि तत्र प्राप्तिनिमित्तकत्वात्तस्य
च मुण्डनस्य गङ्गामुण्डनेनैव काम्येन प्रसङ्गतो निर्वाहाच्च ।

यत्तु—

तत्र काम्यं मुण्डनं तदनियतकालमतो दिनान्तरे प्रयाग-

^१ यव पुस्तके असम्भवात् ।

^२ ख० तत्र कालाश्रवणात् ।

मुण्डलाभ्यन्तरे स्थले तदनुष्ठानं नन्विदं मुण्डनं केवलकाम्यञ्चेत् तत्र
ज्ञानवत् प्रतिदिनमापद्येत ।

प्राप्तिनिमित्तकमिति चेत्—

प्रथमाह एव क्रियते निमित्त-कामनयोस्तदृच्छरेव सन्निपातात्
समयस्य चेपायोगादिति ।

अत्र केचित्—

संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं ब्रजेद्यदि ।

मुण्डनञ्चोपवासञ्च ततो यत्नेन कारयेत् ॥

इति वचनादेकोपाधिप्रयुक्तं मुण्डनं दशमासाभ्यन्तरे पुन-
स्ततीर्थं न कर्त्तव्यम् ।

न चैवं प्रयागीयप्रथममुण्डनमपि न स्यात्तस्यापि तद्वच्छिन्न
गङ्गामुण्डनापेक्षया द्वितीयत्वादिति वाच्यम् ।

तस्य प्रयागविहितस्य गङ्गामुण्डनेन भिक्षाधिकारिकेण प्रसङ्गत-
स्तन्वतो वा न निष्पत्तिरिति पृथगनुष्ठानस्य तत्र न्याय्यत्वा-
दित्याहुः ।

तत्र—

एतद्वचनस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि प्राप्तिनिमित्तकमुण्डन-
परत्वात्तन्निमित्तकोपवाससाहचर्याद्ब्रजेदित्यभिधानाच्च इति ।

तपोच्यते—

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् ।

स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे पचेत् ॥

इत्यादिना अकरणे निन्दाश्रवणात्करणे फलश्रवणाच्च । .

प्रयागमुण्डनं नित्य-काम्यतया निष्पन्नम् ।

तच्च सकृत्करणादेव शास्त्रार्थसिद्धेरेकस्यां यात्रायामेकमेव नियतकालञ्चेत्यवस्येयते । एवं तद्वच्छिन्नगङ्गामुण्डनमपीति ।

अन्ये तु,—

प्रयाग-गङ्गयोः प्राप्तिनिमित्तकमेकैकं मुण्डनम्—

तथा स्वर्गफलमेकैकम्—अतो नैमित्तिकयोः काम्यप्रसङ्गेण काम्ययोश्च तन्नेणानुष्ठानमिति प्राप्तिदिन एव सकृदेव मुण्डनं प्रयागमुण्डलाभ्यन्तरगङ्गायामिति चतुर्णामपि निर्वाह इत्याहुः ।

अत्र स्त्रीणां प्रयागप्राप्त्यां मुण्डने प्राप्ते,—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य क्सेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

एवमेव तु नारीणां मुण्डनं 'वरमादिशेत् ॥

इत्यादेः प्रायश्चित्तप्रकरणे श्रुतस्याप्याकाङ्क्षातौल्येनान्यत्राप्यन्यथात् प्रयागेऽपि तासां द्यङ्गुलकेशाग्रकर्त्तनमात्रं वपनमिति वदन्ति ।

तत्र,—

केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।

तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥

इत्यादिना तीर्थे केशमूलवपनस्यैव विशिष्य विहितत्वादिति ।

अन्ये तु प्रयागप्राप्तिनिमित्तकमेव मुण्डनं फलश्रवणात् काम्यमपि भेदे प्रमाणाभावादेवं गङ्गाप्राप्तिनिमित्तकमपि फलश्रवणेन काम्यमपि, काम्यशोभयत्र स्वर्ग एवेति ।

स्वर्गपदेनोभयप्राप्तिनिमित्तसत्त्वाद्भयकाममासत्त्वाच्च प्राप्तिदिन
एव तन्त्रेणोभयसिद्धिरित्याहुः ।

तद्यमत्र प्रयोगः ।

अ(य)क्तवैधयात्रेण प्राच्यां गीतमाश्रमात् प्राक् पूर्वदिने उषित्वा
प्रवेशदिने प्रातःस्नानादि कृत्वा प्रयागप्रवेशनादिसङ्कल्पः करणीयः ।

तद्यथा,—

ॐ अद्य प्रयागमण्डलभूम्यधिकरणकमत्कर्त्तव्यगमनपदसमसङ्गा-
श्वमेधफलप्राप्तिकामः प्रयागमण्डलप्रवेशपूर्वकतद्भूम्यधिकरणकगमन-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य प्रयागं प्राप्यादाबुद्धतोदकेन स्नात्वा ततः शुचि-
वर्णैः प्रविश्य अमाघे,—

ॐ अद्य विष्णुपुरगमनकामो गङ्गायामुनसङ्गमे स्नानमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नशास्त्रोक्तविधिना तदज्ञाने सर्वसाधारण-
विधिना स्नायात् ।

माघे तु,—

अद्य कुरुदेवाधिकरणक रत्रिग्रहकालीनब्राह्मणसम्प्रदानकसुवर्ण-
भारसहस्रदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो माघे वेण्यां स्नानमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नायात् ।

सितामितप्रवाहसम्भेदावच्छिन्न विंशतिधनुरवच्छिन्ने पश्चिम-
वाहिगङ्गाप्रवाहे यामुनप्रवाहकर्बूरे स्नाने,—

ॐ अद्यापुनरावृत्तिकामो माघे सितामिते स्नानमहं करिष्ये ।

तत्रैव सत्यवादित्व जितक्रोधत्वाहिंसापरत्व धर्मानुसारित्व

तत्त्वज्ञत्व-गोब्राह्मणहितपरत्वविशिष्टस्य स्नाने किल्बिषविमुक्तिमन-
श्चिन्तितपुष्कलकामप्राप्तिः फलम् ।

तदित्यं प्रयोगः,—

ॐ अद्य किल्बिषविमुक्ति-मोक्षप्राप्तिकामो गङ्गायमुनयोर्मध्ये
स्नानमहं करिष्ये ।

काम्यान्तरपक्षे मुक्तिपदमपहाय तदेव नामग्राहं प्रयोच्यम् ।

अथैवं स्नात्वा नित्यकर्म देवार्चनान्तं कृत्वा,—

ॐ अद्य गङ्गापतिव्यद्यावच्छेदनौय केशलोमसमसङ्घ्य बङ्गवर्षा-
वच्छिन्न स्वर्गलोकमहितत्वकामो गङ्गायां वपनमहं कारयिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य स्थलोपविष्टस्तथा वापयेद्यथा स्वयमेव केशादीनि
गङ्गायां पतन्ति ।

तत ॐ अद्य स्वर्गप्राप्तिकामस्तीर्थोपवासमहं करिष्ये । इत्युपवसेत् ।

ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलमस्येति केचित् ।

ततः,—आद्धाधिकारिणा तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं पार्ष्वणञ्च
कार्यम् । तदसम्पत्तौ षट्पुरुषपिण्डदानमपि । वस्तुतस्तु नैमित्तिक-
तयाप्युपवासानुष्ठानसम्भवो विश्वजिज्ञ्यायेन फलकल्पनागौरवादय-
मुपवासो निष्फल एव देशनावलात् । ततश्चानेनैवोपवासेन सम्प-
न्नाधिकारस्तदुत्तरदिने ऋणमोचनतीर्थं स्नायात् ।

तथा हि,—कम्बलाश्वतरपूर्वे प्रयागग्रामभित्तिमभिव्याप्य उत्तर-
कूलावच्छिन्नयमुनायामृणमोचनतीर्थम् । तत्र ॐ अद्य सकलार्ण-
विमुक्तिस्वर्गलोकावाप्त्यमृतत्वकामः ऋणमोचनतीर्थं स्नानमहं करिष्ये
इति, सङ्कल्प्य स्नानतर्पणे कुर्यात् ।

प्रातःस्नाने तु,—ॐ अद्य गजपतिमहाराजत्वभवनकामो गङ्गा-
यमुनासङ्गमे माकरभास्करोदये स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ संवत्सरशतावच्छिन्न^१ योगाभ्यासजन्यपुण्य-समपुण्यप्राप्ति-
कामोऽद्यादि प्रयागे माघे अहं प्रातःस्नानमहं करिष्ये ।

तथा,—पापविमुक्तिपूर्वक स्वर्गगमनकामोऽद्यादि प्रयागे माघे
अहं स्नानमहं करिष्ये ।

श्रोमद्याश्वमेधसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो अद्यादि प्रयागे
माघे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ मुक्तिप्राप्तिकामोऽद्यादिप्रयागे माघे अहं स्नानमहं
करिष्ये ।

तथा—ॐ सकलनिरयामञ्जनदेववत्स्वर्गवासकामोऽद्यादि प्रयागे
माघे स्नानमहं करिष्ये ।

तथा माघीसन्निहितअहस्नाने,—

ॐ सत्तीर्थकृतबहुसम्भार यथाविधिषोडशाश्वमेध-ब्राह्मणसम्प-
दानकपर्ष्वतोपमधान्यराशिदान-देवताभक्ति-गोसुवर्णदानजन्यफल—
समफलप्राप्तिकामोऽद्यादि प्रयागे अहं स्नानमहं करिष्ये ।

मध्यदेशीयास्तु पठन्ति,—

अमाऽर्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पौषमाघयोः ।

अर्द्धादयः स विज्ञेयः सूर्यपर्वशताधिकः ॥

पातो व्यतीपातः प्रात्यहिकयोगगणपठितः ।

गौड़ास्तु,— अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

प्रयागे यदि लभ्येत सहस्रार्कग्रहैः समा ॥

ज्योतिःशास्त्रे तु सामान्यतः,—

अथने कोटिपुण्यं स्यात् लक्षन्तु विषुवे फलम् ।

षडशीत्यां सहस्रन्तु तथा विष्णुपदौषु च ॥ इति ।

अन्ये तु,—ये कालविशेषोपाधिना फलविशेषा गङ्गायां स्मर्यन्ते
ते तत्प्रकरण एव प्रपञ्चिताः । ते च सातिशयास्तत्र द्रष्टव्याः ।

यमुनाया उत्तरकूले कम्बलाश्वतरसमीपे प्रयागपश्चिमे
यमुनास्नाने—

ॐ अद्य सर्वपापविमुक्तिकामः कम्बलाश्वतरसमीपे यमुनायां
स्नानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य स्नानतर्पणे तत्र कुर्यात् । अत्रैतज्जलपानेऽप्येत-
देव फलमिति ।

इदन्तु स्नानं महादेवस्य सन्निधौ । एतद्गमने तु,—

ॐ अद्य दशपूर्वदशावरपुरुषतारणकामः कम्बलाश्वतरोप-
लक्षित यमुनातटरूपमहादेवस्थानगमनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
तत्स्थानं यायात् ।

अथ वासुकेः समीपे दशाश्वमेधिकं नाम स्थलं, तद्गमने तु,—

ॐ अद्य चतुर्वेदाध्ययनजन्य सत्यवादितान्याहिंसाजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामो दशाश्वमेधिकगमनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
तत्र गच्छेत् ।

तत्र स्नाने तु,—ओमद्याश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिधनाद्यव-

रूपवत्त्व-दत्त्व-दातृत्व-धार्मिकत्व-भवनकामो दशाश्वमेधिकतीर्थं स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नानतर्पणे कुर्यात् ।

तत्रैव भोगवतीनदीस्नाने,—

ओमद्याश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो भोगवत्यां स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नानतर्पणे कुर्यात् ।

गङ्गापूर्वकूले प्रतिष्ठानं नाम नगरम् । तत्रैव सामुद्रो नाम कूपः ।

तत्र ब्रह्मचर्य्यवतो जितक्रोधस्य तत्फलम् ।

विशुद्धात्मत्वाश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकामोऽद्यादि त्रिरात्रं सामुद्रकूपसमीपेऽवस्थानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य त्रिरात्रावस्थितिं कुर्यात् । ततः प्रतिष्ठानादत्तरस्मिन् गङ्गापूर्वतः हंसप्रपतनं नाम कुण्डं तत्र स्नाने,—

ओमद्याश्वमेधफलसमफलप्राप्ति चन्द्रसूर्य्यसमकालीनस्वर्गाधिकरणकमहीयमानत्वकामो हंसप्रपतने स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्नानतर्पणे कुर्यात् ।

प्रयागमण्डलावच्छिन्नयमुनास्नाने तु,—

ओमद्य सप्तकुलपवित्रौकरणकामः प्रयागमण्डलाभ्यन्तरयमुनायां स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नानतर्पणे कुर्यात् ।

एतच्छलपानेऽप्येतदेव फलम् । यदा कदाचिन्मासव्यापिनि प्रयागावस्थाने ब्रह्मचर्य्ययुक्तस्य पितृदेवतर्पणशीलस्य तन्मञ्जनकरणे स्नेष्टव्यकामलाभः फलम् ।

यदा कदाचिन्मासस्नाने,—

ओमद्य सर्वपापविनिर्मुक्ति-परमपदप्राप्तिकामोऽद्यादि मासं

प्रयागे स्नानमहं करिष्ये । माघव्यापितस्नाने तु तत्तत्सोकाधि-
करणकबहुभोगोपभोगपूर्वक चक्रिलौनत्वं फलम् ।

तथाच—ॐ तत्तत्सोकाधिकरणक बहुभोगोपभोगपूर्वक चक्रि-
लौनत्वकामोऽद्यादि माघं प्रयागे स्नानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य माघं प्रत्यहं द्विकालं स्नायात् । प्रयागावच्छिन्न
गङ्गामात्रस्नाने तु,—

ओमद्याद्युभूम्यन्तरीक्षाधिकरणक सार्द्धत्रिकोटीतीर्थस्नानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामः प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तत्र स्नायात् ।

अथ कस्मिन्नपि मासे कस्मिन्नपि दिने प्रयागमुण्डनं तच्च
प्रयागनगराभ्यन्तरे ब्रह्मयूपसन्निधानादौ कापि शुचौ देशे कार्यम् ।
कारितगङ्गावपनस्यापि च तत्राधिकारः कामनाभेदादावश्यकत्वाच्च ।

ॐ गयापिण्डदानजन्यफलसमफल काशीमरणजन्यफलसमफल
कुरुक्षेत्रदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः प्रयागे वपनमहं कारयिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य स्थल एव कारयितव्यम् । केचित्तु नेदमाचरन्ति ।

तथा च मात्स्ये,—

तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवविस्तरम् ।

तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः ।

स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

तथा मात्स्ये,—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु गां वै प्रयच्छति ।

सुवर्णं मणिमुक्तां वा यदि वान्यं प्रतिपद्यम् ॥

तथा तत्रैव,—

कपिलां पाटञ्जवर्णां यस्तत्रैव प्रयच्छति ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां चेलकण्ठीं पयस्विनीम् ॥
 प्रयागे श्रोत्रियं साधुं ग्राहयित्वा यथाविधि ।
 शुक्लाम्बरधरं शान्तं धर्मज्ञं वेदपारगम् ॥
 सा च गौस्तस्य दातव्या गङ्गायामुनसङ्गमे ।
 वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥
 यावन्ति रोमकूपानि तस्या गोर्वत्सकस्य च ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महौयते ॥
 यत्रासौ लभते जन्म सा गौस्तत्राभिजायते ।
 न च पश्यन्ति नरकं दातारस्तेन कर्मणा ॥
 उत्तरांश्च कुरुन् प्राप्य मोदते कालमचयम् ।
 गवां शतसहस्रेभ्यो दद्यादेकां पयस्विनीम् ॥
 पुत्रान् दारांस्तथा भृत्यान् गौरेका प्रतिकारयेत् ।
 तस्मात् सर्वेषु दानेषु गोदानन्तु विशिष्यते ॥
 दुर्गमे विषमे घोरे महापातकसंक्रमे ।
 गौरेव रक्षां कुरुते तस्माद्देया द्विजोत्तमे ॥

तद्यमत्र प्रयोगः,—

ॐ सोपकरण-सवत्स-कविलगव्यै नमः । ॐ ब्राह्मणाय नमः ।
 श्रीमद्यामुकनिमित्ते गङ्गायामुनसङ्गमे दातव्यगोवत्सोभयरोम-
 कूपसमसङ्घ्य बङ्गवर्षसहस्रावच्छिन्न स्वर्गलोकमहितत्त्व नरका-
 दर्शनोत्तरकुरुप्राप्तिपूर्वकाक्षयकाक्षहर्ष बङ्गपुत्रदारभृत्यप्राप्तिपूर्वक-

विषमघोरमहापातकसंक्रमपरित्राणकाम इमां कपिलां सुवर्णशृङ्गीं
रौप्यखुरां चेलकण्ठीं पयस्विनीं सवत्सां महार्हबहुवस्त्रविविधबहु-
रत्नाश्रितां गां रुद्रदेवतां अमुकगोत्रायामुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

इति दद्यात् । ततः स्वस्तीति प्रतिवचनम् ।

ततः,— ॐ अद्य कृतैतत् सोपकरणसवत्सकपिलगवीदानप्रति-
ष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं अमुकगोत्रायामुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यं दक्षिणामहं सम्प्रददे ।

ततः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिग्रहीता पुष्कं गृहीत्वा यथाशास्त्रं
कामस्तुतिं कुर्यात् ।

तद्यथा ऋग्वेदे,—

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रसाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि
कामैतत्ते गृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु ।

यजुर्वेदे,—

द्यौस्त्वां ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इत्यनेन प्रतिगृह्य,—
कोऽदात् कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ।

सामवेदे,—

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामः समुद्रसाविशत् कामेन त्वां प्रतिगृह्णामि
कामैतत्ते ।

अथर्ववेदे,—

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वां प्रतिगृह्णामि
कामैतत्ते भूमिस्त्वा प्रतिगृह्णातु अन्तरीक्षमिदं महत् माहत्प्रागेन ।
दानान्तरेषु तीर्थफलवृद्धिर्यावदाहृतसंभवस्वर्गस्थितिश्च फलम् ।
तथा मास्ये,—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु गां प्रतिपद्यते ।

सुवर्णमणिमुक्तां वा यदि वान्यत् प्रतिग्रहम् ॥

स्वकार्यं पितृकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।

विफलन्तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्रुते ॥

तीर्थं न प्रतिगृहीयात् पुण्येष्वायतनेषु वा ।

निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥

निमित्तेषु च संक्रान्त्यादिषु न प्रमत्तः प्रमादशून्यः समाहित
इति यावत् ।

तथाच तीर्थप्रतिग्रहे तत्तीर्थप्रतिगृहीतधनस्थितिपर्यन्तं
तत्तीर्थस्नानादौ प्रतिग्रहीतुः स्वर्गफलजनकं न भवति इति
तीर्थमात्रप्रतिग्रहे साधारणो दोषः । गङ्गादौ त्वसाधारणो
दोषोऽपि स गङ्गाप्रकरणं वक्ष्यते ।

तीर्थं गङ्गादि आयतनं पुरुषोत्तमादि । तथा कौर्षे,—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

न स पश्यति घोरन्तु नरकं तेन कर्मणा ॥

उत्तरास्यं कुरुन् गत्वा मोदते कालमक्षयम् ।

पुत्रदारांश्च लभते धार्मिकान् रूपसंयुतान् ॥

एवञ्च कन्यादानवाक्यं—इमां कन्यां प्रजापतिदेवतामित्यन्तं पठित्वा घोरनरकादर्शनोत्तरकुरुगमनानन्तराक्षयकालहर्ष-धार्मिकरूपसंयुक्तवज्रपुत्रदारप्राप्तिकामः पत्नीत्वेनाहं सम्प्रददे इति प्रयोक्तव्यम् ।

प्रयागे धूमपाने तत्रैव,—

अधःशिरास्तु यो धूममूर्द्धवाङ्गः पिवेन्नरः ।

शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते ॥

परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र अग्निहोत्री भवेन्नरः ।

भुक्त्वा तु विविधान् भोगान् तत्तीर्थं लभते पुनः ॥

अथ मरणफलम् ।

मत्स्यपुराणे,—

आप्रयागप्रतिष्ठानात् यत्पुरो वासुकिहृदात् ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ नागाच्च बह्ममूलकात्^१ ॥
एतत् प्रजापतेः चेन्न त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

ऋग्वेदोऽपि,—

सितासिते सरितो यत्र सङ्ग-
स्तत्राप्नुता सो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तनुं विसृजन्ति धीरा-
स्ते वै जनासोऽमृतत्वं भजन्ते ॥

अत्र प्रजापतिचेत्रे यस्य मरणं भवति स मोक्षभागभवतीत्यर्थः ।
दशतीर्थवतीत्यर्थः । काम्यमप्यत्र मरणं तत्र च सर्ववर्णाना-
मधिकारः ।

तदुक्तम् पाद्मे,—

न वेदवचनात्तात न श्लोकवचनादपि ।
मतिरुत्कमणीया ते प्रयागे मरणं प्रति ॥
दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोव्यस्तथापराः ।
तत्रैव तेषां सास्त्रिध्यं कीर्तितं कुरुनन्दन ॥
या गतिर्योगयुक्तस्य उत्पथस्यस्य धीमतः ।
सा गतिर्यजतः प्राणान् गङ्गायामुनसङ्गमे ॥

व्याधितो यदि वा दौनो क्रु[ष्ट]द्धो वापि भवेन्नरः ।
 गङ्गायमुनमामाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
 दौप्रकाञ्चनवर्णाभैर्विमानैः सूर्यवर्चमैः ।
 गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गं मोदति मानवः ॥
 ईप्सितान् लभते कामान् वदन्ति ऋषिपुङ्गवाः ।
 सर्वरत्नमयं दिव्यं नानाध्वजसमाकुलम् ॥
 वराङ्गनाममाकीर्णं विमानं शुभलक्षणम् ।
 गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥
 यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं महीयते ।
 ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ॥
 हिरण्यरत्नसम्पूर्णं समृद्धे जायते कुले ।
 तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ।

तथा,—

वटमूलं ममामाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं न गच्छति ॥
 (?) तत्र वै द्वादशादित्यास्तं ते रुद्रं समाश्रिताः ।
 निर्दहन्ति जगत् सर्वं वटमूली न दह्यते ॥

वटोऽक्षयवटः —

हरिश्च भगवांस्तत्र प्रजापतिपुरस्कृतः ।

अस्तीति शेषः । तथा मात्स्ये,—

उर्व्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डरे ।

परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षगतानि च ।

वसेत् स पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नराधिप ॥

उर्व्वशीञ्च सदा पश्येद्देवलोके नरोत्तमः ।

पूज्यते सततं देवैः ऋषि-गन्धर्व्व-किन्नरैः ॥

ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवस्थुतः ।

उर्व्वशीसदृशा(शी)नान्तु कन्यानां लभते शतम् ॥

मध्ये नारीसहस्राणां बहूनाञ्च पतिर्भवेत् ।

दश-ग्रामसहस्राणां भोक्ता भवति भूमिपः ॥

• काञ्ची-नूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।

भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं लभते पुनः ॥

तथा,— शुक्लाम्बरधरो नित्यं नियतः संयतेन्द्रियः ।

एककालन्तु भुञ्जानो मासं भोगपतिर्भवत् ॥

सुवर्णासङ्कृताणाञ्च नारीणां लभते शतम् ।

पृथिव्यामाममुद्रायां महाभोगपतिर्भवेत् ॥

धनधान्यसमायुक्तो दाता भवति नित्यशः ।

स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं स्मरते पुनः ॥

तथा,— कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

कोटिं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते ॥

ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवस्थुतः ।

सुवर्णमणिमुक्ताद्ये कुले जायेत रूपवान् ॥

तथा,— अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ।

मृतस्तु लभते स्वर्गं नरकञ्च न पश्यति ॥

१[अप्सरोगणसङ्गीतैः सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।
हंस-सारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवस्थुतः ।
सुवर्णमणिमुक्ताद्यै जायेत विपुले कुले ॥

तथा,— गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाम्निन्तु धारयेत् ।]
अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥
यावन्ति रोमकूपानि तस्य गात्रे तु धीमतः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ।
स मुक्ता विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं लभते पुनः ॥

तथा,— यस्तु देहं निकृत्य स्वं शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।
विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।
तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥
गुणवान् रूपसम्पन्नो विद्वांस्य प्रियवादकः ।
भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं लभते पुनः ॥

तथा तत्रैव पाद्ये,—

शृणु राजन् प्रयागे तु अनाशकफलं विभो ।
प्राप्नोति पुरुषो धीमान् अद्धानो जितेन्द्रियः ॥
अश्वमेधफलं तस्य गच्छतस्तु पदे पदे ।
कुशानि तारयेद्राजन् दश-पूर्वाम् दशावरान् ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो गच्छति परमं पदम् ॥

तथा,— पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले ।

व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भाविनस्तु चतुर्दश ।

नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥

तथा,— येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना गता—

इत्युपक्रम्य,—

प्राणांस्यजति यस्तत्र स याति परमां गतिम् ।

अग्नितीर्थमिति ख्यातं दक्षिणे यमुनातटे ॥

पश्चिमं धर्मराजस्य तीर्थन्तु नरकं सृतम् ।

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

तथा यमुनोत्तरतटं प्रक्रम्य,—

अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः स्मृताः ।

तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते ।

केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ॥

तथा,— जन्मान्तरसहस्रेण योगो लभ्येत वा न वा ।

तथा योगसहस्रेण योगो लभ्येत वा न वा ॥

यस्तु सर्वाणि रत्नानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

तेन दानेन दत्तेन योगो लभ्येत वा न वा ॥

प्रयागे तु मृतस्येदं सर्वं भवति नान्यथा ।

प्रयागं स्मरतोऽन्यत्रापि मरणे फलमत्रैव,—

देशस्यो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे ।

प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति ऋषिपुङ्गवाः ।
 सर्व्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी ॥
 ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ।
 स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ॥
 मोदते ऋषिभिः सार्द्धं स्वकृतेनेह कर्मणा ।
 सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः ॥
 ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ।
 ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः^१ पुनः पुनः ॥
 गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीति न संशयः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तस्य धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते तीर्थचिन्तामणौ
 प्रथमः प्रयागप्रकाशः ॥

अथ पुरुषोत्तमादिविधिः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ब्रह्मर्षिसम्वादे ब्रह्मवाक्यम्,—
 पृथिव्यां भारतं वर्षं कर्मभूमिरुदाहृता ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥
 तत्रास्ते भारते वर्षे दक्षिणोदधिसंस्थितः ।
 ओङ्गदेश इति ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः ॥
 समुद्रादुत्तरं तावद् यावद्विरजमण्डलम् ।
 देशोऽसौ पुण्यशैलानां गुणैः सर्वैरलङ्कृतः ॥
 सन्ति तीर्थानि पुण्यानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उत्कले तु मुनिश्रेष्ठ वेदितव्यानि तानि वै ॥
 समुद्रस्योत्तरे तीरे तस्मिन् देशे द्विजोत्तमाः ।
 आस्ते गुह्यं परं स्थानं मुक्तिदं पापनाशनम् ॥
 सर्व्वत्र वासुकाकीर्णं पवित्रं सर्व्वकामदम् ।
 दशयोजनविस्तीर्णं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥
 नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यपादविनिर्गता ।
 चित्रोत्पलेति^१ विख्याता सर्व्वपापहरा शुभा ॥

तथा,—

नक्षत्राणां यथा सोमः सरसां सागरो यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 वसूनां पावको यद्बहुद्राणां शङ्करो यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

१[शिखरिणां यथा मेरुः पर्वतानां हिमालयः ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

सेनानीनां यथा स्कन्दः सिद्धानां कपिलो यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

ऐरावतो गजेन्द्राणां महर्षीणां भृगुर्यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

उच्चैःश्रवा यथाश्वानां कवीनामुग्रना यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

मुनीनाञ्च यथा व्यासः कुवेरो यच्च-रक्षसाम् ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

१[इन्द्रियाणां मनो यदद्भुतानामवनी यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

अश्वत्यः सर्व्वृक्षाणां पवनः पवतां यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥]

अरुन्धती यथा स्त्रीणामस्ताणां कुक्षिशो यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

अकारः सर्व्ववर्णानां गायत्री हृन्दसां यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥]

वर्णानां ब्राह्मणो यद्वत् वैनतेयश्च पक्षिणाम् ।

१ कपुस्तके [ ] चिह्नित श्लोका न वृश्यन्ते ।

२ ग पुस्तके [ ] चिह्नितश्लोकाः पतिताः ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 प्रमदानां यथा लक्ष्मीः सरितां जाह्नवी यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 सर्वाङ्गिभ्यो यथा श्रेष्ठमुत्तमाङ्गं द्विजोत्तमाः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 यथा समस्तविद्यानां मोक्षविद्या परा स्मृता ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 मनुष्याणां यथा राजा धेनूनामपि कामधुक् ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 भूषणानान्तु सर्वेषां यथा शूडामणिर्वरः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 सुवर्णं सर्वरत्नानां सर्पाणां वासुकिर्यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 प्रह्लादः सर्वदैत्यानां रामः शस्त्रभृतां यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 श्लषाणां मकरो यदन्मृगाणां मृगराड् यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 वरुणो यादसां यद्वद्यमः संचयतां यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 समुद्राणां यथा श्रेष्ठः चीरोदः सरितां पतिः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 देवर्षीणां यथा श्रेष्ठो नारदो द्विजसत्तमाः ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 पुरोधसां यथा जीवः कालः कलयतां यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 धनानां काञ्चनं यद्वत् पवित्राणां च दक्षिणा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 अश्वमेधस्तु यज्ञानां यथा श्रेष्ठः प्रकीर्तितः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 ओषधीनां यथा धान्यं तृणेषु तृणराड् यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 यथा समस्तधर्माणां धर्मः संसारतारकः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं चेन्न तत् परमं महत् ।
 पुरुषाख्यं सकृद्दृष्ट्वा सागराम्भः सकृन्मृतम् ।
 ब्रह्मविद्यां सकृद् ज्ञात्वा^१ गर्भवासो न विद्यते ॥

एतत् चेन्नदर्शनस्य-तथा सागराम्भसि मरणस्य-तथा ब्रह्म-
 विद्याबोधस्य च प्रत्येकं गर्भवासाभावः फलमित्यर्थः ।

एवं सर्व्वगुणोपेतं चेन्न परमदुर्लभम् ।
 आस्ते तत्र मुनिश्रेष्ठा विख्यातं पुरुषोत्तमम् ॥
 यत्र तिष्ठति देशे स विश्वात्मा पुरुषोत्तमः ।
 जगद्धापी जगन्नाथस्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥

अहं रुद्रश्च शक्रश्च देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
 निवसामो मुनिश्रेष्ठास्तस्मिन् देशे सदा वयम् ।
 गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः पितरो देवमानुषाः ॥
 यथा विद्याधराः सर्वे मुनयः शंसितव्रताः ।
 ऋषयो वास^१खिल्याद्याः कश्यपाद्याः प्रजेश्वराः ॥
 गन्धर्वाः किन्नरा नागास्तथाऽन्ये स्वर्गवासिनः ।
 साङ्गाश्च चतुरो वेदाः शास्त्राणि विविधानि च ॥
 इतिहासपुराणानि यज्ञाश्च ^२सहस्रिणाः ।
 नद्यश्च विविधाः पुण्यास्तीर्थान्याद्यतनानि च ॥
 सागराश्च तथा शैलास्तस्मिन् देशे व्यवस्थिताः ।
 एवं पुण्यतमे देशे देवर्षिपितृसेविते ॥
 सर्वोपभोगसहिते वासः कस्य न रोचते ।
 श्रेष्ठत्वन्तस्य देशस्य किमन्यदधिकं^३ ततः ॥
 आस्ते तत्र स्वयं देवो मुक्तिदः पुरुषोत्तमः ।
 धन्यास्ते विबुधप्रख्या ये वसन्त्युत्कले नराः^४ ॥
 तीर्थराजजले स्नात्वा पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
 स्वर्गं वसन्ति ते मर्त्या न तु ते वै यमालये^५ ।
 ये वसन्त्युत्कले चेत्ते पुण्ये श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 सफलं जीवितं तेषामुत्कलानां सुमेधसाम् ।

१ क पुस्तके वालिखिल्याद्याः । २ ग पुस्तके वरदक्षिणाः ।

३ क पुस्तके किञ्चान्यमधिकं ततः । ख-किञ्चान्यत् ।

४ ग शुभे ।

५ कग पुस्तके—ते राजसाख्ये ।

ये पश्यन्ति सुतास्रोष्ठं^१ प्रसन्नायतलोचनम् ।
 चारुभ्रुकेशमुकुटं चारुकर्णसताक्षितम्^२ ॥
 सुनासं सुकपोलञ्च सुसलाटं सुसचणम् ।
 त्रैलोक्यानन्दजननं कृष्णस्य मुखपद्मजम् ॥
 पुरा कृतयुगे विप्राः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 वभूव नृपतिः श्रीमानिन्द्रद्युञ्ज इति श्रुतः ॥
 सत्यवादी शुचिर्दक्षः सर्वशस्त्रमृतां वरः ।
 रूपवान् सुभगः शूरो दाता भोक्ता प्रियम्बदः ॥
 यष्टा समस्तयज्ञानां ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च शास्त्रे च निपुणः कृती ॥
 वल्लभो^३ नरनारीणां पौर्णमास्यां यथा शशी ।
 आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो मधुरस्यन्द्रमा इव ॥
 वैष्णवः सत्यसम्पन्नो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 अध्यात्मविद्यानिरतो^४ सुमुचुर्धर्मतत्परः ॥
 एवं सोऽपालयत् पृथ्वीं राजा सर्वगुणाकरः
 तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना विष्णोराराधनं प्रति
 कथमाराराधयिष्यामि देवदेवं जनार्दनम् ।
 कस्मिन् क्षेत्रेऽथवा तीर्थे नदीतीरे तथाश्रमे ॥
 एवं चिन्तापरः सोऽथ निरीक्ष्य मनसा महीम् ।

१ ग—सुरश्रेष्ठम् ।

२ ख—कर्णालिकाक्षितम् ।

३ ख पुस्तके अमरनारीणाम् । घ—वरनारीणाम् ।

४ ग पुस्तके अध्येता योगसांख्यानं ।

आसोक्य सर्वतीर्थानि चेन्नाप्यायतनानि च^१ ॥
 तानि सर्वाणि सच्चिन्धे जगाम मनसा पुनः ।
 विख्यातं परमं चेन्नं मुक्तिदं पुरुषोत्तमम् ॥
 स गत्वा नृपतिस्तत्र समृद्धबलवाहनः ।
 अयजञ्चाश्वमेधेन विधिवद्भूरिदक्षिणः^२ ॥
 कारयित्वा महोत्सेधं प्रासादं^३ भुवि विश्रुतम् ।
 तत्र सङ्कर्षणं कृष्णं सुभद्रां स्थाप्य वीर्यवान् ॥
 पञ्चतीर्थञ्च विधिवत् कृत्वा तत्र महीपतिः ।
 स्नानं दानं जपं होमं देवताप्रोक्षणं तथा ॥
 भक्त्या चाराध्य विधिवत् प्रत्यहं पुरुषोत्तमम् ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥

अष्टमः उचुः—

तस्मिन् क्षेत्रवरे रम्ये वैष्णवे पुरुषोत्तमे ।
 किन्तु प्रतिमा पूर्वं न स्थिता वैष्णवी प्रभो ! ॥
 येनासौ नृपतिस्तत्र गत्वा सबलवाहनः ।
 स्थापयामास कृष्णञ्च रामं भद्रां शुभप्रदाम् ॥
 संशयो नो महास्तत्र विस्मयस्य जगत्पते ।
 श्रोतुमिच्छामहे सर्वं ब्रूहि तत् कारणञ्च यत् ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं पूर्वसंवृत्तां कथां पापप्रणाग्निनीम् ।

१ घ पुस्तके क्षेत्राणि च पुराणि च ।

२ क पुस्तके भूरिदक्षिणम् ।

३ घ—भुरि— ।

प्रवक्ष्यामि समासेन श्रिया पृष्टः पुरा हरिः ॥
 सुमेरोः काञ्चने षट्ङ्गे सर्वाश्चर्यसमन्विते ।
 तत्र स्थितं जगन्नाथं जगत्स्रष्टारमव्ययम् ॥
 प्रणम्य शिरसा देवी लोकानां हितकाम्यया
 पप्रच्छेदं महाप्रश्नं भूमौ स्थानमनुत्तमम् ॥

श्रीरुवाच—

ब्रूहि त्वं सर्वलोकेश संग्रहं मे हृदि स्थितम् ।
 मर्त्यलोके महाश्चर्यं कर्मभूमौ सुदुर्लभे ॥
 लोभमोहयहयाहकामक्रोधमहार्णवे ।
 येन मुच्यन्ति देवेश नराः संसारसागरात् ॥
 आचक्ष्व सर्वदेवेश प्रणतां यदि मन्यसे ।
 त्वदृते नास्ति लोकेऽस्मिन् वक्ता संग्रहनिर्णये ॥

ब्रह्मोवाच—

श्रुत्वैवं वचनं तस्या देवदेवो जनार्दनः ।
 प्रोवाच परया प्रीत्या परं सारामृतोपमम् ॥
 सुखोपायः सुसाध्यश्च निरायासो महाफलः ।
 आस्ते तीर्थवरो देवि विख्यातः पुरुषोत्तमः ॥
 न तेन सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 कीर्तनाद्यस्य देवेशि मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 न विज्ञातोऽमरैः सर्वैर्न दैत्यैर्न च दानवैः ॥
 मरीच्याद्यैर्मुनिवरैर्गोपितं मे वरामने ।
 दक्षिणस्योर्ध्वेस्तूरे न्यग्रोधो यत्र तिष्ठति ॥

यस्तु कल्पे समुत्पन्ने महदुष्कानिवर्हणे ।
 विनाशं नैवमभ्येति स्वयं तत्रैवमास्थितः ॥
 दृष्टमात्रे चैव तस्मिन् क्वायामाक्रम्य वा सकृत् ।
 ब्रह्महत्या प्रमुच्येत पापेष्वन्येषु का कथा ॥
 प्रदक्षिणं कृतं यैस्तु नमस्कारस्तु जन्तुभिः ।
 सर्वे विधूतपापास्ते गताः स्युः केशवालयम् ॥
 न्यग्रोधस्योत्तरे तीरे दक्षिणे^१ केशवस्य तु ।
 प्रासादं तत्र तिष्ठेत पदं धर्ममयं हि तत् ॥
 प्रतिमां तत्र तां दृष्ट्वा स्वयं देवेन निर्मिताम् ।
 अनायासेन वै यान्ति भुवनं^२ मे ततो नराः ॥
 गच्छमानास्तु तान् दृष्ट्वा एकदा धर्मराट् प्रिये ।
 मदन्तिकमनुप्राप्य प्रणम्य शिरसाऽब्रवीत् ॥

यम उवाच—

नमस्ते भगवन् देव लोकनाथ जगत्पते ।
 क्षीरोद्वासिनं देवं शेषभोगोपशायिनम् ॥
 वरं वरेष्ठं वरदं कर्त्तारमक्षयं विभुम् ।
 विश्वेश्वरमजं विष्णुं सर्वज्ञमपराजितम् ॥
 नीलोत्पलदलश्यामं पुण्डरीकनिभेषणम् ।
 सर्वज्ञं निर्गुणं शान्तं जगद्धातारमव्ययम् ॥
 सर्वलोकविधातारं सर्वलोकसुखावहम् ।

पुराणं पुरुषं वेद्यं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥
 परापराणां स्रष्टारं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।
 श्रीवत्सोरसि^१ संयुक्तं वनमासाविभूषितम् ॥
 पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 हारकेयूरसंयुक्तं मुकुटाङ्गदधारिणम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 कूटस्थमचलं सूक्ष्मं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
 भावाभावविनिर्मुक्तं व्यापिनं प्रकृतेः परम् ।
 तं नमस्ये जगन्नाथमीश्वरं सुखदं प्रभुम् ॥
 इत्येवं धर्मराजस्तु पुरा न्ययोधसन्निधौ ।
 स्तुत्वा नानाविधैः स्तोत्रैः प्रणाममकरोत्तदा ॥
 तं दृष्ट्वा तु महाभागे प्रणतं प्राञ्जलिं स्थितम् ।
 स्तोत्रस्य कारणं देवि पृष्ट्वामहमन्तकम् ॥

भगवानुवाच—

वैवस्वत महाबाहो सर्वदेवमयो ह्यसि ।
 किमर्थं स्तुतवानित्यं^२ संक्षेपात्तद्ब्रवीहि मे ॥

यम उवाच—

अस्मिन्नायतने पुण्ये विख्याते पुरुषोत्तमे ।
 इन्द्रनीलमयी^३ स्रष्टा प्रतिमा सर्वकामिका(की) ॥
 तां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्ष भावेनैकेन श्रद्धया ।

१ ग पुस्तके श्रीवत्सोरस - ।

२ ग पुस्तके स्तुतवान् मां त्वं ।

३ क पुस्तके-श्रेष्ठा.....सर्वकामिका ।

श्वेताख्यं भुवनं यान्ति निष्कामाश्चैव मानवाः ॥
 अतश्चैनमशक्रोमि^१ व्यापारमरिसूदन ।
 प्रसीद सुमहादेव संहार प्रतिमां प्रभो ॥
 श्रुत्वा वैवस्वतस्यैतद्वाक्यमेतदुवाच ह^२ ।
 यम तां गोपयिष्यामि सिकताभिः समन्ततः ॥
 ततः सा प्रतिमा देवि वसिष्ठिभिर्गोपिता मया ।
 तथा तत्र न पश्यन्ति मनुजाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ॥
 प्रच्छाद्य वसिष्ठैर्देवि जातरूपपरिच्छदैः ।
 यमं प्रस्थापयामास स्वां पुरीं दक्षिणां दिशम् ॥

^३ ब्रह्मोवाच—

सुप्तायां प्रतिमायान्तु इन्द्रनीलस्य वै तदा ।
 तस्मिन् क्षेत्रवरे पुण्ये विख्याते पुरुषोत्तमे ॥
 यत् कृतं तत्र वृत्तान्तं देवदेवो जनार्दनः ।
 तत् सर्व्वं कथयामास तस्यै स भगवान् पुरा ॥
 इन्द्रद्युम्नस्य गमनं क्षेत्रसन्दर्शनन्तथा ।
 क्षेत्रस्य वर्णनश्चैव व्युष्टिं तस्य च भो द्विजाः ॥
 दर्शनं बलदेवस्य कृष्णस्य च विशेषतः ।
 सुभद्रायाश्च तत्रैव माहात्म्यं चैव सर्व्वशः ॥
 दर्शनं नरसिंहस्य व्युष्टिसंकीर्त्तनं तथा ।

१ घ—अतः कर्त्तुं न शक्नोमि ।

२ कख पुस्तकद्वये-अस्माभिरुक्तवान् ।

३ कखग चिह्नितपुस्तकत्रये—ब्रह्मोवाच वाक्यं नास्ति ।

स्थापनञ्चैव प्रासादे सर्वेषां भुवमोत्तमे ।
 अनन्तवासुदेवस्य दर्शने गुणकीर्त्तनम् ॥
 श्वेतमाधवमाहात्म्यं स्वर्गद्वारस्य वर्णनम् ।
 उद्धर्द्शनं चैव स्नानं तर्पणमेव च ॥
 समुद्रस्नानमाहात्म्यं इन्द्रद्युम्नस्य भो द्विजाः ।
 पञ्चतीर्थफलञ्चैव महाज्यैष्ठां तथैव च ॥
 स्नानं कृष्णस्य हलिनः १ सर्वयात्राफलं तथा ।
 वर्णनं विष्णुलोकस्य क्षेत्रस्य च पुनः स्वयम् ॥
 पूर्वं कथितवान् तथ्यं तस्यै स पुरुषोत्तमः ।

श्रुष्य उचुः—

ब्रूहि नो देवदेवेश यत् पृच्छामि पुरातनम् ।
 यथा ताः प्रतिमाः पूर्वमिन्द्रद्युम्नेन निर्मिताः ॥
 केन चैव प्रकारेण तुष्टस्तस्मै स माधवः ।
 तत् सर्वं वद चास्माकं परं कौतुहलं हि नः ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः पुराणं वेदसञ्चितम् ।
 कथयामि पुरावृत्तं प्रतिमानाञ्च सम्भवम् ॥
 प्रवृत्ते च महायज्ञे प्रासादे च विनिर्मिते ।
 चिन्ता तस्य बभूवाथ प्रतिमार्थमहर्निशम् ॥
 न वेद्मि केन देवेश सर्वेषां लोकभावनम् ।
 स्वर्गस्थित्यन्तकर्त्तारं पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥

• चिन्ताविष्टस्वभृद्राजा दिवारात्रौ न शेरते ।
 न भुङ्क्ते विविधान् भोगान् न च स्नानं प्रसाधनम् ॥
 शैलमृद्धारुजा वापि प्रशस्ता या महीतले ।
 विष्णोः प्रतिमयोग्याश्च सर्व्वलक्षणलक्षिताः ॥
 एतेषां वै त्रयाणान्तु प्रशस्तं यत् सुरार्चितम् ।
 स्थापिते प्रीतिमभ्येति इति चिन्तापरोऽभवत् ॥
 पञ्चरात्रविधानेन सम्यूज्य पुरुषोत्तमम् ।
 चिन्ताविष्टो महीपालः संस्तोतुमुपचक्रमे ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच—

वासुदेव नमस्तेऽस्तु नमस्ते मोक्षकारण ।
 चाहि मां सर्व्वलोकेश जन्मसंसारसागरात् ॥
 निर्मलाम्बरसङ्काश नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 सङ्कर्षण नमस्तेऽस्तु चाहि मां धरणीधर ॥
 नमस्ते हेमगर्भाभ नमस्ते मकरध्वज ।
 रतिकान्त नमस्तेऽस्तु चाहि मां सम्बरान्तक ॥
 नमस्तेऽञ्जनसङ्काश नमस्ते भक्तवत्सल ।
 अनिरुद्ध नमस्तेऽस्तु चाहि मां वरदो भव ॥
 नमस्ते विबुधावाम नमस्ते विबुधप्रिय ।
 नारायण नमस्तेऽस्तु चाहि मां शरणागतम् ॥
 नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते लाङ्गलायुध ।
 नमस्ते विबुधश्रेष्ठ नमस्ते कमलोद्भव ॥
 चतुर्मुख जमद्वाम चाहि मां प्रपितामह ।

नमस्ते नीलमेघाभ नमस्ते त्रिदशार्चित ॥
 चाहि विष्णो जगन्नाथ मग्नं मां भवसागरे ।
 प्रलयानलसङ्काश नमस्ते दितिजान्तक ॥
 नरसिंह महावैर्यं चाहि मां दौप्रलोचन ।
 यथा रसातलाच्चोर्षी त्वया दंष्ट्रोद्धृता पुरा ॥
 तथा महावराह त्वं चाहि मां दुःखसागरात् ।
 तवैता मूर्त्तयः कृष्ण वरदाः संस्तुता मया ॥
 त्वमेव^१ बलदेवाद्याः पृथग्रूपेण संस्थिताः ।
 अङ्गानि तव देवेश गरुडाद्यास्तथा प्रभो ॥
 दिक्पालाः मायुधाश्चैव वासवाद्यास्तथाच्युत ।
 ये चान्ये तव देवेश भेदाः प्रोक्ता मनोषिभिः ॥
 तेऽपि सर्वे जगन्नाथ प्रसन्नायतलोचन ।
 मयार्चिताः स्तुताः सर्वे तथा यूयं नमस्कृताः ॥
 प्रयच्छ्वं वरं मह्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
 भेदास्ते कीर्त्तिता ये तु हरे सङ्कर्षणादयः ॥
 तव पूजानुसम्बद्धास्ते त्वयि च समाश्रिताः ।
 न भेदस्तव देवेश विद्यते परमार्थतः ॥
 विविधं तव यद्रूपमुक्तं तदुपचारतः ।
 अद्वैतं त्वां कथं द्वैतं वक्तुं शक्नोति मानवः ॥
 एकस्त्वं हि हरे व्यापौ चित्सम्भावो^२ निरञ्जनः ।

परमं तव यद्रूपं भावाभावविवर्जितम् ॥
 निर्लेपं निर्मलं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 सर्वापाधिविनिर्मुक्तं सत्तामाचव्यवस्थितम् ॥
 त्वां देवा हि न जानन्ति कथं जानाम्यहं प्रभो ।
 अपरं तव यद्रूपं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिं मुकुटाङ्गदधारिणम् ।
 श्रीवस्तोरस्कसंयुक्तं^१ वनमालाविभूषितम् ॥
 तदर्चयन्ति विबुधा ये चान्ये तव संश्रयाः ।
 देव सर्वसुरश्रेष्ठ भक्तानामभयप्रद ॥
 चाहि मां चारुपद्मास्य मग्नं विषयसागरे ।
 नान्यं पश्यामि लोकेश यस्याहं शरणं ब्रजे ॥
 त्वामृते कमलाकान्त प्रसीद मधुसूदन ।
 जराव्याधिगतैर्युक्तो नानादुःखैर्निपीडितः ॥
 हर्षशोकाश्रितो मूढः कर्मपाशैः सुयन्त्रितः ।
 पतितोऽहं महारौद्रे घोरे संसारसागरे ॥
 विषयोदकदुष्पारे रागद्वेषझषाकुले^२ ।
 इन्द्रियावर्त्तगम्भीरे तृष्णाशोकोर्मिसङ्कुले ॥
 निराश्चर्यं निरालम्बे निःसारेऽत्यन्तचञ्चले ।
 मायया मोहितस्तत्र भ्रमामि सुचिरं प्रभो ॥
 नामाजातिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः ।

मया जन्मान्यनेकानि सहस्राण्ययुतानि च ॥
 विविधान्यनुभूतानि संसारेऽस्मिन् अमार्द्दन ।
 वेदाः साङ्गा मयाधीताः शास्त्राणि विविधानि च ।
 इतिहासपुराणानि तथा शिल्पान्यनेकशः ।
 असन्तोषाश्च सन्तोषाः सञ्चयापचया व्ययाः ॥
 मया प्राप्ता जगन्नाथं क्षयवृद्ध्यदयेतराः^१ ।
 भार्यारिमित्रबन्धूनां वियोगाः सङ्गमास्तथा ॥
 पितरो विविधा दृष्टा मातरश्च तथा मया ।
 दुःखानि चानुभूतानि मया सौख्यान्यनेकशः ॥
 प्राप्ताश्च बान्धवाः पुत्रा भ्रातरो ज्ञातयस्तथा ।
 मयोषितं तथा स्त्रीणां कोष्ठे विन्मूत्रपिच्छिले ॥
 गर्भवासे महद्दुःखमनुभूतं तथा प्रभो ।
 दुःखानि यान्यनेकानि बाल्ययौवमगोचरे ।
 बार्द्धके च वृषीकेश तानि प्राप्तानि वै मया ॥
 मरणे यानि दुःखानि यममार्गं यमालये ।
 मया तान्यनुभूतानि नरके यातनाकुले^२ ॥
 कृमिकीटद्रुमाणाञ्च हस्त्यश्वमृगपक्षिणाम् ।
 महिषाणां गवाञ्चैव तथान्येषां वनौकसाम् ॥
 द्विजातीनाञ्च सर्वेषां शूद्राणाञ्चैव योनिषु ।
 धनिनां^३ श्रोत्रियाणाञ्च दरिद्राणां तपस्विनाम् ॥

१ घ क्षयवृद्ध्यदयेतराः ।

२ घ पुस्तके यातनास्तथा ।

३ ख - घ पुस्तकद्वये क्षत्रियाणाञ्च ।

नृपाणां नृपभृत्यानां तथान्येषाञ्च देहिनाम् ।
 गृहेषु तेषामुत्पन्नो देव चाहं पुनः पुनः ॥
 गतोऽस्मि दासतां नाथ भृत्यतां बह्वृषो नृणाम् ।
 दरिद्रत्वं चेश्वरत्वं स्वामित्वञ्च तथा गतः ॥
 हतं मया हतश्चान्यैर्घातितं घातितस्तथा ।
 दत्तं ममान्यैरन्येभ्यो मया दत्तमनेकशः ॥
 पितृ-मातृ-सुहृदन्धु कलत्राणां कृतेन च ।
 अहं कृत्वाऽसकृद्दैन्यमश्रुधौतामनो गतः ॥
 देव तिर्य्यङ्मनुष्येषु चरेषु स्थावरेषु च ।
 न विद्यते च तत्स्थानं यत्राहं न गतः प्रभो ॥
 कदा मे नरके वासः कदा स्वर्गे जगत्पते ।
 कदा मनुष्यलोकेषु कदा तिर्य्यगतेषु च ॥
 जलयन्त्रे यथा चक्रे घटी रज्जुनिवन्धिनी ।
 याति चोर्द्ध्वमधश्चैव कदा मध्ये च तिष्ठति ॥
 तथा चाहं सुरश्रेष्ठ कर्मरज्जुसमाश्रितः ।
 अधश्चोर्द्ध्वं तथा मध्ये गच्छामि भ्रमयोगतः ॥
 एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भैरवे लोमहर्षणे ।
 भ्रमामि सुचिरं कालं नान्तं पश्यामि कर्हिचित् ॥
 न जाने किं करोम्यद्य हरे व्याकुलितेन्द्रियः ।
 शोकदृष्ट्याभिभूतश्च कां दिशं याम्यचेतनः^१ ॥

इदानीं त्वामहं देव विक्रमः शरणं गतः ।
 चाहि मां दुःखितं कृष्ण मग्नं संसारसागरे ॥
 कृपां कुरु जगन्नाथ भक्तोऽयं^१ यदि मन्यसे ।
 त्वदृते नास्ति मे बन्धु र्योऽसौ चिन्तां करिष्यति ॥
 देव त्वां नाथमासाद्य न भयं मेऽस्ति कुत्रचित् ।
 जीविते मरणे चैव योगक्षमे तथा प्रभो ॥
 ये तु त्वां विधिवद्देव नार्चयन्ति नराधमाः ।
 सुगतिस्तु कथं तेषां भवेत् संसारबन्धनात् ॥
 किं तेषां निष्कृतिस्तस्मात् विद्यते नरकार्णवात् ।
 ये दूषयन्ति दुर्वृत्तास्त्वां देव पुरुषाधमाः ॥
 यत्र यत्र भवेज्जन्म मम कर्मनिबन्धनात् ।
 तत्र तत्र हरे भक्तिस्त्वयि तात^२ दृढा सदा ॥
 आराध्य त्वां परं दैत्या नराश्चान्येऽपि संयताः ।
 अवापुः परमां सिद्धिं कस्त्वां देव न पूजयेत् ॥
 न शक्नुवन्ति ब्रह्माद्याः स्तोतुं त्वां प्रकृतेः परम् ।
 तथा चाज्ञानभावेन संस्तुतोऽसि मया प्रभो ॥
 तत् क्षमस्वापराधं मे यदि तेऽस्ति दया मयि ।
 कृतापराधेऽपि हरे क्षमां कुर्वन्ति साधवः ॥
 तस्मात् प्रसीद देवेश भक्तस्तेऽहं समाश्रितः ।
 स्तुतोऽसि यन्मया देव भक्तिभावेन चेतसा ।
 साङ्गं भवतु तत् सर्व्वं वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मोवाच—

इत्थं स्तुतस्तदा तेन प्रसन्नो गरुडध्वजः ।

ददौ तस्मै मुनिश्रेष्ठाः सफलं मनसेषितम् ॥

यः सम्यज्ज्य जगन्नाथं प्रत्यहं स्तौति मानवः ।

स्तोत्रेणानेन मतिमान् स मोक्षं लभते ध्रुवम् ॥

त्रिसन्ध्यं यो जपेद्विद्वानिदं स्तोत्रवरं शुचिः ।

धर्मञ्चार्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्च लभते नरः ॥

यः पठेत् शृणुयाद्वापि श्रावयेद्वा समाहितः ।

स लोकं शाश्वतं विष्णोर्याति निर्धूतकल्मषः ॥

धन्यं पापहरञ्चेदं भक्ति-मुक्तिप्रदं शुभम् ।

गुह्यं सुदुर्लभं पुण्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥

न नास्तिकाय मूर्खाय^१ न कृतघ्नाय मानिने ।

न दुष्टमतये दद्यान्नाभक्ताय कदाचन ॥

दातव्यं भक्तियुक्ताय गुणशीलान्विताय च ।

विष्णुभक्ताय शान्ताय श्रद्धानुष्ठानशालिने ॥

इदं समस्ताघविनाशहेतुः

कारुण्यसंज्ञं सुखमोक्षदञ्च ।

अशेषवाक्काफलदं वरिष्ठम्

स्तोत्रं मयोक्तं पुरुषोत्तमस्य ॥

१ घ भुक्ति— ।

२ ग घ पुस्तकद्वये नास्तिकाय न मूर्खाय ।

ये तं सुसूक्ष्मं विशदाम्बराभम्
 ध्यायन्ति नित्यं पुरुषं पुराणम् ।
 ते मुक्तिभाजः प्रविशन्ति विष्णुम्
 मन्त्रैर्यथाऽज्यं ऊतमध्वराग्रौ ॥

एकः स देवो भवदुःखहन्ता
 परः परेषां न ततोऽस्ति चान्यः ।
 स्रष्टा स पाता स तु चान्तकर्त्ता
 विष्णुः समस्ताखिलसारभूतः ॥

किं विद्यया किं ^१सुगुणैश्च तेषाम्
 यज्ञैश्च दानैश्च तपोभिरुग्रैः ।

येषां न भक्तिर्भवतीह कृष्णे
 जगद्गुरौ मोक्षसुखप्रदे च ॥

लोके स धन्यः स शुचिः स विद्वान्
 मखैस्तपोभिः स गुणैर्वरिष्ठः ।

यज्वा^२ स दाता स तु सत्यवक्ता
 यस्यास्ति भक्तिः पुरुषोत्तमाख्ये ॥

स्तुत्वैवं मुनिशार्दूलाः प्रणम्य च सनातनम् ।

वासुदेवं जगन्नाथं सर्वकामफलप्रदम् ॥

चिन्ताविष्टो महीपालः कुशानास्तीर्थं भूतले ।

वस्तुश्च तन्मना भूत्वा सुध्याप धरणीतले ॥

कथं प्रत्यक्षमभ्येति देवदेवो जनार्दनः ।
 मम चार्त्तिहरो देवस्तदाऽसाविति चिन्तयन् ॥
 सुप्तस्य तस्य नृपतेर्वासुदेवो जगद्गुरुः ।
 आत्मानं दर्शयामास स्वप्ने तस्मै स चक्रधृक्^१ ॥
 स ददर्श तु स्वप्ने वै देवदेवं जगद्गुरुम् ।
 शङ्खचक्रधरं देवं गदापद्माग्रपाणिनम् ॥
 शार्ङ्गवाणासियुक्तञ्च ज्वलत्तेजोऽयमण्डलम् ।
 युगान्तादित्यवर्णाभं नीलवैदूर्यसन्निभम् ॥
 सुपर्णपृष्ठमासीनं षोडशार्द्धभुजं शुभम् ।
 तच्चासौ प्राब्रवीद्धीराः साधु राजन् महामते ॥
 क्रतुनाऽनेन दिव्येन तथा भक्त्या च श्रद्धया ।
 तुष्टोऽस्मि ते महीपाल वृथा किमनुशोचसि ॥
 यदत्र प्रतिमा राजन् राजपूज्या सनातनी ।
 यथा तां प्राप्स्यते भूप तदुपायं ब्रवीमि ते ॥
 गतायामद्य शर्व्वर्यां निर्मले भास्करोदये ।
 सागरस्य जलस्थान्ते नामाद्रुमविभूषिते ॥
 जलं तथैव वेष्यायां दृश्यते यत्र वै महत् ।
 लवणस्योदधे राजन् तरङ्गैः समभिस्तुतम् ॥
 कूलालम्बी महावृक्षः स्थितः स्यलजलेषु च ।
 वेलाभिर्हन्यमानस्य न चासौ कम्पते ध्रुवम्^२ ॥

१परशुमादाय हस्तेन उर्ध्वरत्नस्ततो ब्रज ।
 एकाकी विहरन्नाजन् यं त्वं पश्यसि पादपम् ॥
 इदं चिह्नं समाप्तोक्य हृदय त्वमशङ्कितः^१ ।
 श्रात्यमानन्तु तं वृहत् प्रांशुमद्भुतदर्शनम् ॥
 दृष्ट्वा तेनैव सञ्चिन्त्य तदा भूपाल दर्शनात्^२ ।
 कुरु तां प्रतिमां दिव्यां जहि चिन्तां विमोहिनीम् ॥
 एवमुक्त्वा महाभागो जगामादर्शनं हरिः ।
 स चापि स्वप्नमालोक्य परं विस्मयमागतः ॥
 तां निशां समुदीचन् स^३ स्थितस्तद्गतमानसः ।
 व्याहरन्नात्मवान् मन्त्रान् सूक्तश्चैव तदात्मकम् ॥
 प्रभातायां रजन्यान्तु तद्गतो नान्यमानसः ।
 स स्नात्वा सागरे सम्यक् यथावद्विधिना ततः ॥
 दत्त्वा दानञ्च विप्रेभ्यो ग्रामांश्च नगराणि च ।
 कृत्वा पूर्वार्द्धिकं कर्म जगाम स नृपोत्तमः ॥
 न रथो न पदातिश्च न गजो न च सारथिः ।
 एकाकी स महाबेलां प्रविवेश महीपतिः ॥
 तं ददर्श महावृहत् तेजस्वन्तं महाक्रमम् ।
 महान्तिकं समारोहं^४ पुण्यं विपुलमेव च ॥

१ क—पुस्तके पशुं ।

२ ख हृदयत्रपशङ्कितः ।

३ ख पुस्तके तथा हस्तनिदर्शनं ग—दर्शनम् ।

४ खघ पुस्तकद्वये समुदीच्य स ।

५ गघ—महातिग महारोहम्.... विपुलमेव च ।

महोत्सेधं महाकायं प्रसुप्तञ्च जलान्तिके ।
 १साम्द्रमाञ्जिष्ठवर्णाभं नामजातिविवर्जितम् ॥
 नरनाथस्तथा विष्णोर्द्रुमं दृष्ट्वा मुदान्वितः ।
 परशुना श्रातयामास शितेन च दृढेन च ॥
 द्वैधौभूतमतिस्तत्र वभूवेन्द्रसखस्तथा ।
 निरिच्छ्यमाणे काष्ठे तु वभूवाद्भुतदर्शनम् ॥
 विश्वकर्मा च विष्णुश्च विश्वरूपधरावुभौ ।
 आजग्मतुर्महात्मानौ तदा तुल्यायजन्मनौ ॥
 ज्वलमानौ २स्वतेजोभिर्दिव्यस्रगन्धलेपनौ ।
 अथ तौ तं समागम्य नृपमिन्द्रसखन्कदा ॥
 तावब्रूतां महाराज किमत्र त्वं करिष्यसि ।
 किमर्थं ते महाबाहो श्रातितस्तु वनस्थितिः ॥
 असहायो महादुर्गे निर्जने गहने वने ।
 महासिन्धुतटे चैव कथं वै श्रातितो द्रुमः ।
 तयोः श्रुत्वा वचो विप्राः स तु राजा मुदान्वितः ॥
 वभाषे वचनं ताभ्यां मृदूनि मधुराणि च ।
 दृष्ट्वा तौ ब्राह्मणौ तत्र चन्द्रसूर्याविवागतौ ॥
 नमस्कृत्य जगन्नाथाववाङ्मुखत्वमास्थितः ३ ।

राजोवाच—

देवदेवमनाद्यन्तमनन्तं जगतःपतिम् ॥

१ क साङ्गं ।

२ घ पुस्तके सुतेजोभिः

३ क पुस्तके जगन्नाथमब्रवीत्समर्वास्थितः ।

आराधनाय प्रतिमां करोमीति मतिर्मम ।
 अहं स देवदेवेन परमेण महात्मना ॥
 स्वप्नान्ते च समुद्दिष्टो भवद्भ्यां आवितं मया ।

ब्रह्मोवाच—

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवेन्द्रप्रतिमस्य च ॥
 प्रहस्य तस्मै विश्वेशस्तुष्टो वचनमब्रवीत् ।

भगवानुवाच—

साधु साधु महौपाल यदेतन्मनः उत्तमम् ॥
 संसारसागरे घोरे कदलीदलसन्निभे ।
 निःसारे दुःखबङ्गले कामक्रोधसमाकुले ॥
 इन्द्रियावर्त्तकलिले दुस्तरे लोमहर्षणे ।
 नानाव्याधिप्रतावर्त्ते जलबुद्बुदसन्निभे ॥
 यतस्ते मतिरुत्पन्ना विष्णोराराधनाय वै ।
 धन्यस्त्वं नृपशार्दूल गुणैः सर्वैरलङ्कृतः ॥
 सप्रजा पृथिवी धन्या सशैलवनकानना ।
 सपुरग्रामनगरा चतुर्वर्णैरलङ्कृता ॥
 यत्र त्वं नृपशार्दूल प्रजापालयिता प्रभुः ।
 एद्भेहि सुमहाभाग द्रुमेऽस्मिन् सुखशीतले ॥
 आवाभ्यां सह तिष्ठ त्वं कथाभिर्धर्मसंश्रितः ।
 अयं मम सहायस्तु आगतः शिल्पिनां वरः ॥

विश्वकर्म्मसमः साक्षात् निपुणः सर्वकर्मसु ।
मयोद्दिष्टास्तु प्रतिमाः करोत्येष तटं त्यज ॥

ब्रह्मोवाच—

श्रुत्वैवं वचनं तस्य तदा राजा द्विजन्मनः ।
मागरस्य तटं त्यक्त्वा गत्वा तस्य समीपतः ॥
तस्थौ स नृपतिश्रेष्ठो वृचक्वायां सुशीतलाम् ।
ततस्तस्मै स विश्वात्मा तदाकारां तदाकृतिम् ॥
शिल्पिमुख्याय विप्रेन्द्राः कुरुष्व प्रतिमा इति ।
कृष्णरूपं परं शान्तं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभधरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
गौरं क्षीरोदवर्णाभं^१ द्वितीयं खस्तिकाङ्कितम्^२ ।
लाङ्गलास्तधरं देवमन्ताख्यं महाबलम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वयक्षविद्याधरोरगैः ।
न विज्ञातं हि तस्यान्तं तेनानन्त इति स्मृतः ॥
भगिनीं वासुदेवस्य रुक्मवर्णां सुशोभनाम् ।
तृतीयां वै सुभद्राञ्च सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥
श्रुत्वैतद्वचनं तस्य विश्वकर्म्मा सुकर्मकृत् ।
तत्क्षणात् कारयामास प्रतिमाः शुभलक्षणाः ॥
कुण्डलाभ्यां विचित्राभ्यां कर्णाभ्यां सुविराजिताः ॥
चक्रलाङ्गलविन्यस्तहस्ताभ्यां साधुसम्पताः ।

१ क पुस्तके गोक्षीरवर्णाभम् ।

२ खग—अन्वितम् ।

प्रथमं शुभ्रवर्णाभं शारदेन्दुसमप्रभम् ॥
 सुरक्ताचं महाकायं जटाविकटमस्तकम्^१ ।
 नीलाम्बरधरं दिव्यं महामुषलधारिणम् ॥
 द्वितीयं पुण्डरीकाचं नीलजीमूतसन्निभम् ।
 अतसौपुष्पसङ्काशं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥
 पीतवाससमत्युग्रं शुभ्रं श्रीवत्सलक्षणम् ।
 चक्रपूर्णकरं दिव्यं सर्वपापहरं हरिम् ॥
 तृतीयं स्वर्णवर्णाभं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
 विचित्रवस्त्रसंस्कृतां हारकेयूरभूषिताम् ॥
 विचित्राभरणोपेतां रत्नहारावलम्बिताम् ।
 पीनोन्नतकुचां रम्यां विश्वकर्मा विनिर्ममे ॥
 स तु राजाऽथ ता दृष्ट्वा क्षणेनैकेन निर्मिताः ।
 दिव्यवस्त्रयुगच्छन्ना नानारत्नैरलङ्कृताः ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नाः प्रतिमाः सुमनोहराः ।
 विस्मयं परमं गत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥

इन्द्रद्युम्न इवाच—

किं देवौ समनुप्राप्तौ द्विजरूपधराबुभौ ।
 उभौ चाहुतकर्माणौ देववृत्तात्समानुषौ ॥
 देवौ वा मानुषौ वापि यच्चविद्याधरौ युवाम् ।
 किं नु ब्रह्म-दधीकेशौ वसू वा^२ किमुताश्चिनौ ॥

१ कश्चिद् पुस्तकद्वये बलं बलमदोद्धतम् ।

२ घ किं वसू ।

न वेद्मि सत्यवद्भावो^१ मायारूपेण संस्थितौ ।
युवां गतोऽस्मि शरणमात्मानं मे प्रकाशय ॥

द्विज उवाच—

नाहं देवो न यक्षो वा न दैत्यो न च देवराट् ।
न ब्रह्मा न च रुद्रोऽहं विद्धि मां पुरुषोत्तमम् ॥
आर्त्तिहा सर्वलोकानां अनन्तबलपौरुषः ।
अर्चनीयो हि भूतानामन्तो यस्य न विद्यते ॥
पद्यते सर्वशास्त्रेषु वेदान्तेषु निगद्यते ।
यदुक्तं^२ ध्यानगम्येति वासुदेवेति योगिभिः ॥
अहमेव स्वयं ब्रह्मा अहं विष्णुः शिवो ह्यहम् ।
इन्द्रोऽहं देवराजश्च गतसंयमनो यमः ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि त्रेताग्निर्जतभृक् नृप ।
वरुणोऽपांपतिश्चाहं धरणी च महौधराः ॥
यत् किञ्चिद्वाङ्मयं लोके जगत् स्यावरजङ्गमम् ।
चराचरं जगद्विश्वं मदन्यन्नास्ति किञ्चन ।
प्रीतोऽहं ते नृपश्रेष्ठ वरं वरय सुव्रत ॥
यदिष्टं तत् प्रयच्छामि हृदि यत्ते व्यवस्थितम् ।
महर्शनमपुण्यानां स्वप्नान्तेऽपि न जायते ।
त्वं पुनर्दृढभक्तित्वात् प्रत्यक्षं दृष्टवानसि ॥

१ क सत्यवद्भारो, ग देववद्भावो ।

२ य पुस्तके यमाङ्कः ... .. योगिनः ।

ब्रह्मोवाच—

श्रुत्वा वासुदेवस्य वचनं तस्य भो द्विजाः ।
रोमाञ्चिततनुर्भूत्वा इदं स्तोत्रं जगौ नृपः ॥

राजोवाच—

अथः कान्त नमस्तेऽस्तु श्रीपते पीतवांससे ।
श्रीद श्रीश श्रीनिवास नमस्ते श्रीनिकेतन ॥
आद्यं पुरुषमीशानं सर्वेशं सर्वतोमुखम् ।
निष्कलं परमं देवं प्रणतोऽस्मि सनातन ॥
शब्दातीतं गुणातीतं भावाभावविवर्जितम् ।
निर्लेपं निर्गुणं सूक्ष्मं सर्वज्ञं सर्वभावनम् ॥
प्रावृट्मेषप्रतीकाशं गो-ब्राह्मणहिते रतम् ।
सर्वेषामेव गोप्तारं व्यापिनं सर्वभावनम् ॥
शङ्खचक्रधरं देवं गदामुषलधारिणम् ।
नमस्ये वरदं देवं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥
नागपर्यङ्कशयनं क्षीरोदारणववासिनम्^१ ।
नमस्येऽहं हृषीकेशं सर्वपापहरं हरिम् ॥
पुनस्त्वां देवदेवेश नमस्ये वरदं विभुम् ।
सर्वलोकेश्वरं विष्णुं मोक्षकारकमव्ययम् ॥

ब्रह्मोवाच—

एवं श्रुत्वा तु तं देवं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
उवाच प्रणतो भूत्वा निपत्य वसुधातले ॥

राजोवाच—

प्रीतोऽसि यदि मे नाथ वृणोमि वरमुत्तमम् ।
 देवासुराः सगन्धर्वा यच्च रक्षो-महोरगाः^१ ॥
 सिद्धविद्याधराः साध्याः किन्नरा गुह्यकास्तथा ।
 षष्ठयो ये महाभागा नानाशास्त्रविशारदाः ॥
 परिव्राड्-योगयुक्ताश्च वेदतत्त्वार्थचिन्तकाः ।
 मोक्षमार्गविदो येऽन्ये ध्यायन्ति परमं पदम् ॥
 निर्गुणं निर्मलं शान्तं यं पश्यन्ति मनोषिणः ।
 तत्पदं गन्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादात् सुदुर्लभम् ॥

भगवानुवाच—

सर्व्वं^२ भवतु भद्रं ते यथेष्टं सर्व्वमाप्नुहि ।
 भविष्यति यथाकामं मत्प्रसादान्न संशयः ॥
 दश वर्षसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
 अविच्छिन्नं महाराज्यं कुरु त्वं नृपसत्तम ॥
 प्रपत्स्यसि^३ परं दिव्यं दुर्लभं यत् सुरासुरैः ।
 पूर्णं मनोरथं शान्तं गुह्यमथक्तमथयम् ॥
 परात्परतरं सूक्ष्मं निर्लेपं निश्चलं ध्रुवम् ।
 चिन्ताशोकविनिर्मुक्तं क्रियाकारणवर्जितम् ॥
 तदहं दर्शयिष्यामि ज्ञेयाख्यं परमं पदम् ॥

१ कश्च पुस्तकद्वये सपक्षोरगराक्षसाः ।

२ घ एवं ।

३ घ पुस्तके प्रयास्यसि ।

थं प्राप्य परमानन्दं प्राप्यसे परमां गतिम् ॥
 कीर्त्तिष्य तव राजेन्द्र भवत्वच महीतले ।
 यावद्भूरा नभो यावत् यावच्चन्द्रार्कतारकाः ॥
 यावत् समुद्राः सप्तैव यावन्मेर्वादिपर्वताः ।
 तिष्ठन्ति दिवि देवाश्च तावत् सर्व्वत्र चाव्ययाः ॥
 इन्द्रद्युम्नसरो नाम तीर्थं यद्वाङ्गसम्भवम् ।
 यत्र स्नात्वा सप्तलोकः शक्रलोकमवाप्स्यति ॥
 दापयिष्यति यः पिण्डांस्तात^१ तस्मिन् सरःशुभे ।
 कुलैकविंशमुद्धृत्य शक्रलोकं गमिष्यति ॥
 पूज्यमानोऽप्यरोभिश्च गन्धर्व्वैर्गौतनिस्वनैः ।
 विमानेनावसेत्तत्र यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सरसो दक्षिणे भागे नैर्ऋत्यां तु समाश्रिते ।
 न्यग्रोधस्तिष्ठते तत्र तत्समीपे तु मण्डपः ॥
 केतकीवनसंरक्षो नानापादपसङ्कुलः ।
 आषाढस्य सिते पक्षे पञ्चम्यां पितृदैवते ॥
 ऋते नेष्यन्ति नस्तत्र नीत्वा सप्तदिनानि वै ।
 मण्डपे स्थापयिष्यन्ति सुवेश्याभिः^२ सुशोभनैः ॥
 क्रीडाविशेषवज्जलैर्नृत्यगीतमनोहरैः ।
 चामरैः स्वर्णदण्डैश्च व्यजनै रत्नभूषणैः ॥
 वीजयन्त्यस्तदात्मभ्यं स्थास्यन्ति परमाङ्गनाः ।
 ब्रह्मचारौ यतिसैव स्नातकाश्च दिजोत्तमाः ॥

वानप्रस्था गृहस्थाश्च सिद्धाश्चान्ये च ब्राह्मणाः ।
 नानावर्णपदैः स्तोत्रैर्ह्यग्यजुःसामनिःस्वनैः ॥
 करिष्यन्ति स्तुतिं राजन् राम-केशवयोः पुनः ।
 ततः स्तुत्वा च दृष्ट्वा च संप्रणम्य च भक्तितः ॥
 नरो वर्षायुतं दिव्यं श्रीमद्भूरिपुरे वसेत् ।
 पूज्यमानोऽप्यरोभिश्च गन्धर्व्वगौतनिस्वनैः ॥
 हरेरनुचरस्तत्र क्रीडते केशवेन वै ।
 विमानेनार्कवर्णेन रत्नहारेण भ्राजता^१ ॥
 सर्व्वकाममहाभोगैस्तिष्ठते भवनोत्तमे ।
 तपःक्षयादिहागत्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ।
 कोटीधनपतिः श्रीमान् चतुर्वेदी भवेद्भुवम् ॥

ब्रह्मोवाच—

एवं तस्मै वरं दत्त्वा कृत्वा च समयं हरिः ।
 जगामादर्शनं विप्राः सहितो विश्वकर्मणा ॥
 स तु राजा तदा हृष्टो रोमाञ्चिततनूरुहः ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने सन्दर्शनं हरेः ॥
 ततः कृष्णञ्च रामञ्च सुभद्राञ्च वरप्रदाम् ।
 रथैर्विमानसङ्काशैर्मणिकाञ्चनचित्रकैः ॥
 संवाह्य तांस्ततो राजा जयमङ्गलनिस्वनैः ।
 आनयामास मतिमान् सामात्यः सपुरोहितः ॥

नागावादिचनिर्घाषैर्नामावेदस्वनैः शुभैः ।
 संस्थाप्य च शुभे देशे पवित्रे सुमनोहरे ॥
 ततः शुभतिथौ खर्चं काले च शुभलक्षणे ।
 प्रतिष्ठां कारयामास सुमुहूर्त्ते द्विजैः सह ॥
 यथोक्तेन विधानेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 आचार्यानुमतेनैव सर्व्वं कृत्वा महीपतिः ॥
 आचार्याय तदा दत्त्वा दक्षिणां विधिवत् प्रभुः ।
 ऋत्विग्भ्यश्च विधानेन तथाऽन्येभ्यो धनं ददौ ॥
 कृत्वा प्रतिष्ठां विधिवत् प्रासादे भवनोत्तमे ।
 स्थापयामास तान् सर्व्वान् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 ततः सम्पूज्य विधिना नानापुष्पैः सुगन्धिभिः ।
 सुवर्णमणिमुक्ताङ्कुरैर्नागावस्त्रैः सुशोभनैः ॥
 रत्नैश्च विविधैर्दिव्यैः १शासनैर्ग्रामपत्तनैः ।
 ददौ चाश्वान् खविषयान् २पुराणि नगराणि च ॥
 एवं बहुविधान् दत्त्वा राज्यं कृत्वा यथोचितम् ।
 इष्ट्वा च विविधैर्यज्ञैर्दत्त्वा दानान्यमेकशः ॥
 कृतकृत्यस्ततो राजा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः ।
 जगाम परमं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 एवं मया सुनिश्चेष्टाः कथितो वो नृपोत्तमः ।
 चेन्नस्यैव माहात्म्यं किमन्यत् श्रोतुमिच्छथ ॥

श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
 आश्चर्यं मेनिरे विप्रा पप्रच्छुश्च पुनस्तदा ॥

मुनय ऊचुः—

कस्मिन् काले सुरश्रेष्ठ गन्तव्यं पुरुषोत्तमे ।
 विधिना केन कर्त्तव्यं पञ्चतीर्थमपि प्रभो ॥
 एकैकस्य च तीर्थस्य स्नाने दाने च यत्फलम् ।
 देवताप्रेक्षणे चैव ब्रूहि सर्वं पृथक् पृथक् ॥

ब्रह्मोवाच—

निराहारः कुरुचेने पादेनैकेन यस्तपेत् ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधः सप्तसंवत्सरायुतम् ॥
 दृष्ट्वा १सहज्ज्यैष्ठशुक्लदादृशां पुरुषोत्तमम् ।
 कृतोपवासः प्राप्नोति ततोऽधिकतरं फलम् ॥
 तस्माज्ज्यैष्ठे मुनिश्रेष्ठाः प्रयत्नेन सुसंयतैः ।
 स्वर्गलोकेषुभिर्मर्त्यैर्द्रष्टव्यः पुरुषोत्तमः ॥
 पञ्चतीर्थन्तुं विधिवत् कृत्वा ज्यैष्ठे नरोत्तमः ।
 दादृशां शुक्लपक्षस्य पश्येत्तं पुरुषोत्तमम् ॥
 ये पश्यन्त्यव्ययं देवं दादृशां पुरुषोत्तमम् ।
 ते विष्णुलोकमासाद्य न च्यवन्ति कदाचन ॥
 तस्माज्ज्यैष्ठे प्रयत्नेन गन्तव्यं भो दिवोत्तमाः ।
 कृत्वा सम्यक् पञ्चतीर्थं द्रष्टव्यः पुरुषोत्तमः ॥

सुदूरस्थोऽपि यो भक्त्या कीर्त्तयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 अहन्यहनि शुद्धात्मा सोऽपि विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 यात्रां करोति कृष्णस्य श्रद्धाधानः समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥
 चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात् प्रासादोपरिमंस्थितम् ।
 सहसा मुच्यते पापान्नरो भक्त्या प्रणम्य तम् ॥

अथ पञ्चतीर्थविधिः ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्रह्मोवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चतीर्थविधिं द्विजाः ।
यत्फलं स्नानदानेन देवताप्रेक्षणेन च ॥
मार्कण्डेयहृदं गत्वा स्नात्वा^१ चोदङ्मुखः शुचिः ।
निमज्जेत्तीर्थे^२ वारान् वै द्रुमं मन्त्रमुदीरयन्^३ ॥
संसारसागरे मग्नं पापघ्नस्तमचेतनम् ।
चाहि मां भगनेत्रघ्न^४ त्रिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥
नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
स्नानं करोमि देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥
नाभिमात्रे जले स्थित्वा विधिवद्देवता ऋषीन् ।
तिलोदकेन मतिमान् पितृश्रान्यांश्च तर्पयेत् ॥
स्नात्वैवञ्च तथाचम्य^४ ततो गच्छेच्छिवालयम् ।
प्रविश्य देवतागारं कृत्वा च त्रिः प्रदक्षिणम् ॥
मूलमन्त्रेण सम्यूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरम् ।
अघोरेण च भो विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

१ घ पुस्तके नरः ।

२ कख पुस्तकद्वये पद्यमिदं पतितम् ।

३ घ — भगवत्तत्र ।

४ ख ग पुस्तकद्वये तथा तस्य ।

ॐ नमः शिवायेति मूलमन्त्रः ।

ॐ अघोरेभ्यो घोरेभ्यो घोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो
नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः ।

इत्ययमघोरमन्त्रः ।

त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ।

त्राहि मां त्वं विरूपाक्ष महादेव नमोऽस्तु ते ॥

मार्कण्डेयहृदे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा च^१ शङ्करम् ।

दशानामश्वमेधानां फलमाप्नोति मानवः ॥

पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ।

तत्र भुक्त्वा वरान् भोगान् यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

इहलोकं समासाद्य भवेद्विप्रो बह्वश्रुतः ।

शाङ्करं योगमासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

कल्पवृक्षं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ।

पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं वटम् ॥

ॐ नमोऽव्यक्तरूपाय महाप्रलयकारिणे ।

महद्रसोपविष्टाय न्ययोधाय नमोऽस्तु ते ॥

अमरस्त्वं सदा कल्पे हरेस्त्रायतमं वट ।

न्ययोध हर मे पापं कल्पवृक्ष नमोऽस्तु ते ॥

भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा गत्वा कल्पवटं नरः ।

सहसा मुच्यते पापात् जीर्णां त्वषमिवोरगः ॥

क्वार्यां तस्य समाक्रम्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ।
 ब्रह्महत्यां नरो जह्यात् पापेष्वन्येषु का कथा ॥
 दृष्ट्वा कृष्णाङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजोमयं परम् ।
 न्ययोधाकृतिकं विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः ॥
 राजसूयाशमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति चाधिकम् ।
 तथा स्ववंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तस्ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् ।
 सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम् ॥
 प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ।
 सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च भक्त्यापूज्य प्रसादयेत् ॥
 नमस्ते हस्तधृग्राम^१ नमस्ते सुषलायुध ।
 नमस्ते रेवतीकान्त नमस्ते भक्तवत्सल ॥
 नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते धरणौधर ।
 प्रसन्नवारे नमस्तेऽस्तु चाहि मां कृष्णपूर्वज ॥
 एवं प्रसाद्य चानन्तमजेयं त्रिदशार्चितम् ।
 कैलासशिखराकारं चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥
 नीलवस्त्रधरं देवं फणाविकटमस्तकम् ।
 महावक्त्रं हस्तधरं कुण्डलैकविभूषितम् ॥

रौहिणेयं नरो भक्त्या^१ लभेदभिमतं फलम् ।
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 आहृतसंज्ञवं यावद् भुक्त्वा तत्र सुखं बुधः ।
 पुण्यत्रयादिहागत्य प्रवरे योगिनां कुले ॥
 ब्राह्मणप्रवरो भूत्वा सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 ज्ञानं तत्र समासाद्य मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥
 एवमभ्यर्च्य हस्तिनं ततः कृष्णं विचक्षणः ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयेत्सुसमाहितः ॥
 द्विषड्गवर्णमन्त्रेण भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् ।
 सम्यूज्य गन्धपुष्पाद्यैः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वाघनाशन ।
 जय चाणूरकेशिघ्न जय कंसनिसूदन ॥
 जय पद्मपलाशाक्ष जय चक्रगदाधर ।
 जय नीलाम्बुदश्याम जय सर्वसुखप्रद ।
 जय देव जगत्पूज्य जय संसारनाशन ॥
 जय लोकपते नाथ जय वाञ्छाफलप्रद ।
 संसारसागरे घोरे^२ निःसारे दुःखफेनिले ॥
 क्रोधघटाकुले रौद्रे विषयोदकसंज्ञवे ।
 नानारोगोर्मिकणिले मोहावर्त्ते सुदुस्तरे ॥
 निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठ चाहि मां पुद्गलोत्तम ।

एवं प्रसाद्य देवेशं वरदं भक्तवत्सलम् ॥
 सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ।
 सुनासं^१ द्विभुजं कृष्णं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥
 महोरस्कं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं सुकुटाङ्गदभूषितम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा नरोऽञ्जलिं कृत्वा दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
 अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नोति भो द्विजाः ।
 यत्फलं सर्वतीर्थेषु स्नानदाने प्रकीर्तितम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ।
 यत्फलं सर्वदेवेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ॥
 तत्फलं समवाप्नोति नरः कृष्णं प्रणम्य च ।
 यत्फलं सर्वदानेन व्रतेन नियमेन च ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ।
 तपोभिर्विविधैरुग्रैर्यत्फलं समुदाहृतम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ।
 यत्फलं ब्रह्मचर्येण सम्यक् चीर्णेन कौर्त्तितम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ।
 सन्यासेन यथोक्तेन यत्फलं समुदाहृतम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ।

किञ्चात्र बहूनोक्तेन माहात्म्यं तस्य भो विजाः ॥
 दृष्ट्वा हृष्टां नरो भक्त्या मोक्षं प्राप्नोति दुर्लभम् ।
 पापैर्विमुक्तः शुद्धात्मा कल्पकोटिसमुद्भवैः ॥
 १ क्रियया परया युक्तः सर्वैः समुदितो गुणैः ।
 सर्वकामसमृद्धेन विमानेन सुवर्चसा ॥
 त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य नरो विष्णुपुरं ब्रजेत् ।
 ततः कल्पशतं यावत् मुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ॥
 गन्धर्वाप्सरसैः सार्द्धं यथा विष्णुश्चतुर्भुजः ।
 च्युतस्तस्मादिहायातो विप्राणां प्रवरे कुले ॥
 सर्वज्ञः सर्ववेदी च जायते गतमत्सरः ।
 स्वधर्मनिरतः शान्तो दाता^२ भूतहिते रतः ॥
 आसाद्य वैष्णवं ज्ञानं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ।

अत्र यद्यपि दृष्ट्वा प्रणम्येति श्रवणात् समुच्चित एव फला-
 न्वयोऽन्यथा वाक्यभेदः स्यात् । तथापि वाक्यशेषे दर्शनमात्र एव
 फलोपसंहारात् प्रत्येकमेव फलान्वयः ।

ततः पूज्य स्वमन्त्रेण^३ सुभद्रां भक्तवत्सलाम् ।
 प्रसादयेच्च भो विप्राः प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥
 नमस्ते सर्वगे देवि नमस्ते शुभसौख्यदे ।
 त्राहि मां पद्मपत्राक्षि कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥
 एवं प्रसाद्य तां देवीं जगद्धात्रीं जगद्धिताम् ।

१ घ - श्रिया परमया ।

२ घ - दान्तः ।

३ घ - सम्पूज्य मन्त्रेण ।

बलदेवस्य भगिनीं सुभद्रां वरदां शुभाम् ॥
 कामगेन विमानेन नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 आहूतसंज्ञं यावत् क्रीडित्वा तत्र देववत् ॥
 इह मानुषतां प्राप्तो ब्राह्मणो वेदविद्भवेत् ।
 प्राप्य योगं हरेस्तत्र मोक्षञ्च लभते ध्रुवम् ॥

ब्रह्मोवाच—

एवं दृष्ट्वा नरः कृष्णं सुभद्रां प्रणिपत्य च ।
 धर्मञ्चार्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्च लभते ध्रुवम् ॥
 निष्क्रम्य देवतागारात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 प्रणम्यायतने पश्चात् व्रजेत्तत्र समाहितः ॥
 'इन्द्रनीलसमो विष्णुर्यत्रास्ते बाह्युकावृतः ।
 अन्तर्धानेऽपि तं नत्वा ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 सर्व्वदेवमयो योऽसौ हतवानसुरोत्तमम् ।
 स आस्ते तत्र भो विप्राः सिंहाड्वैकृतविग्रहः ॥
 भक्त्या दृष्ट्वा तु तं देवं प्रणम्य नरकेशरिम्^१ ।
 मुच्यते पातकैर्मर्त्यः समस्तैर्नात्र संशयः ॥
 नरसिंहस्य ये भक्ता भवन्ति भुवि मानवाः ।
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् फलं तत् स्यादभीष्टितम् ॥
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नरसिंहं समाश्रयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं यस्मात् प्रयच्छति ॥

तस्मात्तं मुनिगार्हूल भक्त्या सम्पूजयेत् सदा ।
 मृगराजं महावीर्यं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रान्यजातयः ।
 सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धरम् ॥
 मुच्यन्ते चाशुभैर्दुःखैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः ।
 सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं प्राप्नुवन्त्यभिवाञ्छितम् ॥
 देवत्वममरेशत्वं धनेशत्वञ्च भो द्विजाः ।
 यच्च-विद्याधरत्वञ्च तथान्यत्वं प्रयच्छति ॥

प्रसङ्गान्नरसिंहमन्त्रोपासनाफलमाह—

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं नरसिंहस्य प्रभावं गदतो मम ।
 अजितस्याप्रमेयस्य भुक्तिमुक्तिप्रदस्य च ॥
 कः शक्नोति गुणान् वक्तुं समस्तांस्तस्य भो द्विजाः ।
 सिंहाद्भूक्तदेहस्य प्रवक्ष्यामि समासतः ॥
 याः काञ्चित् सिद्धयश्चात्र श्रूयन्ते देवमानुषैः^१ ।
 प्रसादात्तस्य ताः सर्वाः सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले दिचु तोयेऽम्बरे नगे ।
 प्रसादात्तस्य देवस्य भवत्यव्याहता गतिः ॥
 असाध्यं तस्य देवस्य नास्त्यत्र सचराचरे ।
 नरसिंहस्य भो विप्राः सदा भक्तानुकम्पिनः ॥

विधानं तस्य वक्ष्यामि भक्तानामुपकारकम् ।
 येन प्रसीदते चासौ सिंहाद्धृतविग्रहः ॥
 शृणुध्वं नरशार्ङ्गलाः कल्पराजं सनातनम् ।
 नरसिंहस्य तत्त्वस्य^१ यन्न ज्ञातं सुरासुरैः ॥
 शाकयावकमूलैस्तु फलपिण्याकशक्तुभिः ।
 पयोभक्ष्येण विप्रेन्द्रो वर्त्तते साधकेश्वरः ॥
 काशकौपीनवासाश्च ध्यानयुक्तो जितेन्द्रियः ।
 अरण्ये विजने देशे पर्वते नदीसङ्गमे ॥
 ऊषरे सिद्धचेत्रे च नरसिंहाश्रये तथा ।
 प्रतिष्ठाप्य स्वयं चापि पूजां कृत्वा विधानतः ॥
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य उपोष्य मुनिपुङ्गवाः ।
 जपेक्ष्मचानि वै विंशत् मनसा संयतेन्द्रियः ॥
 उपपातकयुक्तश्च महापातकसंयुतः ।
 मुक्तो भवेत्ततो विप्राः साधको नात्र संशयः ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं तत्र नरसिंहं प्रपूजयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्धूपैः प्रणम्य शिरसा प्रभुम् ॥
 कर्पूरचन्दनाक्तानि जातीपुष्पाणि मस्तके ।
 प्रदद्यान्नरसिंहस्य ततः सिद्धिः प्रजायते ॥
 भगवान् सर्वकार्येषु न क्वचित् प्रतिहन्यते ।
 षोडशं न शक्नास्तं सर्वे ब्रह्मरुद्रादयः सुराः ॥

किं पुनर्दानवा लोके सिद्ध-गन्धर्व्व-मानुषाः ।
 विद्याधरा यक्षगणाः सकिन्नरमहोरगाः ॥
 ते सर्व्वे प्रसन्नं यान्ति दग्धा दिव्योपतेजसा ।
 १सकृष्णप्राग्निशिखया रक्षां सर्व्वमुपद्रवात् ॥
 द्विजप्तं कवचं दिव्यं रक्षते देवदानवान् ।
 भूताः पिशाचरक्षांसि ये चान्ये परिपन्थिनः ॥
 त्रिजप्तं कवचं दिव्यं अभयञ्च सुरासुरैः ।
 द्वादशाभ्यन्तरेणैव योजनानां द्विजोत्तमाः ॥
 रक्षते भगवान् देवो नरसिंहो महाबलः ।
 ततो गत्वा २विशेद्वारमुपोष्य रजनीत्रयम् ॥
 पालाशकाष्ठे प्रज्वाल्य भगवज्जातवेदसम् ।
 पालाशसमिधस्तत्र जुह्यात्त्रिमधुसृतम् ३ ॥
 द्वे ऽयुते द्विजशार्दूल कटकानलसाधकः ४ ।
 ततो विवरदारन्तु प्रकटं जायते क्षणात् ॥
 ततो विशेत्तु निःशङ्कः कवची विवरं बुधः ।
 गच्छतः संकटस्थस्य तमो मोहस्य नश्यति ॥
 राजमार्गस्तु विस्तीर्णो दृश्यते भगवद्विजाः ।
 नरसिंहं स्मरंस्तत्र पातालं विशते द्विजाः ॥

१ घ - सकृष्णं तु कवचं रक्षेत् सर्व्वमुपद्रवम् ।

२ घ - विशेद्वारम् ।

३ कग - त्रिमधुरासृतम् ।

४ खग पुस्तकद्वये वषट्कारेण साधकः ।

गत्वा तत्र 'जपेत्तत्त्वं नरसिंहं तमव्ययम् ।
 ततःस्त्रीणां सहस्राणि वीणाचामरकर्मणाम् ॥
 निर्गच्छन्ति पुरो विप्राः स्वागतं ता वदन्ति च ।
 प्रवेशयन्ति तं हस्ते गृहीत्वा साधकेश्वरम् ।
 ततो रसायनं दिव्यं पाययन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 पीतमात्रे दिव्यदेहो जायते सुमहाबलः ।
 क्रीडते दिव्यकन्याभिर्यावदाहृतसंप्लवम् ॥
 भिन्नदेहो वासुदेवे लीयते नात्र संशयः ।
 यथा नरुरोचयेद्वासं तथा निर्गच्छते पुनः ॥
 पटं शूलञ्च खड्गञ्च रीचनाञ्च मणितथा ।
 रसं रसायनञ्चैव पादुकाञ्जनमेव च ॥
 कृष्णाजिनं मुनिश्रेष्ठाः 'गुण्डिकाञ्च मनःशिलाम् ।
 कमण्डलुञ्चाक्षसूत्रं षष्ठीं^३ सञ्जीवनीन्तथा ॥
 सिद्धविद्याञ्च शास्त्राणि गृहीत्वा साधकोत्तमः ।
 ज्वलद्बलिस्फुलिङ्गोन्मिवेष्टितं त्रिशिखं हृदि ॥
 सक्कथस्तं दहेत् सर्वं वृजिनं जन्मकोटिजम् ।
 विषे न्यस्तं विषं हन्यात् कुष्ठं हन्यात्तनौ स्थितम् ॥
 स्वदेहे भ्रूणहत्यादि कृत्वा दिव्येन शुध्यति ।
 महाग्रहगृहीतेषु ज्वलमानं विचिन्तयेत् ॥

(१). क ख पुस्तकद्वये शक्तिम् ।

(२) घ पुस्तके गुटिकाञ्च मनोहराम् ।

(३) ग पुस्तके यष्टिम् । घ पुस्तके विद्याम् ।

हृदन्ते वै ततः शीघ्रं नश्येयुर्दारुणा ग्रहाः ।
 बालानां कण्ठके वधं रक्षा भवति नित्यशः ॥
 गण्ड-पिण्डक-लूतानां नाशनं कुरुते ध्रुवम् ।
 'व्याधिघाते समिद्धिषु धृतक्षीरेण होमयेत् ॥
 त्रिसन्ध्यं मासमेकन्तु सर्वरोगान् विनाशयेत् ।
 असाध्यं नास्य पश्यामि तत्त्वस्य सचराचरे ॥
 यां यां कामयते सिद्धिं तां तां प्राप्नोति स ध्रुवम् ।
 अष्टोत्तरशतन्त्वेकं पूजयित्वा मृगाधिपम् ॥
 मृत्तिकाः सप्त वल्मीके श्मशाने च चतुष्पथे ।
 रक्तचन्दनसंमिश्रा गवां क्षीरेण लेपयेत् ॥
 सिंहस्य प्रतिमां कृत्वा प्रमाणेन षडङ्गुलाम् ।
 विशेषेण भूर्जपत्रे रोचनया समालिखेत् ॥
 नरसिंहस्य कण्ठे तु वद्धा चैव हि मन्त्रवित् ।
 जपेत् संख्याविहीनन्तु पूजयित्वा जलाशये ॥
 सप्ताहं यावन्मन्त्रन्तु जपते संयतेन्द्रियः ।
 जलाक्षीर्णा मुहूर्त्तेन जायते सर्वमेदिनी ॥
 अथवा शुष्कवृक्षाग्रे नरसिंहन्तु पूजयेत् ।
 जम्बा चाष्टशतं तत्त्वं वर्षन्तं विनिवारयेत् ॥
 तमेवं पिच्छि(ञ्ज)के वद्धा भ्रामयेत् साधकोत्तमः ।
 महावातो मुहूर्त्तेन आगच्छेन्नात्र संशयः ॥

(१) घ.पुस्तके व्याधिघाते ।

(२) क स पुस्तके वद्धा ।

पुनश्च धारयेत् सिक्तां सप्त(ज)सप्तेन वारिणा ।
 अथ तां प्रतिमां द्वारि निखनेद् यस्य साधकः ॥
 'गोत्रोत्सादो भवेत्तस्य उद्धृते चैव शान्तिदः ।
 तस्मात्तं मुनिशार्दूला भक्त्या सम्पूजयेत् सदा ॥
 मृगराजं महावीर्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
 दृष्ट्वा सुत्वा नमस्कृत्वा सम्पूज्य नरकेशरीम् ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राज्यं स्वर्गं मोक्षञ्च दुर्लभम् ॥
 नरसिंहं नरो दृष्ट्वा लभेदभिमतं फलम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 सकृद्दृष्ट्वा तु तं देवं भक्त्या सिंहवपुर्धरम् ।
 मुच्यते कल्पैः सर्वैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः ॥
 संग्रामे सङ्कटे दुर्गे चौरव्याघ्रादिपीडिते ।
 कान्तारे प्राणसन्देहे विष-बह्नि-जलेषु च ॥
 राजादिभ्यश्च संग्रामे ग्रहरोगादिपीडिते ।
 स्मृत्वा तं पुरुषः सर्वैरापदैश्च प्रमुच्यते ॥
 सूर्योदये यथा नाशं तमोऽभ्येति महत्तरम् ।
 तथा सन्दर्शने तस्य विनाशं यान्त्युपद्रवाः ॥
 गुण्डिकाञ्जनपातालपादने ^१परमालयम् ।
 नरसिंहे प्रसन्ने तु प्राप्नोत्यन्यांश्च वाञ्छितान् ॥

(१) ग पुस्तके गोत्रोत्साहः ।

(४) मूलपुस्तके—पादुके च रसायनम् ।

(२) घ पुस्तके चायुर्भैरुसैः ।

(३) ख पुस्तके ससुद्रेभ्यः ।

यान् यान् कामानभिधायन् भजते नरकेशरीम् ।
तान् तान् कामानवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥

प्रकृतमाह—

दृष्ट्वा तं देवदेवेशं भक्त्या पूज्य प्रणम्य च ।
दशानामश्वमेधानां फलं दशगुणं लभेत् ॥
पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तो गुणैः सर्वैरलङ्कृतः ।
सर्वकामसमृद्धात्मा जरामरणवर्जितः ॥
सौवर्णेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
सर्वकामसमृद्धेन कामगेन सुवर्चसा ॥
तरुणादित्यवर्णेन मुक्ताहारावलम्बिना ।
दिव्यस्त्रीशतयुक्तेन दिव्यगन्धर्व्वनादिना ॥
कुलैकविंशमुद्धृत्य देववन्दितः सुखी ।
स्तूयमानोऽपरोभिश्च विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥
भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् विष्णुलोके द्विजोत्तमः ।
गन्धर्व्वैरप्सरैर्युक्तः कृत्वा रूपं चतुर्भुजम् ॥
'समाह्लादकरं सौख्यं यावदाहृतसंप्लवम् ।
पुण्यक्षयादिहायातः प्रवरे योगिनां कुले ॥
चतुर्व्वेदी भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
वैष्णवं योगमास्थाय ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

तथाच तत्रैव ब्रह्मोवाच—

अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति परं पदम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तं पुण्डरीकायतेक्षणम् ।
 श्रीवत्सोरस्कसंयुक्तं सुप्रसन्नं चतुर्भुजम् ॥
 वनमालावृत्तोरस्कं मुकुटाङ्गदधारिणम् ।
 पीतवस्त्रं सुपीनांसं कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ॥
 श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा यः पश्येत् श्वेतमाधवम् ।
 मत्स्याख्यं माधवञ्चैव श्वेतद्वीपं स गच्छति ॥

मुनय ऊचुः ।

श्वेतमाधवमाहात्म्यं वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
 विस्तरेण जगन्नाथ प्रतिमां तस्य वै हरेः ॥

तथा तत्रैव ब्रह्मोवाच ।

अभूत् कृतयुगे विप्राः श्वेतो नाम महाबली ।
 स गत्वा परमं क्षेत्रं सागरं दक्षिणाश्रयम् ॥
 श्वेतोऽथ कारयामास प्रासादं शुभलक्षणम् ।
 धन्वन्तरशतशैकं देवदेवस्य दक्षिणे ॥
 ततः श्वेतेन विप्रेन्द्राः श्वेतशैलमयेन तु ।
 कृतः स भगवान् श्वेतमाधवश्चेन्दुसन्निभः ॥

श्वेतो नाम राजा—तं प्रति भगवाक्यम् ।

कुशाग्रेणापि राजेन्द्र श्वेतगाङ्गेयमम्बु च ।
 सृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मङ्गला ये समाहिताः ॥

(१) क ग पुस्तकद्वये श्रीवत्सोरसि ।

(२) क ख पुस्तके धन्वन्तरशतम् ।

यस्त्विमां प्रतिमां गच्छेन्माधवाख्यां शशिप्रभाम् ।
 शङ्ख-गोक्षीरसङ्काशामशेषाघविनाशिनीम् ॥
 तां प्रणम्य सकृद्भक्त्या पुण्डरीकनिभेक्षणाम् ।
 विहाय सर्वलोकान् वै मम लोके महीयते ॥
 मन्वन्तराणि तत्रैव देवकन्याभिरावृतः ।
 गीयमानश्च मधुरं सिद्धगन्धर्व्वसेवितः ॥
 भुनक्ति विपुलान् भोगान् यथेष्टं मामकैः सह ।
 च्युतस्तस्मादिहागत्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ॥
 वेदवेदाङ्गवित् श्रीमान् भोगवान् चिरजीवितः ।
 गजाश्वरथशालाढ्यो धनधान्यावृतः शुचिः ।
 रूपवान् बहुभाग्यश्च पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 पुरुषोत्तमं पुनः प्राप्य वटमूलेऽथ सागरे ॥
 त्यक्त्वा देहं हरिं स्मृत्वा ततः शान्तं पदं व्रजेत् ।
 श्वेतमाधवमालोक्य समीपे मत्स्यमाधवम् ॥
 एकार्णवे जले पूर्वं रोहितं रूपमास्थितम् ।
 वेदानां हरणार्थाय रसातलतले स्थितम् ॥
 चिन्तयित्वा श्वेतमत्स्यं कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितम् ।
 आद्यावतरणं रूपं माधवं मत्स्यरूपिणम् ॥
 प्रणम्य प्रयतो भूत्वा सर्वान् दुःखान् विमुञ्चति ।
 प्रयाति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्वयम् ॥

(१) घ. पुस्तके—भार्य्यश्च ।

(२) ग पुस्तके—शाठ्यम् ।

काले पुनरिहायातो राजा स्यात् पृथिवीतले ।
 मत्स्यमाधवमासाद्य दुराधर्षी भवेन्नरः ॥
 दाता भोक्ता भवेद्यज्वा वैष्णवः सत्यसङ्गरः ।
 योगं प्राप्य हरेः पश्चात् ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 मत्स्यमाधवमाहात्म्यं मया सम्परिकीर्तितम् ।
 यं दृष्ट्वा मुनिशार्दूलाः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तत्रैव—ब्रह्मपुराणे मुनय ऊचुः ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामो मार्जनं वरुणालये ।
 क्रियते स्नानदानादि तस्याशेषफलं वद ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनिशार्दूला मार्जनञ्च यथाविधि ।
 भक्त्या तु तन्मना भूत्वा पुराणं पुण्यमुक्तिदम् ॥
 मार्कण्डेयऋदे स्नानं सर्वकालं प्रशस्यते ।
 चतुर्दश्यां विशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 तद्वत् स्नानं समुद्रस्य सर्वकालं प्रशस्यते ।
 पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत् ॥
 मार्कण्डेयं वटं कृष्णं रौहिणेयं महोदधिम् ।
 इन्द्रद्युम्नसरश्चैव पञ्चतीर्थीविधिः स्मृतः ॥

एका यात्रा अथमत्र प्रयोगः ।

[ॐ, अद्य ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोकप्राप्तिपूर्वक-तदप्र-
 च्यवनकामः पुरुषोत्तमदर्शनमहं करिष्ये । यद्वा—

ज्यैष्ठशुक्लैकादश्यां कृतोपवासो द्वादश्यामुदिते रवौ—]'

ॐ अद्य ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यां कुरुक्षेत्राधिकरणकनिराहार-
जितेन्द्रियजितक्रोधकर्तृकसप्तसंवत्सरायुतावच्छिन्नैकपादतपश्चरण--
जन्यफलाधिकफलप्राप्तिकामः सोपवासः पुरुषोत्तमदर्शनमहं
करिष्ये ।

यद्वा पञ्चतिथि-विधिना पश्येत् । तदुपवासा—

पूर्ववत् सोपवासो मार्कण्डेयसरो गत्वा कृतस्नानादिः कुश-
तिल-जलान्यादाय—ॐ अद्य दशाश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्ति-
सर्वपापविनिर्मुक्ति-शिवलोकगमन-तदधिकरणकयावदाहृतसंप्लव-
वरबहुभोगोपभोगपूर्वकैतल्लोकाधिकरणकबहुश्रुतब्राह्मणत्वभवन-
तदुत्तरशाङ्करयोगप्राप्तिपूर्वकमोक्षावाप्तिकामो मार्कण्डेयद्वाद-
स्नानपूर्वकमार्कण्डेयेश्वरदर्शनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः ।

तत्र स्वशाखोक्तविधिना तदज्ञाने साधारणेन पौराणिक-
विधिना स्नायात् । ततो नैरन्तर्येणैव—

ॐ संसारसागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनम् ।

त्राहि मां भगवन्नत्र त्रिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥

नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।

स्नानं करोमि देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥

इति मन्त्रेण तत्रोदङ्मुखस्त्रिर्मज्जेत् ।

(१) [ ] चिह्नितांशः स पुस्तके नास्ति ।

(२) ग पुस्तके—यज्ञ ।

(३) ग पुस्तके—भगनेत्तन्न ।

ततो नाभिमात्रे जले यवाद्भिर्देवादीन् सतिलाद्भिः पित्रादीं-
स्तरुपयित्वा उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय, मृदारिभ्याम् ऊरु-
जङ्घे च प्रक्षाल्याचम्य शिवालयं प्रविश्य, शिवं प्रदक्षिणीकृत्य—“ॐ
नमः शिवाय” इति मूलमन्त्रेण त्रिःसम्पूज्य पञ्चोपचारान् कृत्वा
प्रणिपत्य—

ॐ त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ।

त्राहि मां त्वं विरूपाक्ष महादेव नमोऽस्तु ते ॥

इति पठित्वा प्रसाद्य—“भगवन् मार्कण्डेयेश्वर क्षमस्व” इति
विसर्जयेत् । ततोऽक्षयवटं गत्वा—

ॐ अद्य पापक्षयकामोऽक्षयवटप्रदक्षिणत्रयपूर्वकनमस्कार-
महं करिष्ये ॥

इति सङ्कल्प्य तं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् । ततः पूर्व-
वत्सङ्कल्प्याक्षयवटं भक्त्या पूजयेत् ॥

तत्र पूजामन्त्रः—

ॐ नमोऽव्यक्तरूपाय महाप्रलयकारिणे ।

महद्रसोपविष्टाय न्यग्रोधाय नमोऽस्तु ते ॥

अमरस्त्वं सदा कल्पे हरेश्चायतनं वट ।

न्यग्रोध हर मे पापं कल्पवृक्ष नमोऽस्तु ते ॥

ततः ॐ अद्य ब्रह्महत्यादिपापक्षयकामोऽक्षयवटच्छायाक्रमण-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य तस्य छायायां क्षणं तिष्ठेत् ।

ततः—ॐ अद्य राजसूयाश्वमेधयज्ञजन्यफलाधिकफलप्राप्ति-

स्ववंशोद्धारपूर्वकविष्णुलोकमहितत्वकामो अक्षयवटदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य अक्षयवटं पश्येत् । प्रणिपातेऽप्येतदेव फलम् ।

ततः—

कृष्णपुरतःस्थितस्य वैनतेयस्य समीपं गत्वा—

ॐ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्तत्वात्मीयविष्णुपुरगमनकामो वैनतेयनमस्कारमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य—तं नमस्कुर्यात् ।

ततो विष्णोरायतनद्वारि प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य —

ॐ अद्य परमगतिप्राप्तिकामः पुरुषोत्तमदर्शनमहं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य पुरुषोत्तममुखं पश्येत् । तत एवमेव सङ्कर्षणस्य दर्शनं सङ्कल्प्य कुर्यात् । एवमेव सुभद्रादर्शनं सङ्कल्प्य कुर्यात् ।

ततो विष्णोरायतनं प्रविश्य—विष्णुं त्रिः प्रदक्षिणीकुर्यात् ।

ततः—ॐ अद्य अभिमतफलप्राप्ति-सर्वपापविनिर्मुक्त्यात्मीयविष्णुलोकगमन-तदधिकरणकाङ्क्षितसंप्लव्यापिसुखभोग-तदुत्तरैहिक-योगिब्राह्मणप्रवरकुलजात-सर्वशास्त्रार्थपारगब्राह्मणप्रवरत्वभवन-तदुत्तरज्ञानप्राप्तिपूर्वकमोक्षप्राप्तिकामः सङ्कर्षणपूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य सङ्कर्षणं पूजयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

ॐ नमस्ते हलधृग्राम नमस्ते मुषलायुध ।

नमस्ते रेवतीकान्त नमस्ते भक्तवत्सल ॥

नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते धरणीधर ।

प्रलम्बारे नमस्तेऽसु त्राहि मां कृष्णपूर्वज ॥

ततः पञ्चोपचारान् कृत्वा इममेव मन्त्रं पठित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् । ततः—

ॐ अद्य सोक्षप्रप्तिकामो द्वादशाक्षरमन्त्रेण पुरुषोत्तममहं पूजयिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” इति द्वादशाक्षर-मन्त्रेण गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्यैः पुरुषोत्तमं पूजयेत् । ततः—

ॐ जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वाघनाशन ।

जय चानूरकेशिघ्न जय कंसनिसूदन ॥

जय पद्मपलाशाक्ष जय चक्रगदाधर ।

जय नीलाम्बुदश्याम जय सर्वसुखप्रद ॥

जय देव जगत्पूज्य जय संसारनाशन ।

जय लोकपते नाथ जय वाञ्छाफलप्रद ॥

संसारसागरे घोरे^१ निःसारे दुःखफेनिले ।

क्रोधग्राहाकुले रौद्रे विषयोदकसंप्लवे ॥

नानारोगोर्मिकणिले^२ मोहावर्त्तसुदुस्तरे ।

निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठ त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥

इति मन्त्रं पठित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

अथ प्रसादनानन्तरं—

पीनांसं द्विभुजं कृष्णं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।

महोरस्कं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् ॥

(१) घ पुस्तके दुःखसन्तापफेनिले ।

(२) ग पुस्तके—कलिले ।

शङ्ख-चक्र गटापाणिं मुकुटाङ्गदभूषणम् ।

सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥

कृष्णं पश्येत् ।

तत्र सङ्कल्पः —

ॐ अद्याश्वमेधसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः कृष्णदर्शन-
महं करिष्ये ।

सर्वतीर्थाधिकरणकस्नानदान-

जन्यफलसमफलप्राप्तिकामो वा ।

सर्ववेदाध्ययन सर्वज्ञाचरण-

जन्यफलसमफलप्राप्तिकामो वा ॥

सर्वदानव्रतनियमजन्य-

फलसमफलप्राप्तिकामो वा ।

विविधोग्रतपश्चरणजन्यफल-

समफलप्राप्तिकामो वा ॥

सम्यक्चीर्णब्रह्मचर्यजन्यफल-

समफलप्राप्तिकामो वा ।

सम्यक् गृहाश्रमपरिपालनजन्य-

फलसमफलप्राप्तिकामो वा ॥

यद्वा—

ॐ अद्य एकविंशतिकुलोद्धारणपूर्वकजन्मकोटिसमुद्भवबहुपाप-
विनिर्मुक्ति--परमश्रीयुतसर्वगुणोपेतात्मकर्तृक--सर्वकामसमृद्ध-

सुवर्चो विमानकरणकविष्णुपुरगमन-तदधिकरणककल्पशतपर्यन्त-
गन्धर्वाप्सरःसहित-चतुर्भुजात्मीयविष्णुवन्मनोरम-बहुभोगोपभोग-
तदुत्तरैहिकविप्रप्रवरकुलाधिकरणकसर्वज्ञ--सर्ववेदि-गतमत्सर-
स्वधर्मनिरत-शान्त-दाह-भूतहितरतात्मीयजन्म-तदुत्तरवैष्णवयोग-
प्राप्तिपूर्वकमोक्षावाप्तिकामः कृष्णदर्शनमहं करिष्ये ।

प्रणामेऽपि पूर्वोक्तेष्वन्यतमत् फलमिति ।

अथ सुभद्रापूजा ।

ॐ अद्य कामगविमानकरणकविष्णुपुरगमन-तदधिकरणका-
हृतसंप्लवपर्यन्तदेववत्क्रीडन--तदुत्तरैहिकवेदविद्ब्राह्मणत्वभवन-
तदुत्तरहरियोगप्राप्तिपूर्वकमोक्षप्राप्तिकामः सुभद्रापूजनमहं
करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य पञ्चोपचारेण पूजयेत् ।

पूजामन्त्रस्तु—

ॐ नमस्ते सर्व्वगे देवि नमस्ते शुभसौख्यदे ।

त्राहि मां पद्मपत्राक्षि कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥

प्रणिपाते प्रसादने चाऽयं मन्त्रः ।

एवं सङ्कर्षणं, कृष्णं, सुभद्राञ्च दृष्ट्वा सम्पूज्य प्रणम्य सुत्वा
देवालयान्निष्क्रम्य पुनः पुरुषोत्तमं प्रणम्य कृतकृत्यो भवति ।

ततः—

पुरुषोत्तमात् प्रथमं ब्रह्मस्थापितामिन्द्रनीलमयीं विष्णु-
प्रतिमां पुरुषोत्तमदक्षिणे अक्षयवटवायव्ये वालुकाच्छत्रामन्त-
र्हितां गत्वा—

तत्र ॐ अद्य विष्णुपुरगमनकाम इन्द्रनीलमयविष्णुप्रणाममहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य प्रणमेत् ।

ॐ अद्य महापातकविमुक्ति-शताश्वमेधजन्यफलसमफल-प्राप्ति एकविंशतिकुलोद्धारणपूर्वकसर्वगुणालङ्कृतसर्वकामसमृद्ध-जरामरणविवर्जित-देववन्दित-सुखित्वाप्सरःस्तूयमानात्मकर्तृक-सौवर्णकिङ्किणीजालमालि-सर्वकामसमृद्ध-कामग-सुवर्चस्तरुणा-दित्यवर्ण—मुक्ताहारालम्बि—दिव्यस्त्रीशतयुक्त--दिव्यगन्धर्वनादि-विमान--करणकविष्णुपुरगमन---तदधिकरणकमनःसमाह्लादकर-सौख्य---चतुर्भुजरूपकरणपूर्वकाहृतसंप्लवव्यापि--गन्धर्वाप्सरोयुत-स्त्रीयबहुवरभोगोपभोगपूर्वकैहिकप्रवरयोगिकुलाधिकरणकचतु--र्वेदिवेदवेदाङ्गपारगविप्रत्वभवन--वैष्णवयोगहेतुकमोक्षप्राप्तिकामो नरसिंहदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य तं पश्येत् । पूजायामेवम् । प्रणामेऽप्येवम् ।

✓ ततोऽनन्ताख्यं वासुदेवं गत्वा—ॐ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्त्या-त्मीयपरमपदप्राप्तिकामो अनन्ताख्यवासुदेवसन्दर्शनमहं करिष्ये । प्रणामेऽप्येवमिति ।

ततः श्वेतगङ्गां गत्वा—ॐ अद्य श्वेतद्वीपगमनेकामः श्वेतगङ्गा-स्नानपूर्वकश्वेतमाधवदर्शनमहं करिष्ये ॥

इति सङ्कल्प्य श्वेतगङ्गायां वैधस्नान-तर्पणे कृत्वा श्वेतमाधवं पश्येत् । ततः—

ॐ अद्य ब्रह्मलोकमहितत्व-तदधिकरणेकबहुब्रह्मपुरुषसहित बहुदेवकन्याहृत-तदुपगीयमानसिद्ध-गन्धर्व-सेवितस्त्रीययथेष्टविपुल

बहुभोगपूर्वकैहिकवेदवेदाङ्गवित् श्रीमद्भोगवच्चिरजीविगजाश्वरथ-
माल्याढ्यधनधान्यावृतशुचिरूप-बहुभाग्यपुत्रपौत्रसमन्वितब्राह्मण-
त्वभवन-तदुत्तरपुरुषोत्तमप्राप्ति-वटमूलसागराधिकरणकदेहत्याग-
हरिस्मरणपूर्वकशान्तपदगमनकामो गमनपूर्वकश्वेतमाधव-
प्रणाममहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य तत्रैव पदमेकं तदभिमुखं गत्वा प्रणमेत् । ततः
पुनः श्वेतगङ्गां गत्वा—

ॐ अद्य श्वेतद्वीपगमनकामः श्वेतगङ्गास्नानपूर्वकमत्स्यमाधव-
दर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य श्वेतगङ्गायां वैधस्नानतर्पणे कृत्वा मत्स्यमाधवं
पश्येत् ।

ॐ अद्य नारायणाधिष्ठितपरमस्थानगमन-तदुत्तरपृथिवी-
तलाधिकरणक-दाह-भोक्तृ-यज्ज-वैष्णव-सत्यसन्धराजत्वभवन-तदु-
त्तर-हरियोगप्राप्तिपूर्वक-मोक्षावाप्तिकामो मत्स्यमाधवदर्शन-
प्रणामावहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य मत्स्यमाधवदर्शन-प्रणामौ कुर्यात् ।

इति ज्यैष्ठशुक्लद्वादशीकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

मार्कण्डेयऋदे स्नानं सर्वकालं प्रशस्यते ।

चतुर्दश्यां विशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ॥

तद्वत् स्नानं समुद्रस्य सर्वकालं प्रशस्यते ।

पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत् ॥

तथा—

पूर्णिमा ज्यैष्ठ्यास्य ज्येष्ठा ऋत्तं यदा भवेत् ।

तदा गच्छेद्विशेषेण तीर्थराजं परं शुभम् ॥

विशेषेण इति वचनादन्यत्रापि सागरस्नानमविरुद्धम् ।

कायवाङ्मानसैः शुद्धस्तद्भावो नान्यमानसः ।

सर्व्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो वीतरागो विमत्सरः ॥

कल्पवृक्षवटं रम्यं यत्र साक्षाज्जनाईनः ।

प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वीत (?) त्रयोवारान् समाहितः ॥

यं दृष्ट्वा मुच्यते पापात् सप्तजन्मसमुद्भवात् ।

पुण्यञ्चाप्नोति विपुलं गतिमिष्टाञ्च भो द्विजाः ॥

तस्य नामानि वक्ष्यामि प्रमाणञ्च युगे युगे ।

यथासङ्ग्रहञ्च भो विप्राः कृतादिषु यथाक्रमम् ॥

वटं वटेश्वरञ्चैव पुराणं 'पुरुषं द्विजाः ।

वटस्यैतानि नामानि कीर्त्तितानि कृतादिषु ॥

योजनं पादहीनञ्च योजनाईं तदर्द्धकम् ।

प्रमाणं कल्पवृक्षस्य कृतादौ परिकीर्त्तितम् ॥

पूर्व्वोक्तेन तु मन्त्रेण नमस्कृत्वा तु तं वटम् ।

दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्वन्वत्तरशतत्रयम् ॥

यत्रासौ दृश्यते 'चिह्नं स्वर्गद्वारं मनोरमम् ।

सागराभः^१समाकृष्टं काष्ठं सर्व्वगुणान्वितम् ॥

(१) घ पुस्तके वटेश्वरं कृष्णं पुराणपुरुषम् ।

(२) ग पुस्तके विष्णुः ।

(३) घ पुस्तके—समाकीर्णम् ।

प्रणिपत्य ततस्तस्यै परिपूज्य ततः पुनः ।
 मुच्यते सर्वरोगाद्यैस्तथा पापैर्ग्रहादिभिः ॥
 उग्रसेनं पुरा दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण 'सागरम् ।
 गत्वाचम्य शुचिस्तत्र ध्यात्वा नारायणं परम् ॥
 न्यसेदष्टाक्षरं मन्त्रं पश्चाद्दस्त-शरीरयोः ।
 (ॐ) नमो नारायणायेति संवदन्ति मनीषिणः ॥
 किं कार्यं बहुभिमन्त्रैर्मनोविभ्रमकारकैः ।
 (ॐ) नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
 आपो नरस्य सूनुत्वात् नारा इति ह कीर्त्तिताः ।
 'विष्णोस्तास्त्वयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
 नारायणपरा देवा नारायणपरा द्विजाः ।
 नारायणपरा ज्ञानाः नारायणपराः क्रियाः ॥
 नारायणपरो धर्मो नारायणपरं तपः ।
 नारायणपरं दानं नारायणपरं व्रतम् ॥
 नारायणपरा लोका नारायणपराक्षराः ।
 नारायणपरं नित्यं नारायणपरं पदम् ॥
 नारायणपरा पृथ्वी नारायणपरं जलम् ।
 नारायणपरो बह्निः नारायणपरं नभः ।
 अहङ्कारश्च बुद्धिश्च उभे नारायणात्मके ॥
 भूतं भव्यं भविष्यच्च यत्किञ्चिज्जीवसञ्चितम् ।

(१) ग पुस्तके सङ्गतम् ।

(२) घ पुस्तके तास्त्वयनम् ।

स्थूलं सूक्ष्मं परञ्चैव सर्वं नारायणात्मकम् ।
 शब्दाद्या विषयाः सर्वे श्रोत्रादीनीन्द्रियणि च ॥
 प्रकृतिः पुरुषश्चैव सर्वं नारायणात्मकाः ।
 जले स्थले च पाताले दिक्षु नागेऽम्बरे नगे ॥
 अवष्टभ्य इदं सर्वमास्ते^१ नारायणः प्रभुः ।
 किञ्चान्न बहुनोक्तेन जगदेतच्चराचरम् ॥
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं नारायणात्मकम् ।
 नारायणात् परं किञ्चित् नेह पश्यामि भो द्विजाः ॥
 तेन व्याप्तमिदं सर्वं^२ दृश्यमानं चराचरम् ।
 आपो ह्यायतनं विष्णोः स च एवाभ्रसां पतिः ॥
 तस्मादप्सु स्मरेन्नित्यं नारायणमघापहम् ।
 स्नानकाले विशेषेण चोपस्थाय परं शुचिः ॥
 स्मरेन्नारायणं ध्यायेत् हस्ते काये च विन्यसेत् ।
 ॐकारञ्च नकारञ्च यत्किञ्चिज्जीवसंज्ञकम् ॥
 अङ्गुष्ठे हस्ते पादे च शिखायां शिरसि न्यसेत् ।
 शेषैर्हस्ततलैर्यावत् तर्जन्यादिषु विन्यसेत् ॥
 ॐकारं वामपादे तु नकारं दक्षिणे न्यसेत् ।
 मीकारं वामकव्यान्तु नाकारं दक्षिणे तथा ॥

(१) ख पुस्तके अन्ते ।

(२) ग पुस्तके दृश्यादृश्यम् ।

(३) ख पुस्तके शेषं हस्ततलम् ।

राकारं नाभिदेशे तु यकारं वामबाहुके ।
 षाकारं दक्षिणे न्यस्य यकारं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ॥
 अधश्चोर्द्धश्च हृदये पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
 ध्यात्वा नारायणं पश्चादारभेत् कवचं बुधः ॥
 पूर्वे मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।
 पश्चिमे श्रीधरो देवः केशवस्तु तथोत्तरे ॥
 पातु विष्णुस्तथाग्नेये नैऋते माधवोऽव्ययः ।
 वायव्ये तु हृषीकेशस्तथेशाने च माधवः ॥
 भूतले पातु वाराहस्तयोर्द्धश्च त्रिविक्रमः ।
 कृत्वैवं कवचं पश्चात् आत्मानं चिन्तयेत् बुधः ॥
 अहं नारायणो देवः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।
 एवं ध्यात्वा तदात्मानमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वमग्निर्द्विपदा^१ नाथ रेतोधाः कामदीपनः ।
 प्रधानः सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥
 अमृतस्यारणिस्त्वं हि देवयोनिरपांपते ।
 वृजिनं हर मे^२ सर्वं तीर्थराज नमोऽस्तु ते ॥
 एवमुच्चार्य विधिवत् ततः स्नानं समाचरेत् ।
 अन्यथा भो द्विजश्रेष्ठाः स्नानं तत्र न शस्यते ॥
 कृत्वा^३ चाब्देवतैर्मन्त्रैरभिषेकञ्च मार्जनम् ।
 अन्तर्जले जपेत् पश्चात् त्रिराष्ट्रत्याऽघमर्षणम् ॥

(१) ख पुस्तके द्विषताम् ।

(२) मूलपुस्तके—तु वैदिकैः ।

(३) घ पुस्तके देव ।

ह्यमेधो यथा विप्राः सर्वपापहरः क्रतुः ।
 तथाघमर्षणश्चात्र सूक्तं सर्वाघनाशनम् ॥
 उत्तीर्य वाससी धीते निर्णिके परिधाय वै ।
 प्राणानायम्य चाचम्य सन्ध्याञ्चोपास्य भास्करम् ॥
 उपतिष्ठेत्ततश्चोर्ध्वं क्षिप्त्वा पुष्पजलाञ्जलिम् ।
 उपस्थायोर्ध्वबाहुश्च तस्मिन्नेर्भास्करं ततः ॥
 गायत्रीं पावनीं देवीं जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
 अन्यांश्च सौरमन्त्रांश्च जप्त्वा तिष्ठन् समाहितः ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च ।
 स्वाध्यायं प्राञ्जुखः कृत्वा तर्पयेद्देवतानृषीन् ॥
 मनुष्यांश्च पितृश्रान्यान्नामगोत्रेण मन्त्रवित् ।
 तोयेन तिलमिश्रेण तर्पयेत् सुसमाहितः ॥
 तर्पणं देवतानाम् तु पूर्वं कृत्वा समाहितः ।
 अधिकारी भवेत् पश्चात् पितृणां तर्पणे द्विजाः ॥
 श्राद्धे हवनकाले च पाणिनैकेन 'निर्व्वपेत् ।
 तर्पणे 'त्रितयं कुर्याद्देश एव विधिः सदा ॥
 अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।
 दृष्यतामिति वक्तव्यं नामगोत्रेण वाग्यतैः ॥
 कायस्थैर्यस्त्रिलैर्मोहात् करोति पितृतर्पणम् ।
 तर्पितास्तेन पितरस्वप्नांसरुधिरास्थिभिः ॥

(१) ग पुस्तके तर्पयेत् ।

(२) मूलपुस्तके—द्वितीयम् ।

अङ्गस्यैर्न तिलैः कुर्याद्देवता-पितृतर्पणम् ।
 रुधिरं तद्भवेत्तोयं प्रदाता किल्बिषी भवेत् ॥
 भूम्यां यद्दीयते तोयं दाता चैव जले स्थितः ।
 वृथा तन्मुनिशार्दूला नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥
 स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
 नोपतिष्ठेत् पितॄणान्तु सलिलं तन्निरर्थकम् ॥
 उदके नोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन ।
 उत्तीर्य तु शुची देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥
 नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
 नोपतिष्ठति तत्तोयं यद्भूम्यां न प्रदीयते ॥
 पितॄणामक्षयं स्थानं^१ मही दत्ता मया द्विजाः ।
 तस्मात्तत्रैव दातव्यं पितॄणां प्रीतिमिच्छता ॥
 भूमिपृष्ठे समुत्पन्ना भूम्यां चैव तु संस्थिताः ।
 भूम्यां चैव लयं याता भूमौ दद्यात्ततो जलम् ॥
 प्रास्तीर्य च कुशान् साग्रान् तानावाह्य च मन्त्रतः ।
 प्राचीनाग्रेषु वै देवान् याम्याग्रेषु तथा पितॄन् ॥
 देवान् पितॄन् तथा चान्यान् सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः ।
 हस्तमात्रं चतुष्कोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ॥
 पुरं प्रलिख्य^२ भो विप्रास्तीरे तस्य महोदधेः ।
 मध्ये तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

(१) घ पुस्तके—सम्यक् ।

(२) ग पुस्तके—प्रलिख्य ।

एवं मण्डलमालिख्य पूजयेत्तत्र भो द्विजाः ।
 अष्टाक्षरविधानेन नारायणमजं विभुम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कायशोधनमुत्तमम् ।
 आकारं हृदये चिन्त्यं^१ रक्तं रेफसमन्वितम् ॥
 ज्वलन्तं त्रिशिखञ्चैव दहनं पापनाशनम् ।
 चन्द्रमण्डलमध्यस्थम् आ(रा)कारं मूर्द्धि विन्यसेत् ॥
 शुक्लवर्णं प्रवर्षन्तममृतं प्लावयन्महीम् ।
 एवं निर्धूतपापस्तु दिव्यदेहस्ततो भवेत् ॥
 अष्टाक्षरं ततो मन्त्रं न्यसेदेवात्मनो बुधः ।
 वामपादं समारभ्य क्रमशश्चैव विन्यसेत् ॥
 पञ्चाङ्गं वैष्णवञ्चैव चतुर्व्यूहं तथैव च ।
 करशुद्धिं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण साधकः ॥
 एकैकञ्चैव वर्णन्तु अङ्गुलीषु पृथक् पृथक् ।
 ॐकारं भूर्लोकं शुक्लं^२ वामपादे तु विन्यसेत् ॥
 नकारस्तु भुवो रक्तो^३ दक्षिणे तु व्यवस्थितः ।
 मोकारो वामकक्षान्तु श्यामः सर्वैर्व्यवस्थितः ॥
 नाकारः सर्वबीजन्तु दक्षिणस्यां व्यवस्थितः^४ ।
 राकारः कुङ्कुमाभो जनलोको नाभिमाश्रितः ॥

(१) च पुस्तके—चक्ररेखा- ।

(२) च पुस्तके—पृथिवीं शुक्लां ।

(३) च पुस्तके—श्यामः श्यामः ।

(४) मूलपुस्तके—नाकारो रक्तवर्णो महर्लोको दक्षकक्ष्याश्रितः ।

यकारः पीतवर्णश्च वामस्कन्धे समाश्रितः ।

णाकारः कज्जलाभः स्यात् दक्षिणांशे व्यवस्थितः ।

यकारोऽयं शिरस्थश्च यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

ॐ विष्णवे नमः—शिरः । ॐ ज्वलनाय नमः—शिखा । ॐ

विष्णवे नमः—कवचम् । ॐ विष्णवे नमः स्फुरस्फुरदिशो ब्रम्हनम् ।

ॐ हुं फडस्त्रम् । ॐ शिरसि शुक्लो वासुदेव इति ।

ॐ आं ललाटे रक्तः सङ्कर्षणो गरुत्वान् बह्निस्तेज आदित्य इति ।

ॐ आं ग्रीवायां पीतः प्रद्युम्नो वायुमेघ इति । ॐ आं (श्रीं) हृदये कृष्णोऽनिरुद्धः सर्वशक्तिसमन्वित इति ।

एवं चतुर्व्यूहमात्मानं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।

ममाग्रे च स्थितो विष्णुः पृष्ठतश्चापि केशवः ।

गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु मधुसूदनः ॥

उपरिष्ठात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।

अवान्तरदिशो यासु तासु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।

नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयोह्यहम् ॥

एवं विष्णुमयो भूत्वा ततः कर्म समारभेत् ।

यथात्मनि तथा देवे^१ सर्वतत्त्वानि योजयेत् ॥

(१) ग पुस्तके—दृष्टः ।

(२) : क. च पुस्तकद्वये—यथा देहे ।

ततश्चैव प्रकुर्वीत प्रोक्षणं प्रणवेन तु ।
 फट्कारान्तं समुद्दिष्टं सर्वविघ्नहरं शुभम् ॥
 तत्रार्क-चन्द्र-बङ्गीनां मण्डलानि विचिन्तयेत् ।
 पद्ममध्ये^१ न्यसेद्विष्णुं पवनस्याम्बरस्य च ॥
 ततो विचिन्त्य हृदये ॐकारं ज्योतीरूपिणम् ।
 कर्णिकायां समासीनं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
 अष्टाक्षरं ततो मन्त्रं विन्यसेच्च यथाक्रमम् ॥
 तेन व्यस्तसमस्तेन पूजनं परमं स्मृतम् ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण यजेद्देवं सनातनम् ॥
 ततोऽवधार्य हृदये कर्णिकाया बहिर्न्यसेत्^२ ।
 चतुर्भुजं महासत्त्वं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 चिन्तयित्वा महायोगं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
 ततश्चावाहयेन्मन्त्री क्रमेणाचिन्त्यमानसे^३ ॥

आवाहनमन्त्रः—

मीनरूपो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

आयातु देवो वरदो मम नारायणोऽग्रतः ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

स्थापनमन्त्रः—

(१) स पुस्तके—मध्ये मध्ये ।

(२) मूलपुस्तके—हरिं न्यसेत् ।

(३) क पुस्तके—क्रमेणाचिन्त्यमास्थितः ।

कर्णिकायाम् ।

ॐ सुमेरोः पादपीठेऽत्र पद्मकल्पितमासनम् ।

सर्वसत्त्वहितार्थाय तिष्ठ त्वं मधुसूदन ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

अर्घ्यमन्त्रः—

ॐ त्रैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय हृषीकेशाय विष्णवे

नमः ।

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

पाद्यमन्त्रः—

ॐ पाद्यन्तु पादयोर्देव पद्मनाभ सनातन ।

विष्णो कमलपत्राक्ष गृहाण मधुसूदन ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

मधुपर्कमन्त्रः—

मधुपर्कं महादेव ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव ।

मया निवेदितं भक्त्या गृहाण पुरुषोत्तम ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

आचमनीयमन्त्रः—

मन्दाकिन्याः सितं वारि सर्वपापहरं शिवम् ।

गृहाणाचमनीयं त्वं मया भक्त्या निवेदितम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

(१) ख पुस्तके—मन्दाकिन्यास्तु ते वारि ।

स्नानमन्त्रः—

त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिस्त्वं वायुरेव च ।
लोकसन्धृतिमात्रेण^१ वारिणा स्नापयाम्यहम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

वस्त्रमन्त्रः—

ॐ—देव त्वं वाससा^२ युक्तो यज्ञवर्णसमन्वितः ।
स्वर्णवर्णप्रभं^३ देव वासः स्वीकुरु केशव ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

विलेपनमन्त्रः—

ॐ—शरीरन्ते न जानामि चेष्टाञ्चैव च केशव ।
मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यताम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

उपवीतमन्त्रः—

ॐ—ऋग्यजुःसाममन्त्रेण त्रिवृतं^४ पद्मयोनिना ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत^५ ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

(१) घ पुस्तके—लोकेशदृष्टिमात्रेण ।

(२) घ पुस्तके देवतत्वसमायुक्तः ।

(३) ख पुस्तके—प्रभे-वाससी तव ।

(४) क ख पुस्तकयोः निवृत्तम् ।

(५) ग पुस्तके तवार्पये ।

अलङ्कारमन्त्रः—

ॐ—दिव्यरत्नसमायुक्ता वक्त्रिभानुसमप्रभाः^१ ।

गात्राणि शोभयन्स्वेते अलङ्काराश्च माधव ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

ॐ ॐ-नमः । ॐ न-नमः । ॐ मो-नमः । ॐ ना-नमः ।

ॐ रा-नमः । ॐ य-नमः । ॐ णा-नमः । ॐ य-नमः ।

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

एवं व्यस्तसमस्तेन मूलमन्त्रेण पूजयेत् ।

धूपमन्त्रः—

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाद्यः सुरभिश्च ते^२ ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

दीपमन्त्रः—

ॐ सूर्याचन्द्रमसोज्योतिर्विद्युदग्न्योस्तथैव च ।

त्वमेव ज्योतिषां देव दीपांऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

नैवेद्यमन्त्रः—

ॐ—अन्नञ्चतुर्विधञ्चैव रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

(१) क ख पुस्तकद्वये—समन्विताः ।

(२) ग पुस्तके सुमनोहरः ।

तथाच तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

पूर्वं दले वासुदेवं याम्ये सङ्घर्षणं न्यसेत् ।

प्रद्युम्नं पश्चिमे कुर्यादनिरुद्धं तथोत्तरे ॥

वाराहश्च तथाग्नेये नरसिंहश्च नैऋते ।

वायव्ये माधवश्चैव तथेशाने त्रिविक्रमम् ॥

तथाष्टाक्षरमन्त्रस्य^१ पुरतो गरुडं न्यसेत् ।

तथा महागदाश्चैव न्यसेद्देवस्य दक्षिणे ॥

ततः शार्ङ्गधनुर्विद्वान् न्यसेद्देवस्य वामतः ।

दक्षिणेनेषुधी दिव्ये शङ्खं वामे च विन्यसेत् ॥

श्रियं दक्षिणतः स्थाप्य पुष्टिमुत्तरतो न्यसेत् ।

वनमालाञ्च पुरतस्ततः श्रीवत्स-कौस्तुभौ ॥

विन्यसेत् हृदयादीनि पूर्वादिषु चतुर्दिशम् ।

ततोऽस्त्रं देवदेवस्य कोशे चैव तु विन्यसेत् ॥

इन्द्रमग्निं यमश्चैव नैऋतं वरुणन्तथा ।

वायुं धनदमीशानमनन्तं ब्रह्मणा सह ॥

पूजयेत्तान्^२ स्वकैर्मन्त्रैरधश्चोर्द्धं तथैव च ।

एवं सम्पूज्य देवेशं मण्डलस्थं जनार्दनम् ॥

लभेदभिमतान् कामान् नरो नास्त्यत्र संशयः ।

अनेनैव विधानेन मण्डलस्थं जनार्दनम् ॥

(१) च पुस्तके—देवस्य ।

(२) मूलपुस्तके—तान्त्रिकैः ।

पूजितं यस्तु पश्येत स विभेत् विष्णुमव्ययम् ।
 सकृदप्यर्चितो येन विधिनानेन केशवः ॥
 जन्ममृत्युजरास्तीर्त्वाः^१ स विष्णोः पदमाप्नुयात् ।
 यः स्मरेत् सततं भक्त्या नारायणमतन्द्रितः ॥
 अन्वहं तस्य वासाय श्वेतद्वीपः प्रकल्पितः ।
 ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तदीपितम् ॥
 स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ।
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ॥
 एकैकस्य प्रकुर्व्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ।
 मुद्रास्ततो निबध्नीयात् यथोक्तक्रमचोदिताः ॥
 जपञ्चैव प्रकुर्व्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 अष्टाविंशतिमष्टौ वा शतमष्टोत्तरं तथा ॥
 कालेषु च तथाप्येवं^२ यथाशक्ति समाहितः ॥
 पद्मं शङ्खश्च श्रीवत्सो गदा गरुड एव च ।
 खड्गश्चक्रश्च शार्ङ्गश्च अष्टौ मुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

विसर्जनमन्त्रः—

गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराणपुरुषोत्तम ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा विन्दन्ति परमं पदम् ।
 अर्चनं ये न जानन्ति हरेर्मन्त्रैर्यथोदितम् ।
 ते तत्र मूलमन्त्रेण पूजयन्त्वच्युतं सदा ।

(१) क ख पुस्तकद्वये—जरास्तीर्त्वाः । ग पुस्तके—जरातीतम् ।

(२) ख पुस्तके—यथाप्रोक्तम् ।

ब्रह्मीवाच —

एवं सम्पूज्य विधिवत् भक्त्या तं पुरुषोत्तमम् ।
 प्रणम्य शिरसा पश्चात् सागरञ्च प्रसादयेत् ॥
 प्राणस्त्वं सर्वभूतानां योनिश्च सरितां पते ! ।
 तीर्थराज नमस्तेऽसु त्राहि मामच्युतप्रिय ॥
 स्नात्वैवं सागरे सम्यक् तस्मिन् क्षेत्रवरे द्विजाः ।
 तीरे^१ चाभ्यर्च्य विधिवत् नारायणमनामयम् ॥
 रामं कृष्णं सुभद्राञ्च प्रणिपत्य च सागरम् ।
 शतानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वदुःखविवर्जितः ।
 हृन्दारक इव श्रीमान् रूपयौवनगर्वितः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन दिव्यगन्धर्वनादिना ।
 कुलैकविंशमुद्धृत्य विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् क्रीडित्वा चाप्सरैः सह ।
 मन्वन्तरशतं साग्रं जरा^२मृत्युविवर्जितः ॥
 पुण्यक्षयादिहायातः कुले^३सर्वगुणान्विते ।
 रूपवान् सुभगः श्रीमान् सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 वेदशास्त्रार्थविद्विप्रो भवेद्यज्वा तु वैष्णवः ।
 योगञ्च वैष्णवं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

(१) घ पुस्तके—तीर्थे ।

(२) ख पुस्तके—नरो मृत्यु- ।

(३) ख पुस्तके—वृद्ध- ।

ग्रहोपरागे संक्रान्त्यामयने विषुवे तथा ।
 युगादिषु षडशीत्यां व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 आषाढ्याच्चैव कार्तिक्यां माघ्याञ्चान्यशुभे तिथौ ।
 ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति सुमेधसः ॥
 फलं सहस्रगुणितमन्यतीर्थास्तभन्ति ते ।
 पितॄणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः ॥
 अक्षयां पितरस्तेषां तृप्तिं संप्राप्नुवन्ति वै ।
 एवं स्नानफलं सम्यक् सागरस्य मयोदितम् ॥
 दानस्य च फलं विप्राः पिण्डदानस्य चैव हि ।
 धर्मार्थ-काम'फलदमायुःकीर्तियशस्करम् ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणां धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ।
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 भूतले यानि तीर्थानि सरितश्च सरांसि च ।
 विशन्ति सर्वतीर्थानि तेनासौ श्रेष्ठतां गतः ॥
 नास्तिकाय न वक्तव्यं नरायेदं द्विजोत्तमाः ।
 तावद् भ्रमन्ति तीर्थानि माहात्मैः स्वैः पृथक् पृथक् ॥
 यावद् तीर्थराजस्य माहात्म्यं वर्ण्यते द्विजाः ।
 राजा समस्ततीर्थानां सागरः सरितां पतिः ॥
 तस्मात् समस्ततीर्थेभ्यः श्रेष्ठोऽसौ सर्वकामदः ।
 तमो नाशं यथाऽभ्येति भास्करेऽभ्युदिते द्विजाः ॥

स्नानेन तीर्थराजस्य तथा सर्वाघसंक्षयः ।

कोट्यो नव नवत्यस्तु यत्र तीर्थानि सन्ति वै ॥

कः शक्नोति गुणान् वक्तुं तीर्थराजस्य भो द्विजाः ॥

तस्मात् स्नानञ्च दानञ्च होमं जप्यं सुरार्चनम् ।

यत्किञ्चित् क्रियते चात्र चाक्षयं भवति द्विजाः ॥

तत्रैव ब्रह्मोवाच—

ततो गच्छेद्विजश्रेष्ठास्तीर्थं यज्ञाङ्गसम्भवम् ॥

इन्द्रद्युम्नसरो नाम यत्रास्ते पावनं शुभम्^१ ॥

गत्वा तत्र शुचिः श्रीमानाचम्य मनसा हरिम् ।

ध्यात्वोपस्थाय च^२ जलमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

अश्वमेधाङ्गसम्भूततीर्थं सर्वाघनाशन ।

स्नानं त्वयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽस्तु ते ॥

एवमुच्चार्य विधिवत् स्नात्वा देवान् ऋषीन् पितॄन् ।

तिलोदकेन भो विप्राः सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः ॥

दत्त्वा पितॄणां पिण्डांश्च सम्पूज्य पुरुषोत्तमम् ।

दशाश्वमेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सप्तावरान् सप्त पूर्वान् वंशानुवृत्य देववत् ।

कामगेन विमानेन विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥

भुक्त्वा तत्र परान् भोगान् यावदाचन्द्रतारकम् ।

च्युतस्तस्मादिहायातो मोक्षञ्च लभते ध्रुवम् ॥

(१) घ पुस्तके—रविमिमं जलम् ।

(२) क पुस्तके—शम्भूमन्त्रम् ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र —

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां, तद्धीनायां वा ज्यैष्ठपूर्णिमायां तिथ्यन्तरे वा ॐ अद्य शताश्वमेधजन्यफलसमफलप्रात्येकविंशतिकुलोद्धरण-सर्वपाप-विनिर्मुक्ति-सर्वदुःख-विवर्जित-वृन्दारकवत्-श्रीमद्रूप-यौवन-गर्वितस्वकर्तृकार्कवर्ण-दिव्यगन्धर्व-नादि-विमान-करणक-विष्णुलोकगमन-तदधिकरणक-जरामृत्युविवर्जित-स्वीयसाग्रमन्व-न्तरशतावच्छिन्नबहुवरभोगोपभोगबह्वप्सरःक्रीडन-तदुत्तरैहिकसर्व-गुणान्वित-कुलोत्पन्न-रूपवत्सुभग-श्रीमत्सत्यवादि-जितेन्द्रिय-वेद-शास्त्रार्थविद्युज्ज-वैष्णवविप्रत्वभवनवैष्णवयोगप्राप्तिपूर्वक-मोक्षा-वाप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना सागरस्नानपूर्वकनारायणपूजन-महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पग्राह्यवटं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य ततो दक्षिणे धनुः— शतत्रये सागरतीरे शुची शुचिरूपविश्य “ॐ नमः” इति त्रिवर्षं हस्ताङ्गुष्ठयोः, ततः पादयोः, ततः शिखायां, ततः शिरसि न्यस्य-ततो नाकारं तर्जन्योः, राकारं मध्यमयोः, यकारमनामिकयोः, णाकारं कनिष्ठयोः, यकारं तलयोर्न्यसेत् ।

ततः ॐकारं वामपादे, नकारं दक्षिणपादे, मोकारं वाम-कट्यां, माकारं दक्षिणकट्यां, राकारं नाभौ, यकारं वामबाहौ, णाकारं दक्षिणबाहौ, यकारं मूर्द्धि न्यसेत् ।

ततोऽध जङ्घं, हृदि, पार्श्वयोः, पृष्ठतः, पुरतश्च नारायणं
ध्यात्वा—

ॐ—पूर्वे मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।
पश्चिमे श्रीधरो देवः केशवस्तु तथोत्तरे ॥
पातु विष्णुस्तथाग्नेये नैऋते माधवोऽव्ययः ।
वायव्ये तु हृषीकेशस्तथेशाने च वामनः ।
भूतले पातु वाराहस्तथोर्द्ध्वं त्रिविक्रमः ॥

इति कवचकरणरूपमन्त्रं पठित्वा—

अहं नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।

इति ध्यात्वा सागरमुद्दिश्य—

ॐ—व्यमग्निर्द्विपदां नाथ रेतोधाः कामदीपनः ।
प्रधानः सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥
अमृतस्यारणिस्त्वं हि देवयोनिरपांपते ।
वृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज नमोऽस्तु ते ॥

ततः सागरं प्रविश्य यथोक्तस्नानविधिं निवर्त्य ॐ आपो हि षा
मयोभुव इति, ॐ यो वः शिवतमो रस इति, तस्मा अरङ्गमाम
इत्याद्यद्देवतेन मन्त्रत्रयेणाभिषेकं मार्जनञ्च कृत्वा जले मग्नस्त्रि-
रघमर्षणसूक्तं जपेत् ।

तत उत्तीर्य धीते वाससी परिधाय सन्ध्यावन्दनमष्टोत्तर-
शतगायत्रीजपान्तं कृत्वा—विभ्राडित्यादिकमन्त्रं वा सौरमन्त्रत्रयं
कृत्वा सूर्यं प्रदक्षिणीकृत्य दभंचयवत्यासने प्राप्नुषु उपविश्य
ऋग्यजुः कृत्वा भूमौ प्रागग्रकुशोपरि देवादितर्पणं सयवजलेन ततो

दक्षिणाग्रकुशत्रयोपरि पित्वादितर्पणं सतिलजलाञ्जलिभिः कृत्वा
 कातीयस्नानकरणपक्षे तर्पणोत्तरकर्माणि कृत्वा, सूर्यायाञ्जलिं
 दत्त्वा सूर्यं सम्पूज्याचम्य मौनी हस्तमितां चतुरस्रां चतुर्द्वारां वेदिं
 विलिख्य तन्मध्येऽष्टदलं सकर्णिकं पद्ममालिख्य हृदये रक्तमाकारं
 त्रिशिखं ज्वलदग्निरूपं चिन्तयेत् । ततश्चन्द्रमण्डलमध्यस्थमाकारं
 शुक्लवर्णममृतेन च प्लावयन्तं मूर्द्धि चिन्तयेत् । एतेन च निर्धूत-
 पापो दिव्यदेहो भवति ।

ततो नमो नारायणायेति मन्त्रेण कफोणितो अङ्गुल्यग्र-
 पर्यन्तयोः करयोः शुद्धिं विधाय नम इति त्रिवर्णीं हस्ता-
 ङ्गुष्ठयोः, ततो हस्तयोः, ततः पादयोः, ततः शिखायां, ततः शिरसि
 न्यस्य—नाकारमङ्गुष्ठयोः, राकारं तर्ज्जन्योः, यकारं मध्यमयोः,
 णाकारमनामिकयोः, यकारं कनिष्ठयोर्न्यसेत् ।

ततः ॐकारं शुक्लवर्णं भूर्लोकान्मकं वामपादे, नकारं रक्त-
 वर्णं भुवर्लोकान्मकं दक्षिणपादे, मोकारं श्यामवर्णं स्वर्लोकान्मकं
 वामकट्यां, नाकारं रक्तवर्णं महर्लोकान्मकं दक्षिणकट्यां, राकारं
 कुङ्कुमवर्णं जनलोकान्मकं नाभौ, यकारं पीतवर्णं तपोलोकान्मकं
 वामबाहुमूले, नाकारं कज्जलाभं सत्यलोकान्मकं दक्षिणबाहुमूले,
 यकारं रक्तवर्णं ब्रह्मस्वरूपं मूर्द्धि न्यसेत् ।

ततः ॐ विष्णवे नम इति शिरः । ॐ ज्वलनाय नम इति
 शिखा । ॐ विष्णवे नम इति कवचम् । ॐ विष्णो स्फुर इति दिग्-
 बन्धनम् । ॐ हुं फडस्त्रमिति, ॐ शिरसि शुक्लं वासुदेवमिति न्यसेत् ।
 ललाटे रक्तं सङ्कर्षणं अरुत्तमं बद्धिं तेज आदित्यं आमिति न्यसेत् ।

ग्रीवायां पीतं प्रद्युम्नं वा(रि)युमेघं आमिति न्यसेत् । हृदये
कृष्णमनिरुद्धं सर्वशक्तिसमन्वितम् आमिति न्यसेत् । ततः—

ममाग्रे च स्थितो विष्णुः पृष्ठतश्चापि केशवः ।

गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु मधुसूदनः ॥

उपरिष्ठात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।

अवान्तरा दिशो यासु तासु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।

नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयो ह्यहम् ॥

इति विचिन्त्य ॐकारं शुक्लवर्णमित्यारभ्य वासुदेवमयो
ह्यहमित्यन्तं स्वाभिमुखस्थिते देवेऽपि चिन्तयेत् ।

ततः हुं फडित्यनेन विघ्नविनाशनाय स्वस्य देवस्य च प्रोक्षणं
कुर्यात् । ततः कर्णिकोपरि सूर्यविम्बं तदुपरि चन्द्रविम्बं तदुपरि-
बङ्गिविम्बं विचिन्त्य व्योममध्ये वायुं वायुमध्येऽष्टदलपद्मं तन्मध्ये
विष्णुं न्यसेत् ।

ततो हृदि ज्योतीरूपं ॐकारं विचिन्त्य स्थिरीकृत्य कर्णिकायां

चतुर्भुजं महासत्त्वं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।

चिन्तयित्वा महायोगं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥

इति विचिन्त्य परमेश्वरम्—

ॐ—मीनरूपो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

आयातु देवो वरदो मम नारायणोऽग्रतः ॥

इति मन्त्रेणावाहयेत् ।

ततः कर्णिकायाम्—

ॐ सुमेरोः पादपीठेऽत्र पद्मकल्पितमासनम् ।

सर्वसत्त्वहितार्थाय तिष्ठ त्वं मधुसूदन ! ॥

इति स्थापयेत् ।

“ॐ त्रैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय हृषीकेशाय विष्णवे नमः
एषोऽर्घं ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेणार्घं दद्यात् ।

ॐ—पाद्यं पादाय देवेश' पद्मनाभ सनातन ।

विष्णो कमलपत्राच्च गृहाण मधुसूदन ॥

इदं पाद्यं ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण पाद्यं
दद्यात् ।

ॐ—मधुपर्कं महादेव ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव ।

मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वर ॥

एष मधुपर्कः—ॐ नमो नारायणाय नम इति मन्त्रेण
मधुपर्कं दद्यात् ।

“ॐ—मन्दाकिन्यास्तु ते^१ वारि सर्वपापहरं शिवम् ।

गृहाणाचमनीयं त्वं मया भक्त्या निवेदितम् ॥

इदमाचमनीयं ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेणा-
चमनीयं दद्यात् ।

“ॐ—त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिस्त्वं वायुरेव च ।

लोकसन्धृतिमात्रेण वारिणा स्नापयाम्यहम् ॥

(१) क ऋ पुस्तकद्वये—पाद्यन्तु पादयोर्देव ।

(२) घ पुस्तके सितम् ।

इदं स्नानीयम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण
स्नानीयं दद्यात् ।

“ॐ—देव त्वं वाससा युक्तो यज्ञवर्णसमन्वितः” ।

स्वर्णवर्णप्रभे देव वाससी तव केशव ॥

इदं वस्त्रम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण वस्त्रं
दद्यात् ।

ॐ—शरीरस्ते न जानामि चेष्टाञ्चैव च केशव ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यताम् ॥

इदमनुलेपनम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण
गन्धं दद्यात् ।

“ॐ—ऋग्यजुःसाममन्त्रेण निवृत्तं” पद्मयोनिना ।

सावित्रीयन्यसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत ॥

इदमुपवीतम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण
उपवीतं दद्यात् ।

“ॐ दिव्यरत्नसमायुक्ता बह्निभानुसमप्रभाः ।

गात्राणि ते शोभयन्तु अलङ्काराश्च केशव ॥

इदमाभरणम् ॐ नमो नारायणाय नमः,” इति मन्त्रेणा-
भरणं दद्यात् ।

(१) घ पुस्तके—देवतत्वसमायुक्त यज्ञकर्मसमन्वित- ।

(२) ग पुस्तके—निवृत्तम् ।

ततः पूजा ।

तत्र—

ॐ ॐ नमः । ॐ न नमः । ॐ मो नमः । ॐ ना
नमः । ॐ रा नमः । ॐ य नमः । ॐ णा नमः । ॐ य नमः ।
इति व्यस्तेन प्रत्येकं सम्पूज्य ततः समस्तेन “ॐ नमो नारायणाय
नमः” इति मन्त्रेण पूजयेत् ।

तत ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नम इति द्वादशाक्षरमन्त्रेण
पूजयेत् ।

ॐ—वनस्पतिरसो, दिव्यो गन्धाढ्यः सुरभिश्च ते' ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

एष धूप ॐ नमो नारायणाय नमः, इति मन्त्रेण धूपं
दद्यात् ।

ॐ—सूर्याचन्द्रमसोज्योतिर्विद्युदग्न्योस्तथैव च ।

त्वमेव ज्योतिषां देव दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

एष दीप ॐ नमो नारायणाय नमः, इति मन्त्रेण दीपं
दद्यात् ।

ॐ—अन्नं चतुर्विधञ्चैव रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, इति मन्त्रेण नैवेद्यं दद्यात् ।

(१) ग पुस्तके—सुमनोहरः ।

(४) घ पुस्तके—तवार्पये ।

एवं सम्पूज्य पूर्वदले वासुदेवं, दक्षिणे सङ्कर्षणं, पश्चिमदले प्रद्युम्नम्, उत्तरदले अनिरुद्धम्, आग्नेयदले वाराहं, नैऋतदले नरसिंहं, वायव्यदले माधवम्, ईशानदले त्रिविक्रमं न्यसेत् ।

ततः साधकाभिमुखस्याष्टाक्षरस्य देवस्य पुरतो गरुडं, दक्षिणे महागदां, वामे शार्ङ्गं धनुः, दक्षिणे इषुधी, वामे शङ्खं, दक्षिणपार्श्वे श्रियं, वामपार्श्वे पुष्टिं न्यसेत् ।

ततो वनमालां श्रीवत्सकौस्तुभान् हृदयस्थले न्यसेत् चक्रादि-
न्यासोऽष्टदिक्षु ।

ततः प्राच्यामिन्द्रम्, आग्नेय्यामग्निं, दक्षिणे यमं, नैऋत्यां निऋतिं, पश्चिमायां वरुणं, वायव्यां वायुम्, उत्तरस्यां धनदम्, ऐशान्यामीशानम्, अधोऽनन्तम्, ऊर्ध्वे ब्रह्माणं न्यसेत् ।

ततो न्यासस्थानेषु वासुदेवादीन् ब्रह्मान्तान् पूजयेत् ।

तथा हि—

ॐ वासुदेवाय नमः, ॐ सङ्कर्षणाय नमः, ॐ प्रद्युम्नाय नमः,
ॐ अनिरुद्धाय नमः, ॐ वराहाय नमः, ॐ नरसिंहाय नमः,
ॐ माधवाय नमः, ॐ त्रिविक्रमाय नमः, ॐ गरुडाय नमः,
ॐ महागदायै नमः, ॐ शार्ङ्गाय धनुषे नमः, ॐ इषुधिभ्यां नमः,
ॐ शङ्खाय नमः । ॐ श्रियै नमः, ॐ पुष्ट्यै नमः, ॐ वन-
मालायै नमः, ॐ श्रीवत्साय नमः, ॐ कौस्तुभाय नमः । ॐ
इन्द्राय नमः, ॐ अग्नये नमः, ॐ यमाय नमः, ॐ निऋतये
नमः, ॐ वरुणाय नमः, ॐ वायवे नमः, ॐ धनदाय नमः, ॐ
ईशानाय नमः, ॐ अनन्ताय नमः, ॐ ब्रह्मणे नमः । एवं

ध्यानेन यथा सम्पूज्य प्रकृतपरिकरसम्पन्ननारायणदर्शनस्याव्यय-
विष्णुप्रवेशफलमतस्तत्तदा कर्त्तव्यम् ।

ततः पद्म-शङ्ख-श्रीवत्स-गदा-गरुड-कौस्तुभ-चक्र-शार्ङ्गमुद्राः
प्रदर्श्याष्टाक्षरमन्त्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमधिकं वा जपित्वा—

ॐ— गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराण पुरुषोत्तम ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा विन्दन्ति परमं पदम् ॥

इति

पूजितं विष्णुं शिरसा प्रणम्य—

प्राणस्त्वं सर्वभूतानां योनिश्च सरितां पते ।

तीर्थराज नमस्तेऽस्तु त्वाहि मामच्युतप्रिय ॥

इति पठित्वा सागरं प्रसादयेत् ।

ततो रामं कृष्णं सुभद्रां प्रणिपतेदिति पुरुषोत्तमक्षेत्रे सागर-
स्नानपूर्वक नारायणार्चनविधिः ।

ततः इन्द्रद्युम्नसरो गत्वा—“ॐ अद्य दशाश्वमेधजन्यफल-
समफलप्राप्ति-सप्तपूर्व-सप्तापर-वंशोद्धरणपूर्वक-कामगविमान-
करणक-देववद्विष्णुलोकगमन-तदधिकरणकाचन्द्रतारक-बहुवर-
भोगोपभोग-तदुत्तरैतल्लोकगमनपूर्वक-मोक्षप्राप्तिकामो ब्रह्म-
पुराणोक्तविधिना इन्द्रद्युम्नसरःपितृपिण्डदान-पुरुषोत्तमपूजना-
न्यहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य इन्द्रद्युम्नसरसि आचम्य हरिं ध्यात्वा ॐ नमो
नारायणायेति मन्त्रजपेन हरिमुपस्थाय जलं प्रविश्य विधिवत्
स्नात्वा शेषे—

ॐ — अश्वमेधाङ्गसम्भूत तीर्थं सर्वाघनाशनम् ।

स्नानं त्वयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽस्तु ते ॥

इति पठित्वा स्नात्वा देवर्षितर्पणं सयवोदकेन, पितृतर्पणं सतिलोदकेन कृत्वाऽऽचम्य मीनी स्वगृह्योक्तरीत्या षट्पुरुषपिण्डान् दत्त्वा पुरुषोत्तमं पूजयेत् ।

सागरतीरे च स्नान-दान-होम-जप देवार्चनादि यदेव क्रियते तदक्षयं भवति ।

उषरागे संक्रान्त्यां, युगादौ, तिथिक्षये, व्यतीपाते, आषाढ्यां, कार्तिकायां, माघ्यां, पर्वणि एतदन्यस्मिन् वा काले यदन्यतीर्थे स्नानादि तत्तदा सागरे सहस्रगुणं भवति ।

यदा कदाचिदपि सागरतीरे पिण्डदानमक्षयपितृहृत्सि-फलकमिति ।

एवं कृत्वा पञ्चतीर्थीमेकादश्यामुपोषितः ।

ज्यैष्ठ्यस्य शुक्लद्वादश्यां यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् ॥

स पूर्वोक्तं फलं प्राप्य क्रीडित्वा चाच्युतालये ।

प्रयाति परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥

पञ्चतीर्थी तु — मार्कण्डेयसरोऽक्षयवटः सागर इन्द्रद्युम्नसरः रौहिणेयश्चेति । तेनादौ मार्कण्डेयऋते विधिवत् स्नानं, ततो ऽक्षयवटप्रदक्षिणं, ततो विधिवत् सागरस्नानं, तत इन्द्रद्युम्नऋते विधिवत् स्नानं, ततो रौहिणेयदर्शनमित्येकादश्यामारब्धोप-वासस्य पञ्चकर्माणि ततो द्वादश्यां देवार्चनान्तं नित्यकर्म कृत्वा पुरुषोत्तमदर्शनमिति ।

पूर्वोक्तमिति — पञ्चतीर्थी" विना कृतपुरुषोत्तमदर्शने पूर्वं
यत् फलमुक्तं तदित्यर्थः ।

क्रीडित्वेत्यादि ततोऽधिकमप्यत्र फलं भवतीत्यर्थः ।

तदयमत्र प्रयोगः—

ॐ ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्याधिकरणक—पुरुषोत्तमदर्शनजन्यफलप्राप्त्य-
च्युतालयक्रीडनपूर्वक-पुनरावृत्तिरहितपरमालयगमनकाम एका-
दश्यामारब्धोपवासः पञ्चतीर्थीकर्म कृत्वा ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यां
पुरुषोत्तमदर्शनमहङ्करिष्ये" इति सङ्कल्प्य एकादश्यां पञ्चतीर्थी
कृतोपसेत् ।

द्वादश्यां पुरुषोत्तमं पश्येत् ततः पारणेति ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्रह्मोवाच—तथा—

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्यामि समासतः ।

ज्यैष्ठमासं 'तथा तेभ्यः प्रशंसामि पुनः पुनः ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितश्च सरांसि च ।

पुष्करिण्यस्तडागानि वाप्यः कूपास्तथा ऋदाः ॥

नाना नद्यः समुद्राश्च सप्ताहं पुरुषोत्तमे ।

ज्यैष्ठ-शुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यान्ति सर्व्वदा ॥

स्नानदानादिकं तस्माद्देवताप्रेक्षणं द्विजाः ।

यत्किञ्चित् क्रियते तत्र तस्मिन् कालेऽक्षयं भवेत् ॥

(१) ग पुस्तके—तीर्थम् ।

(२) ग पुस्तके यथा ।

शुक्लपक्षस्य दशमी ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तमाः ।
 हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥
 यस्तस्यां हलिनं कृष्णं पश्येद्भद्रां सुसंयतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥
 उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने पुरुषोत्तमम् ।
 दृष्ट्वा रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥
 नरो दोलाग(यितं) दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
 फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥
 विषुवद्विषे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः ।
 कृत्वा सङ्कर्षणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्राञ्च भो द्विजाः ॥
 नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम्^१ ।
 वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥
 ज्यैष्ठ्यां ज्यैष्ठ्ययुक्तायां यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् ।
 कुलैकविंशानुद्धृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥

तथा तत्रैव—

यदा भवेन्महाज्यैष्ठी राशिनक्षत्रयोगतः ।
 प्रयत्नेन तदा मर्त्यैर्गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ॥
 कृष्णं दृष्ट्वा महाज्यैष्ठ्यां रामं भद्राञ्च भो द्विजाः ।
 नरो द्वादशयात्रायाः फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥

(२) घ पुस्तके - रूषितम् ।

प्रयागे च कुरुक्षेत्रे पुष्करे नैमिषे गये ।
 गङ्गाद्वारे च कुन्जाम्ने गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 कोकामुखे शूकरे च मथुरायां मरुस्थले ।
 शालग्रामे वायुतीर्थे मन्दारे सिन्धुसागरे ॥
 पिण्डारके चित्रकूटे प्रभासे कनखले तथा ।
 गङ्गाद्वारे द्वारकायां तथा वदरिकाश्रमे ॥
 लोहदण्डे चाश्वतीर्थे सर्वपापविमोचने ।
 कर्दमाले कोटितीर्थे तथा चामरकुण्डके ॥
 लोहाकुले चेक्षुमार्गे सोमतीर्थे पृथ्वदके ।
 उत्पलावर्तके चैव पृथुत्तङ्गे सकुञ्जके ॥
 एकाम्रके च केदारि काश्याञ्च विरजे द्विजाः ।
 कालञ्जरे च गोकर्णे श्रीशैले गन्धमादने ॥
 महेन्द्रे मलये विन्ध्ये पारिपात्रे हिमालये ।
 सद्ये च शुक्तिमन्ते च गोमन्ते चार्वुदे तथा ॥
 गङ्गायां सर्वतीर्थेषु यामुनेषु च भो द्विजाः ।
 सारस्वतेषु गोमत्यां ब्रह्मपुत्रेषु सप्तसु ॥

-
- (१) ग पुस्तके कुशावर्त्ते ।
 (२) घ पुस्तके शङ्खोद्वारे ।
 (३) घ पुस्तके—कुण्डे ।
 (४) घ पुस्तके कामालये ।
 (५) ग पुस्तके अमरकुण्डके ।
 (६) ग पुस्तके—लोहार्गसे जम्बुतीर्थे ।

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च नर्मदा ।
 तापी पयोष्णी कावेरी शिप्रा चर्मखती द्विजाः ॥
 वितस्ता चन्द्रभागा च शतद्रुर्बाहुदा तथा ।
 ऋषिकुल्या कुमारी च विपाशा च दृषद्वती ॥
 सरयूर्वरगङ्गा च गण्डकी च महानदी ।
 कौशिकी करतोया च त्रिस्रोता मधुवर्तिनी^१ ॥
 महानदी वैतरणी याश्चान्या नानुकीर्तिताः ।
 अथ किं बहूनोक्तेन भाषितेन द्विजोत्तमाः ॥
 पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु हरेश्चायतनेषु च ।
 सागरेषु च शैलेषु नदीषु चापरासु च^२ ॥
 यत् फलं स्नानदानेन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 तत् फलं कृष्णमालोक्य महाज्यैष्ठ्यां लभेन्नरः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ।
 महाज्यैष्ठ्यां मुनिश्रेष्ठाः सर्वकामफलेषुभिः ॥
 दृष्ट्वा रामं महाज्यैष्ठ्यां कृष्णं सह सुभद्रया ।
 विष्णुलोकं नरो याति समुद्धृत्य कुलं शतम् ॥
 भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् यावदाहृतसंप्रवम् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ॥

(१) घ पुस्तके—वाहिनी ।

(२) ख घ पुस्तके सरःसु च, ग पुस्तके पयःसु च ।

स्वधर्मनिरतः शान्तः कृष्णभक्तो जितेन्द्रियः ।

वैष्णवं योगमास्थाय ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

इति महाज्यैष्ठी ॥

अथैतद्व्रयोगः—

“ॐ अद्य ज्यैष्ठपूर्णिमायां ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां वृषराशिस्थे
भास्करे द्वादशयात्राजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकामः कृष्ण-राम-
सुभद्रा-दर्शनमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य तान् पश्येत् ।

अथवा—

कुलशतोत्तरणपूर्वक-विष्णुलोकगमन-तदधिकरणाहृतसंप्लव-
पर्यन्त-वरबहुभोगोपभोगतदुत्तरैहिकचतुर्वेदि-स्वधर्मनिरतशान्त-
कृष्णभक्त जितेन्द्रियविप्रत्वभवनोत्तर-वैष्णवयोगप्राप्तिपूर्वक-मोक्षा-
वाप्तिकामो वा कृष्णरामसुभद्रादर्शनमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य ज्यैष्ठपूर्णिमायां ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां वृषराशिस्थे
सवितरि पृथिव्यधिकरणकसकलतीर्थ-नारायणायतन-सागरशैल-
नदी-सरोऽधिकरणक--रविग्रहकालीनस्नानदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकामो वा कृष्णदर्शनमहं करिष्ये ।

तथा—

ब्रह्मपुराणे ।

मुनय ऊचुः—

कस्मिन् काले भवेत् स्नानं कृष्णस्य कमलोद्भव ।

तथा तत्कारयन्तीह स्नानं तस्य विधिं वद' ॥

(१) मूले--विधिना केन तद्ब्रूहि ततो विधिविदांवर ।

ब्रह्मीवाच—

शृणुध्वं मुनयः स्नानं कृष्णस्य वदतो मम ।
 रामस्य च सुभद्रायाः पुण्यं सर्वाघनाशनम् ॥
 'मासि ज्यैष्ठे च सम्प्राप्ते नक्षत्रे चन्द्रदैवते ।
 पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वकालं हरेर्द्विजाः ॥
 सर्वतीर्थमयः कूपस्तत्राऽऽस्ते निर्मलः शुचिः ।
 तदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति द्विजाः ॥
 तस्माज्ज्यैष्ठ्यां समुद्धृत्य हैमाद्यैः कलसैर्जलम् ।
 कृष्णरामाभिषेकार्थं सुभद्रायाश्च भो द्विजाः ॥
 कृत्वा सुशोभनं मञ्चं पताकाभिरलङ्कृतम् ।
 सुदृढं सुखसञ्चारं वस्त्रैः पुष्पैरलङ्कृतम् ॥
 विस्तीर्णं धूपितं धूपैः स्नानार्थं रामकृष्णयोः ।
 सितवस्त्रपरिच्छन्नं मुक्ताहारावलम्बितम् ॥
 तत्र नानाविधैर्वाद्यैः कृष्णं नीलाम्बरं द्विजाः ।
 मध्ये सुभद्राञ्चास्याप्य जयमङ्गलनिःस्वनैः ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च जातिभिः ।
 अनेकशतसाहस्रैर्वृतं स्त्रीपुरुषैर्द्विजाः ॥
 गृहस्थाः स्नातकाश्चैव यतयो ब्रह्मचारिणः ।
 स्नापयन्ति तदा कृष्णं मञ्चस्थं सहलायुधम् ॥

(१) घ पुस्तके मासे ।

(२) ग पुस्तके प्रत्यक्षा ।

(३) ख पुस्तके— स्याप्य मञ्चे सुभद्राञ्च ।

तथा समस्ततीर्थानि पूर्वोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
 खोदकैः पुष्पमिश्रैश्च स्नापयन्ति पृथक् पृथक् ॥
 पश्चात् 'पटहसङ्घातैर्भेरी-मुरजनिखनैः ।
 काहलैस्तालशब्दैश्च मृदङ्गैर्विविधैस्तथा ॥
 अन्यैश्च विविधैर्वाद्यैर्घण्टाखनविभूषितैः ।
 स्त्रीणां मङ्गलशब्दैश्च स्तुतिशब्दैर्मनोहरैः ॥
 नानास्तोत्ररवैः पुण्यैः सामशब्दोपह्वंहितैः ।
 यतिभिः स्नातकैश्चैव गृहस्थैर्ब्रह्मचारिभिः ॥
 स्नानकाले सुरश्रेष्ठं स्तुवन्ति परया मुदा ।
 श्यामावदातवेश्याभिः कुचभारावनामिभिः ॥
 पीतरक्ताम्बराभिश्च माल्यदामावनामिभिः ।
 सरत्नैः कुण्डलैर्दिव्यैः सुवर्णस्तवकान्वितैः ॥
 चामरै रुक्म^१दण्डैश्च वीज्यते रामकेशवौ ।
 यत्त-विद्याधरैः सिद्धैः किन्नरैरप्सरोगणैः ॥
 परिवार्याम्बरगतैर्देव-गन्धर्व्व-चारणैः ।
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
 लोकपालास्तथान्ये च स्तुवन्ति पुरुषोत्तमम् ॥

(१) व पुस्तके शङ्खाद्यैः । ग पुस्तके भर्भरैः ।

(२) ग पुस्तके घोषैः ।

(३) ङ पुस्तके श्यामैर्वेश्याजनैश्चैव ।

(४) मूलपुस्तके रत्न- ।

नमस्ते देवदेवेश पुराण पुरुषोत्तम ।
 स्वर्गस्थित्यन्तकृद्देव लोकनाथ जगत्पते ॥
 त्रैलोक्यधारिणं देवं 'ब्रह्माणं मोक्षकारणम् ।
 तं नमस्यामहे भक्त्या सर्वकामफलप्रदम् ॥
 सुत्वैवं विबुधाः कृष्णं रामञ्चैव महाबलम् ।
 सुभद्राञ्च मुनिश्रेष्ठास्तदाकाशे व्यवस्थिताः ॥
 गायन्ति देवगन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
 देवतूर्याण्यवाद्यन्त वाता वान्ति सुशीतलाः ॥
 पुष्पमिश्रं तदा मेघा वर्षन्त्याकाशगोचराः ।
 जयशब्दञ्च कुर्वन्ति मुनयः सिद्ध-चारणाः ॥
 शक्राद्या विबुधाः सर्व ऋषयः पितरोऽव्ययाः ।
 प्रजानां पतयो नागा ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥
 ततो मङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
 आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥
 इन्द्रो विष्णुर्महावीर्यो सूर्या चन्द्रमसौ तथा ।
 धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलाऽनलौ ॥
 पूषा भगोऽर्यमा त्वष्टा अंशुनैव विवस्वता ।
 पत्नीभ्यां^१ सहितो धीमान् मित्रेण वरुणेन च ॥
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्याञ्च वृतः प्रभुः ।
 विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥

(१) क ग पुस्तके त्रैलोक्यवरणं देवं ब्रह्माण्यम् ।

(२) घ पुस्तके रुद्राश्च— ।

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्ष-राक्षस-पन्नगैः ।
 देवर्षिभिरसंख्येयैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्वरैः ॥
 वैखानसैर्वालि(ल)खिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ।
 भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च^१ सर्व्वविद्यासुनिष्ठितैः ॥
 सर्व्वविद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धिभिरावृतः ।
 पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥
 अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिषु मरीचिर्भृगुरेव च ।
 क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ॥
 ऋतवश्च^२ ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च द्विजोत्तमाः ।
 मूर्त्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ॥
 समुद्राश्च ऋदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च ।
 पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 अदितिर्देवमाता च श्रीः स्वाहा च^३ सरस्वती ।
 उमा गौरी^४सिनीवाली तथा चानुमतिः कुङ्कः ॥
 राका च धिषणा चैव पत्न्यश्चान्या दिवोकसाम् ।
 हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकवीर्यवान्^५ ॥
 ऐरावतः सानुचरः कलाकाष्ठास्तथैव च ।
 मासाश्च^६ मास ऋतवस्तथा रात्रग्रहणी समाः ॥

(१) ग पुस्तके—यतिभिश्च ।

(२) घ पुस्तके—रश्चराश्च ।

(३) ख पुस्तके—ह्रीः श्रीः स्वाहा ।

(४) क पुस्तके—माटो ।

(५) घ पुस्तके—शृङ्गवान् ।

उच्चैःश्रवा^१हयश्रेष्ठो नागराजश्च वामनः ।
 अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाशौषधिभिः सह ॥
 धर्मश्च भगवान् देवः^२ समाजग्मुर्हि सङ्गताः ।
 गृहीत्वा ते तदा विप्रा देवाः सर्वे दिवोकसः ॥
 आभिषेचनिकं द्रव्यं मङ्गलानि च सर्व्वशः ।
 दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्हिजाः ॥
 सारस्वतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव च ।
 तोयेनाकाशगङ्गायाः कृष्णं रामेण सङ्गतम् ॥
 सपुष्पैः काञ्चनैः कुम्भैः स्नापयन्त्यम्बरे स्थिताः^३ ।
 सञ्चरन्ति विमानानि देवानामम्बरे तथा ॥
 उच्चावचानि दिव्यानि कामगानि स्थिराणि च ।
 दिव्यरत्नविचित्राणि सेवितान्यप्सरोगणैः ॥
 गीतैर्वाद्यैः पताकाभिः शोभितानि समन्ततः ।
 एवं तदा मुनिश्रेष्ठाः कृष्णं रामेण सङ्गतम् ।
 स्नापयित्वा सुभद्राञ्च संस्तुवन्ति मुदाऽन्विताः ॥
 जय जय लोकपाल भक्तरक्षक ।
 जय पद्मनाभ जय भूधरण^४ ॥

(१) क ख ग पुस्तके—हाहाह्रह्र ।

(२) मूल पुस्तके—देवैः ।

(३) ग पुस्तके—स्नापयन्त्यवनिस्थिताः ।

(४) ख पुस्तके—भूतचरण ।

जय जय चाऽऽदिदेव जय बहुकरण^१ ।
 जय वासुदेव जय चाऽऽदिकारण ॥
 जय जय दिव्यमीन जय त्रिदशवर ।
 जय जय जलधिप्रयन जय योगिवर ॥
 जय जय सूर्यानुज^२ जय देवराज ।
 जय जय कौटभारे जय वेदवर^३ ॥
 जय जय कूर्मरूप जय यज्ञवर^४ ।
 जय जय कमलनाभ जय शैलधर ॥
 जय जय योगप्रयन जय वेगधर ।
 जय जय विश्वमूर्त्ते जय चक्रधर ॥
 जय जय भूतनाथ जय धरणीधर
 जय जय शेषशायिन् जय पीतवासः ! ।
 जय जय सोमकाम्प जय योगवास
 जय जय दैत्यदहन जय धर्मवास ॥
 जय जय गुणनिधान जय श्रीनिवास ।
 जय जय गरुडगमन जय सुखनिवास ।
 जय जय धर्मकेतो जय^५ यतिनिवास जय जय गहनवास^६ ॥

-
- (१) ग पुस्तके—कारण ।
 (२) ग पुस्तके—सूर्यनेत्र ।
 (३) ख पुस्तके—वैद्यवर ।
 (४) घ पुस्तके—यज्ञरूप ।
 (५) घ पुस्तके—महीनिवास ।
 (६) ग पुस्तके—भवाभिवास ।

जय जय योगिगम्य जय जय मखनिवास
 जय जय वेदवेद्य जय शान्तिकर
 जय जय योगिचिन्त्य जय पुष्टिकर ।
 जय जय ज्ञानमूर्त्तं जय कमलाकर ॥
 जय जय 'भाववेद्य जय मुक्तिकर
 जय जय विमलदेह जय सत्त्वनिलय ।
 जय जय प्रीतिकर जय गुणसमूह^१
 जय जय यज्वक जय गुणविहीन ॥
 जय जय मोक्षकर जय भूशरण्य
 जय जय कान्तियुत जय लोकशरण ।
 जय जय लक्ष्मीयुत जय पङ्कजाक्ष
 जय जय भोगयुत जय नीलाम्बर ॥
 जय जय योगयुत जयाऽतसीकुसुम-
 श्यामदेह जय जय समुद्रनिविष्टगेह^२ ।
 जय जय लोककान्त^३ जय परमशान्त
 जय परमसार जय चक्रधर जय शान्तिकर ।
 जय जय मोक्षकर जय कलुषहर ।

(१) मूले—भववेद्य ।

(२) क पुस्तके—समुद्र । घ पुस्तके—समुद्र ।

(३) घ पुस्तके—सप्तसमुद्रविष्टदेह ।

(४) घ पुस्तके—जय लोककान्त ।

जय कृष्ण जगन्नाथ जय सङ्कर्षणानुज ।
 जय पद्मपलाशाक्ष जय वाञ्छाफलप्रद ॥
 जय मालाहृतीरस्क जय चक्रगदाधर ।
 जय पद्मालयाकान्त जय विष्णो नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मोवाच—

एवं स्तुत्वा तदा देवाः शक्राद्याः हृष्टमानसाः ।
 सिद्धचारणसङ्घाच्च ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥
 मुनयो वालिखिल्याश्च कृष्णं रामेण सङ्गतम् ।
 सुभद्राश्च मुनिश्रेष्ठाः प्रणिपत्याम्बरे स्थिताः ॥
 दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा^१ नमस्कृत्वा तदा ते त्रिदिवीकसः ।
 कृष्णं रामं सुभद्राश्च यान्ति स्वं स्वं निवेशनम् ॥
 सञ्चरन्ति विमानानि देवानामम्बरे तदा ।
 उच्चावचानि दिव्यानि कामगानि स्थिराणि च ॥
 दिव्यरत्नविचित्राणि सेवितान्यफुरोगणैः ।
 गीतैर्वाद्यैः पताकाभिः शोभितानि समन्ततः ॥
 तस्मिन् काले च ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
 बलभद्रं सुभद्राश्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥
 सुभद्रा-रामसहितं मञ्चस्थं पुरुषोत्तमम् ।
 दृष्ट्वा नरोऽव्ययं स्थानं याति नास्त्यत्र संशयः ॥
 कपिलाश्रतदानेन यत् फलं पुष्करे स्मृतम् ।
 तत् फलं कृष्णमालोक्य मञ्चस्थं लभते नरः ॥

(१) च पुस्तके—स्तुत्वा ।

वृषोत्सर्गेण विधिवद्यत् फलं समुदाहृतम् ।
 तत् फलं कृष्णमालोक्य मञ्चस्थं लभते नरः ॥
 दानेन घृतधेन्वाद्य यत् फलं समुदाहृतम् ।
 तत्फलं कृष्णमालोक्य मञ्चस्थं लभते नरः ॥
 चान्द्रायणेन चीर्णेन विधिवत् यत् फलं स्मृतम् ।
 तत् फलं कृष्णमालोक्य मञ्चस्थं लभते नरः ॥
 अथ किं बहुनोक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
 तस्य देवस्य माहात्म्यं मञ्चस्थस्य द्विजोत्तमाः ॥
 यत् फलं सर्वतीर्थेषु व्रतैर्दानैश्च कीर्तितम् ।
 तत् फलं कृष्णमालोक्य मञ्चस्थं सहलायुधम् ॥
 सुभद्राञ्च मुनिश्रेष्ठाः प्राप्नोति शुभकृन्नरः ।
 तस्मान्नरो वा नारी च पश्येत्तं पुरुषोत्तमम् ॥
 ततः समस्ततीर्थानां लभेत् स्नानादिजं फलम् ।
 स्नानशेषेण कृष्णस्य तोयेनात्माऽभिषिच्यते ॥
 बन्ध्या मृतप्रजा या तु दुर्भगा ग्रहपीडिता ।
 राजसाद्यैर्गृहीता वा तथा रोगैश्च संहताः ॥
 सद्यस्ताः स्नानशेषेण उदकेनाभिषेचिताः ।
 प्राप्नुवन्तीप्सितान् कामान् यान् यान् वाञ्छति चेप्सितान् ॥
 पुत्रार्थिनी लभेत्पुत्रान् सौभाग्यञ्च सुखार्थिनी ।
 रोगार्ता मुच्यते रोगादनञ्च धनकाङ्क्षिणी ॥
 पुण्यानि यानि तोयानि तिष्ठन्ति धरणीतले ।
 तानि स्नानावशेषस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

तस्मात् स्नानावशेषं यत् कृष्णस्य सलिलं द्विजाः ।
 अभ्युक्षेत् सर्वगात्राणि सर्वकामप्रदं हि तत् ॥
 स्नात्वा^१ पश्यन्ति ये कृष्णं व्रजन्तं दक्षिणामुखम् ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥
 शास्त्रेषु यत् फलं प्रोक्तं पृथिव्यास्त्रिप्रदक्षिणैः ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं व्रजन्तं दक्षिणामुखम् ॥
 तीर्थयात्राफलं यत्तु पृथिव्यां समुदाहृतम् ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 वदर्यां यत् फलं प्रोक्तं दृष्ट्वा नारायणं नरम् ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 गङ्गादारे च कुञ्जाम्ने स्नाने दाने च यत् फलम् ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 ग्रस्ते सूर्ये कुरुक्षेत्रे स्नाने दाने च यत् फलम् ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 प्रयागे तु महामाघ्यां यत् फलं समुदाहृतम् ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 शालग्रामे महाचैत्र्यां स्नानदानेन यत् फलम् ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 महाभिधेय^२कार्तिक्यां पुष्करे यत् फलं स्मृतम् ।
 दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥

१(१) ग पुस्तके—स्नातम् ।

(२) ग घ पुस्तकद्वये—महाभिधान-।

यत्फलं स्नानदानेन गङ्गाद्वारे च सङ्गमे ।

दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत्फलं दक्षिणामुखम् ॥

गङ्गायां सर्वतीर्थेषु 'तथान्येषु च भो द्विजाः ।

सारस्वतेषु तीर्थेषु तथान्येषु सरःसु च ॥

यत् फलं स्नान-दानेन विधिवत् समुदाहृतम् ।

दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥

पुष्करे चान्यतीर्थेषु गये चामरकण्टके ।

नैमिषादिषु तीर्थेषु क्षेत्रेष्वायतनेषु च ॥

यत् फलं स्नान-दानेन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥

अथ किं पुनरुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।

यत्किञ्चित् कथितञ्चात्र फलं पुण्यस्य कर्मणः ॥

वेदशास्त्रे पुराणे च भारते च द्विजोत्तमाः ।

धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु तथाऽन्यत्र मनीषिभिः ॥

दृष्ट्वा नरो लभेत् कृष्णं तत् फलं सहलायुधम् ।

सकलं भद्रया सार्द्धं व्रजन्तं दक्षिणामुखम् ॥

अथैतत्प्रयोगः—

ॐ अद्य ज्यैष्ठपूर्णिमायामनुराधायुतायामव्ययपदगमनकामो-
मञ्चस्यपुरुषोत्तमदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य मञ्चस्थं पुरुषोत्तमं पश्येत् ।

एवं तदा मञ्चस्थबलभद्रस्य मञ्चस्थसुभद्राया अपि दर्शने प्रत्येकमेतदेव फलम् ।

पुष्कराधिकरणक-कपिलागवौशतदानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

विधिवद्भूमिदानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा —

विधिवच्चीर्णचान्द्रायणजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

विधिवन्मासोपवासजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

सर्व्वेयज्ञ-व्रत-दानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

मञ्चस्थ-बलभद्र-सुभद्रासहित-क्षणदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य पश्येत् ।

अथैतद्दर्शनानन्तरं दक्षिणां दिशं व्रजतः क्षणस्य दर्शने ब्रह्महत्यादिसकलपापविमुक्तिकामो वा —

पृथिवीप्रदक्षिणत्रयजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

पृथिव्यधिकरणकसकलतीर्थयात्राजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

वदर्यधिकरणक-नर-नारायणदर्शनजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

गङ्गाद्वारे कुञ्जाम्नाधिकरणकस्नानदानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

कुरुक्षेत्राधिकरणकसूर्यग्रहणकालीनस्नान-दानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

प्रयागाधिकरणक-महामाघीस्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

शालग्रामक्षेत्राधिकरणक-चैत्रीकालीनस्नानदानजन्यफलसम-
फलप्राप्तिकामो वा—

पुष्कराधिकरणक-महाकार्तिकीस्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

गङ्गाद्वार-गङ्गायमुनासङ्गम-गङ्गासागरसङ्गमाधिकरणकस्नान-
जन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

सकलतीर्थाधिकरणकविधिवत्स्नानदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामो वा—

पुष्करादितीर्थ-नैमिषाद्यरण्य-प्रयागादिक्षेत्र-पुरुषोत्तमाद्या-
यतनाधिकरणक--रविग्रहणकालीनस्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

वेदशास्त्र-पुराण-भारत-धर्मशास्त्राद्युक्ताशेषपुण्यकर्मफल-सम-
फलप्राप्तिकामो वा—

दक्षिणाभिमुखव्रजहलभद्र-सुभद्रासहित कृष्णदर्शनमहङ्करिथे ।

इति सङ्कल्प्य दक्षिणां व्रजतस्तान् पश्येत् ।

तथा—तत्रैव

इन्द्रद्युम्नसरो नाम तीर्थं यज्ञाङ्गसम्भवम् ।

यत्र स्नात्वा सकललोकः शक्रलोकमवाप्यते ॥

दापयिष्यति यः पिण्डांस्तस्यैव सरसस्तटे ।

कुलैकविंशानुष्ठृत्य शक्रलोकं गमिष्यति ॥

पूज्यमानोऽपरोभिश्च गन्धर्वैर्गीतनिःस्वनैः ।
 विमानेन वसेत्तत्र यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सरसो दक्षिणे भागे नैर्ऋत्यां तु समाश्रिते ।
 न्यग्रोधस्तिष्ठते तत्र तत्समीपे तु मण्डपः ॥
 आषाढस्य सिते पक्षे पञ्चम्यां पितृदैवते ।
 ऋक्षे नेष्यन्ति मां तत्र नीत्वा सप्तदिनानि वै ॥
 ततः स्नात्वा च दृष्ट्वा च संप्रणम्य च भक्तितः ।
 नरो वर्षायुतं दिव्यं श्रीमद्गरिपुरे वसेत् ॥
 पूज्यमानोऽपरोभिश्च गन्धर्वैर्गीतनिःस्वनैः ।
 हरेरनुचरस्तत्र क्रीडते केशवेन वै ॥
 विमानेनार्कवर्णेन रत्नहारेण भ्राजता ।
 सर्वकाममहाभोगैस्तिष्ठते भवनोत्तमे ॥
 तपःक्षयादिहागम्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ।
 कोटीधनपतिः श्रीमांश्चतुर्बेदी भवेद्भ्रुवम् ॥
 तद्दर्शन-प्रणामैश्च राम-केशवयोस्तथा ।
 गुण्डिकामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ॥
 कृष्णं बलं सुभद्राश्च ते यान्ति भवनं हरेः ।
 ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ॥
 सङ्कर्षणं सुभद्राश्च 'विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्राश्च वै नृप ॥

पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैर्व्वरैः ।
 उपहारैर्बहुविधैरुपवासैः प्रदक्षिणैः ॥
 जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैर्गीतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चित् फलं तस्य यदीप्सितम् ॥
 भविष्यति नृपश्रेष्ठ मत्प्रसादादसंशयम् ।
 एवमुक्त्वा तु तं देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन गुण्डिकायां द्विजोत्तमाः ।
 सर्व्वकामप्रदं देवं पश्येत्तं पुरुषोत्तमम् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो लभते धनम् ।
 रोगाद्विमुच्यते रोगी कन्या प्राप्नोति सत्यतिम् ॥
 आयुः कीर्त्तिं यशो मेधां बलं विद्यां धृतिं पशून् ।
 नरः सन्ततिमाप्नोति रूपयौवनसम्पदम् ॥
 यान् यान् समीहते भोगान् दृष्ट्वा तं पुरुषोत्तमम् ।
 नरो वाऽप्यथवा नारी तांस्तान् प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 यात्रां कृत्वा गुण्डिका(वा)ख्यां विधिवत्सुसमाहितः ।
 आघाढस्य सिते पक्षे नरो योषिदथापि वा ॥
 दृष्ट्वा कृष्णञ्च रामञ्च सुभद्राञ्च द्विजोत्तमाः ।
 दशपञ्चाश्वमेधानां फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥
 सप्ताऽवरान् सप्तपरान् वंशानुद्धृत्य चात्मनः ।
 कामगेन विमानेन सर्व्वरत्नैरलङ्कृतः ॥
 गन्धर्व्वरप्सरोभिश्च सेव्यमानो यथाऽमरः ॥

रूपवान् सुभगः शूरो नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।

तत्र भुक्त्वा वरान् भोगान् यावदाहृतसंप्लवम् ॥

सर्वकामसमृद्धात्मा जरामरणवर्जितः ।

पुण्यक्षयादिहाऽऽगत्य चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ॥

वैष्णवं योगमास्थाय' ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

ॐ अद्य हरिभवनगमनकामो गुण्डिकाभिमुखव्रजद्रथस्थ
बलभद्र—सुभद्रासहित कृष्णदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य-गुण्डिकायान्तु रथस्थितं बलभद्र-सुभद्रासहितं
कृष्णं पश्येत् ।

अयमत्रप्रयोगः—

ॐ अद्य आषाढशुक्लपञ्चम्यां पितृदेवतऋते पञ्चदशाश्व-
मेध-जन्यफलाधिकफलप्राप्ति-सप्तावरसप्तपरात्मीयवंशीद्वारपूर्वक-
कामगविमानकरणक-सर्वरत्नालङ्कृत-गन्धर्व्वासुरःसेव्यमान-रूपवत्
सुभग-शूर-स्वकर्तृकामरवद्विष्णुपुरगमन-तदधिकरणकयावदाहृत-
संप्लवसर्वकामसमृद्ध-जरामरणवर्जितात्मीय-वरबहुभोगोपभोग-
तदुत्तरैतस्त्रौकिक--चतुर्वेदिद्विजत्वभवन-वैष्णवयोगप्राप्तिपूर्वक-
मोक्षावाप्तिकामो गुण्डिकायात्रापूर्वक-गुण्डिकामण्डपस्थराम-
सुभद्रासहितकृष्णदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य तत्र गत्वा तान् पश्येत् ।

तत्रैव कृष्णादिपूजने ।

ॐ अद्य खेष्टामुकफलप्राप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना
सङ्कर्षण-सुभद्रासहितकृष्णपूजामहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्वरनैवेद्यैर्बहुविधोपहारैः प्रद-
क्षिणैर्जयशब्दैः स्तोत्रैर्मनोहरवाद्यैस्तद्दिनोपवासेन च पूजयेत् ।

तत्रैव ब्रह्मपुराणे —

ब्रह्मोवाच ।

गुण्डिका(वा)यां समुत्थाने^१ फाल्गुन्यां विषुवे तथा ।

यात्रां कृत्वा विधानेन दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥

सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च लभेत् सर्वत्र वै फलम् ।

नरो गच्छेत् विष्णुलोके यावदिन्द्रासतुर्दश ॥

तेन गुण्डिकायां यदा कदाचित्—एवमुत्थानद्वादश्यां
तथा फाल्गुन्यां तथा जलविषुवे तथा धान्यविषुवे तथा—
कृष्णदर्शन-प्रणामयोः, तथा सङ्कर्षणदर्शन-प्रणामयोः, तथा
सुभद्रादर्शन-प्रणामयोश्च प्रत्येकं चतुर्दशेन्द्रपर्यन्तं विष्णुलोकस्थितिः
फलमित्यर्थः ।

तथा—तत्रैव —

यावद् यात्रां ज्येष्ठमासे करोति विधिवन्नरः ।

तावत् कल्पं विष्णुलोके सुखं भुङ्क्ते न संशयः ॥

ज्येष्ठमासीयायां कस्यामपि तिथौ यात्रायां कल्पावच्छिन्न-
विष्णुलोकाधिकरणकसुखभोगः फलमित्यर्थः ।

(१) च पुराणे—तद्योत्थाने ।

तथा—तत्रैव ब्रह्मीवाच—

प्रतियात्राफलं विप्राः शृणुध्वं गदतो मम ।
यत् प्राप्नोति नरः कृत्वा तस्मिन् क्षेत्रे सुसंयतः ॥
तस्मिन् क्षेत्रवरे पुण्ये रम्ये श्रीपुरुषोत्तमे ।
भुक्ति-भुक्तिप्रदे नृणां सर्वसत्वसुखावहे ॥
ज्यैष्ठे यात्रां नरः कृत्वा^१ नारी वा संयतेन्द्रिया ।
यथोक्तेन विधानेन दशम्याञ्च^२ समाहितः ॥
प्रतिष्ठां कुरुते यस्तु शाक्य-दम्भविवर्जितः ।
स भुक्त्वा विविधान् भोगान् मोक्षञ्च लभते ध्रुवम् ॥

ऋषय ऊचुः—

श्रोतुमिच्छामहे देव प्रतिष्ठां वदतस्सव ।
विधानं चार्चनं दानं फलं तत्र जगत्पतेः ॥

ब्रह्मीवाच—

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रतिष्ठां विधिचोदिताम् ।
यां कृत्वा तु नरो भक्त्या नारी वा लभते ध्रुवम्^३ ॥
यात्रा द्वादशसम्पूर्णा यदा स्यात्तु द्विजोत्तमाः ।
तदा कुर्वीत विधिवत् प्रतिष्ठां पापनाशिनीम् ॥
ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे त्रैकादश्यां समाहितः ।
गत्वा जलाशयं पुण्यमाचम्य प्रयतः शुचिः ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—कुर्यात् ।

(२) घ पुस्तके दश हे च ।

(३) घ पुस्तके—फलम् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत विधिवत्सुसमाहितः ॥
 यस्य यो विधिरुद्दिष्ट ऋषिभिः स्नानकर्मणि ।
 तेनैव तु विधानेन स्नानं तस्य विधीयते ॥
 स्नात्वा सम्यग्बिधानेन ततो देवानृषीन् पितॄन् ।
 सन्सर्पयेत्तथाऽन्यांश्च नामगोत्रविधानवित् ॥
 उत्तीर्य वाससी धौते निर्मले परिधाय वै ।
 उपस्पृश्य विधानेन भास्कराभिमुखस्ततः ॥
 गायत्रीं पावनीं देवीं मनसा वेदमातरम् ।
 सर्व्वपापहरां पुण्यां जम्बा चाष्टोत्तरं शतम् ॥
 पुण्यांश्च सौरमन्त्रांश्च श्रद्धया सुसमाहितः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य भास्करं प्रणमेत्ततः ॥
 वेदोक्तं त्रिषु वर्णेषु स्नानं जप्यमुदाहृतम् ।
 स्त्री-शूद्रयोः स्नानमेवं वेदोक्तविधिवर्जितम् ॥
 ततो गच्छेद्गृहं मीनी पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च उपस्पृश्य यथाविधि ॥
 घृतेन स्नापयेद्देवं क्षीरेण तदनन्तरम् ।
 मधु-गन्धोदकेनैव तीर्थचन्दनवारिणा ॥
 ततो वस्त्रयुगं श्रेष्ठं भक्त्या तं परिधापयेत् ।
 पूजयेत्परया भक्त्या पद्मैश्च^१ पुरुषोत्तमम् ।
 अन्यैश्च वैष्णवैः पुष्पै रर्चयेन्मल्लिकादिभिः ॥

(१) मूले—स्नानजाप्यम् ।

(२) क न पुस्तकद्वये—पुष्पैश्च ।

सम्पूज्यैवं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदं हरिम् ।
 धूपश्चागुरुसंयुक्तं दहेद्देवस्य^१ चाग्रतः ॥
 गुग्गुलं च मुनिश्रेष्ठा दहेद्दृतसमन्वितम् ।
 दीपं प्रज्वालयेद्भक्त्या यथाशक्त्या घृतेन वै ॥
 अन्यांश्च दीपकान् दद्याद्वादशैव समाहितः ।
 घृतेन च मुनिश्रेष्ठास्तिलतैलेन वा पुनः ॥
 नैवेद्ये पायसाऽपूप-शष्कुली-वटकं तथा ।
 मोदकं फाणितं चान्यफलानि च निवेदयेत् ॥
 एवं पञ्चोपचारेण सम्पूज्य पुरुषोत्तमम् ।

ॐ—नमः पुरुषोत्तमायेति जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
 ततः प्रसादयेद्देवं भक्त्या तं पुरुषोत्तमम् ।
 नमस्ते सर्व्वलोकेश भक्तानामभयप्रद ! ॥
 संसारसागरे मग्नं त्राहि मां पुरुषोत्तम ! ।
 यास्ते मया कृता यात्रा द्वादशैव जगत्पते ! ॥
 प्रसादात्तव गोविन्द सम्पूर्णास्ता भवन्तु मे ।
 एवं प्रसाद्य तं देवं दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
 ततोऽर्चयेद्गुरुं भक्त्या पुष्पवस्तानुलेपनैः ।
 नानयोरन्तरं यस्माद्द्विद्यते मुनिसत्तमाः ॥
 देवस्योपरि कुर्व्वीत श्रद्धया सुसमाहितः ।
 नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठा विचित्रं पुष्पमण्डलम्^२ ॥

(१) ग पुस्तके—देवदेवस्य ।

(२) घ पुस्तके—मण्डपम् ।

कृत्वाऽवधारणं पश्चात् जागरं कारयेन्निशि ।
 कथाञ्च वासुदेवस्य तद्गीतिञ्चापि कारयेत् ॥
 ध्यायन् पठन्^१ सुवन् देवं गमये^२द्रजनीं बुधः ॥
 ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां द्वादशैव तु ।
 निमन्त्रयेत् कृतस्नानान् ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
 इतिहास-पुराणज्ञान् श्रोत्रियान् संयतेन्द्रियान् ।
 स्नात्वा सम्यग्विधानेन धीतवासः जितेन्द्रियः ॥
 स्नापयेत् पूर्ववद्भक्त्या तत्रस्थं पुरुषोत्तमम् ।
 गन्धैः पुष्पैरुपहारैर्नैवेद्यैर्दीपकैस्तथा ॥
 उपहारैर्वहुविधैः प्रणिपातैः प्रदक्षिणैः ।
 जप्य^३-स्तुति-नमस्कारैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः ॥
 सम्पूज्यैवं जगन्नाथं ब्राह्मणान् पूजयेत्ततः ।
 द्वादशैव तु गास्त्रिभ्यो दत्त्वा कनकमेव च ॥
 कृत्वापानद्युगञ्चैव श्रद्धाभक्तिपुरःसरः^४ ।
 भक्त्या तु सधनं तेभ्यो दद्याद्दस्त्रादिकं द्विजाः ॥
 सद्भावेन तु गोविन्दस्तु(स्त्री)ष्यते पूजितो यतः ।
 आचार्याय ततो दद्याद् गां वस्त्रं कनकं तथा ॥
 कृत्वापानद्युगञ्चापि कांस्यपात्रञ्च भक्तितः ।
 ततस्तान् भोजयेद्द्विप्रान् भोज्यं पायसपूर्वकम् ॥

(१) ग पुस्तके—गायन् ।

(२) क-ख पुस्तकद्वये—प्रणयेत् ।

(३) घ पुस्तके—जाप्यैः ।

(४) ख पुस्तके—समन्वितः ।

पक्कामं भक्ष्य-भोज्यञ्च सगुडं शर्कराऽन्वितम् ।
 ततस्तानमृत्प्रांश्च ब्राह्मणान् स्वस्थमानसान् ॥
 द्वादशैवोदकुम्भांश्च दद्याद्भक्त्या समोदकान् ।
 दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या दद्यात्तेभ्यो विमत्सरः ॥
 कुम्भञ्च दक्षिणाञ्चैव आचार्याय निवेदयेत् ।
 एवं सम्पूज्य तान् विप्रान् गुरुं ज्ञानप्रदायकम् ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या विष्णुतुल्यं द्विजोत्तमाः ।
 सुवर्ण-वस्त्र-गो-धान्यैर्द्रव्यैश्चान्यैर्व्वरं बुधः ॥
 सम्पूज्य तं नमस्कृत्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 सर्व्वव्यापी जगन्नाथः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 अनादिनिधनो देवः प्रीयतां परमेश्वरः ।
 इत्युच्चार्य्य ततो विप्रांस्त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 प्रणम्य शिरसा भक्त्या आचार्य्यन्तु विसर्ज्जयेत् ॥
 ततस्तान् ब्राह्मणान् भक्त्या चाऽऽसीमान्तमनुव्रजेत् ।
 अनुव्रज्य च तान् सर्व्वान् नमस्कृत्य निवेदयेत् ॥
 बान्धवैः स्वजनैर्युक्तस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
 'अन्यैश्चोपार्ज्जितैर्दीनैर्भिक्षुकैश्चार्थकाङ्क्षिभिः ॥
 एवं कृत्वा नरः सम्यङ्नारी वा लभते फलम् ।
 अश्वमेधसहस्राणां राजसूयशतस्य च ॥
 अतीतं शतमादाय पुरुषाणां नरोत्तमः ।

(१) , मूले—अत्रैश्च तर्पयेद्दीनान् भिक्षुकांश्चान्नकाङ्क्षिणः ।

(२) ग पुस्तके—अन्यैश्चोपासकैः ।

भविष्यच्च शतं विप्राः स्वकुल्यान्^१ दिव्यरूपधृक् ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वालङ्कारभूषितः ॥
 सर्वकामसमृद्धात्मा देववद्दिगतज्वरः ।
 रूपयौवनसम्पन्नो गुणैः सर्वैरलङ्कृतः ॥
 स्तूयमानोऽसरोभिश्च गन्धर्वैः समलङ्कृतः ।
 विमानेनार्कवर्णेन कामगेन स्थिरेण च ॥
 पताका-भ्रजयुक्तेन सर्वरत्नैरलङ्कृतः ।
 उद्योतयन् दिशः सर्वाद्याकाशे विगतक्लमः ॥
 युवा महाबलो धीमान् विष्णुलोकं स गच्छति ।
 तत्र कल्पशतं यावत् भुक्त्वा भोगान् यथेप्सितान् ॥
 गन्धर्वाप्सरसैः सिद्धैः सुर-विद्याधरोरगैः ।
 स्तूयमानो मुनिवरैस्तिष्ठते विगतज्वरः ॥
 यथा देवो जगन्नाथः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।
 तथाऽसौ मुदितो विप्राः कृत्वा रूपं चतुर्भुजम् ॥
 भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् क्रीडित्वा चाप्सरैः सह ।
 तदन्ते ब्रह्मसदनमायाति सर्वकामदम् ॥
 सिद्ध-विद्याधरैश्चापि शोभितं सुर-किन्नरैः ।
 कालं नवतिकल्पन्तु तत्र भुक्त्वा सुखं नरः ॥
 तस्मादायाति विप्रेन्द्राः सर्वकामफलप्रदम् ।
 रुद्रलोकं सुरगणैः सेवितं सौख्य-मोक्षदम् ॥

(१) च पुस्तके—संगत्या ।

(२) ग पुस्तके—सुख—।

अनेकशतसाहस्रैर्विमानैः समलङ्कृतम् ।
 सिद्ध-विद्याधरैर्यज्ञैर्भूषितं दैत्यदानवैः ॥
 अशीतिकल्पकालन्तु तत्र भुक्त्वा सुखं नरः ।
 तदन्ते याति गोलोकं सर्वभोगसमन्वितम् ॥
 सुरसिद्धाप्सरोभिश्च शोभितं सुमनोहरम् ।
 तत्र सप्ततिकल्पांस्तु भुक्त्वा भोगमनुत्तमम् ॥
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु स्वस्थचित्तो जितेन्द्रियः ।
 तस्मादागच्छते लोकं प्राजापत्यमनुत्तमम् ॥
 गन्धर्वाप्सरसैः सिद्धैर्मुनिविद्याधरैर्वृतः ।
 षष्टिकल्पं सुखं तत्र भुक्त्वा नानाविधं सुदा ॥
 तदन्ते शक्रभवनं नानाश्चर्यसमन्वितम् ।
 गन्धर्वैः किन्नरैः सिद्धैः सुर-विद्याधरोरगैः ॥
 गुह्यकाऽप्सरसैः साध्यैर्वृतश्चान्यैर्दिवीकसैः ।
 आगत्य तत्र पञ्चाशत्कल्पान् भुक्त्वा सुखं नरः ॥
 सुरलोकं ततो गत्वा विमानैः समलङ्कृतः ।
 दुर्लभं पावनं धीमान् देवैः सर्वैः समन्वितः ॥
 तदन्ते योगिनां लोकं गत्वा मोक्षप्रदं शिवम् ।
 तत्र चत्वारिंशत्कल्पं भुक्त्वा भोगान् सुदुर्लभान् ॥
 गच्छति तु ततो लोकं नक्षत्राख्यं सुदुर्लभम् ।
 ततो भोगान् वरान् भुङ्क्ते त्रिंशत्कल्पान् यथेष्टितान् ।
 तस्मादागच्छते लोकं शशाङ्कस्य द्विजोत्तमाः ।
 यत्राऽसौ तिष्ठते सोमः सर्वैर्देवैरलङ्कृतः ॥

तत्र विंशतिकल्पन्तु भुङ्क्ते भोगं सुदुर्लभम् ।
 आदित्यस्य ततो लोकमायाति सुरपूजितम् ॥
 नानाश्चर्यमयं पुण्यं गन्धर्वाप्सरःसेवितम् ।
 तत्र भुङ्क्ता शुभान् भोगान् दशकल्पान् द्विजोत्तमाः ॥
 तस्मादायाति भुवनं गन्धर्वाणां सुदुर्लभम् ।
 तत्र भोगान् समस्तांश्च कल्पमेकं यथासुखम् ॥
 भुङ्क्ता चाऽऽयाति मेदिन्यां राजा भवति धार्मिकः ।
 चक्रवर्त्ती महावीर्यो गुणैः सर्वैरलङ्कृतः ॥
 कृत्वा राज्यं स्वधर्मेण यज्ञैरिष्टा सुदक्षिणैः ।
 तदन्ते योगिनां लोकं गत्वा मोक्षप्रदं शिवम् ॥
 तत्र भुङ्क्ता परान् भोगान् यावदाहृतसंप्लवम् ।
 तस्मादागच्छते चाऽत्र जायते योगिनां कुले ॥
 प्रवरे वैष्णवे विप्रा दुर्लभे साधुसम्पते ।
 चतुर्वेदी विप्रवरो यज्ञैरिष्टाऽप्तदक्षिणैः ॥
 वैष्णवं योगमास्थाय ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

विष्णुलोकनिर्व्वचनावसरे के तत्र यान्तीति जिज्ञासायामाह
 प्रजापतिः—

वटराजसमीपे तु दक्षिणोदधेस्तटे ।
 दृष्टो यैर्भगवान् कृष्णः पुष्कराक्षो जगत्पतिः ।
 क्रीडन्त्यसरसैः सार्धं यावद्वीचन्द्रतारकम् ॥
 प्रतप्तहेमसङ्काशा जरामरणवर्जिताः ।
 सर्व्वदुःखविहीनाश्च तृष्णा-ग्लानिविवर्जिताः ॥

चतुर्भुजा महावीर्या वनमालाविभूषिताः ।
 श्रीवत्सोरसि' संयुक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्काञ्चनसन्निभाः ।
 श्यामवर्णाः कुण्डलिनस्तमन्ये वज्रसन्निभाः ॥
 विचरन्ति पुरे दिव्ये रूप-यौवनगर्विताः ।
 कृष्णं रामं सुभद्राञ्च पश्यन्ति पुरुषोत्तमे ॥
 विष्णुलोकात्परं लीकं नाऽत्र पश्यामि भो द्विजाः ।
 ये लोकाः स्वर्गलोके तु श्रूयन्ते पुण्यकर्मणाम् ॥
 विष्णुलोकस्य ते लोकाः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 न तत्र नास्तिका यान्ति पुरुषा विषयात्मकाः ॥
 कृतघ्ना नापि पिशुना न स्तेना नाजितेन्द्रियाः ।
 येऽर्चयन्ति सदा भक्त्या वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥
 ते तत्र वैष्णवा यान्ति विष्णुलोकं न संशयः ।
 दक्षिणस्योदधेस्तीरे क्षेत्रे परमदुर्लभे ॥
 कल्पवृक्षसमीपे तु ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
 तेऽपि तत्र नरा यान्ति ये मृताः पुरुषोत्तमे ॥

अथैतत्प्रयोगः—

ज्यैष्ठे द्वादशयात्राः कृत्वा तत्प्रतिष्ठां सङ्कल्प्य कुर्यात् ।

ॐ अथ ज्यैष्ठशुक्लैकादश्यां बह्वक्षमेधसहस्र-राजसूयशतजन्य-
 फल-समफलप्राप्त्यतीतशताऽनागतपञ्चाशत्स्वकुल्यपुरुष-सहित-दिव्य-

(१) व पुस्तके - श्रीवत्सोरसि' संयुक्ताः ।

रूपधृक् सर्वलक्षणसम्पन्न-सर्वालङ्कारभूषित-सर्वकामसमृद्ध-देव-
 वह्नितज्वर-सर्वगुणालङ्कृतबह्वसुरोगन्धर्वस्तूयमान-सर्वरत्नालङ्कृत-
 विगतक्लमयुवमहाबलवीर्यवदात्म्यसर्वदिगुद्योतन-समकालिका-
 कवर्णकामग स्थिरपताकाध्वजयुक्तविमानकरणक[^१विष्णुलोकगमन-
 तदधिकरणक—बहुगन्धर्वासरःसिद्धसुरविद्याधरोरगमुनिवरस्तूय-
 मान-शङ्ख-चक्र-गदाधरचतुर्भुज-मुदित-विगतञ्जरात्मकर्तृक-कल्प-
 शतावच्छिन्नयथेक्षितबहुभोगोपभोग--बह्वसरःक्रीडन-तदुत्तरसर्व-
 कामग-बहुसिद्ध-विद्याधर-सुर-किन्नरोपशोभित-ब्रह्मसदनगमन-
 तदधिकरणकनवतिकल्पावच्छिन्न-सुखभोग-तदुत्तरसर्वकामफल-
 प्रवाह-सुरगणसेवितसौख्यमोक्षलाभैकशतसहस्रविमानभूषितबहु-
 सित-वपुः-सिद्ध विद्याधर-यक्ष-दैत्य-दानवसमलङ्कतरुद्रलोकगमन-
 तदधिकरणकाऽशौतिकल्पावच्छिन्न-सुखभोग-तदुत्तरसर्वभोगसम-
 न्वित-बहुसुर-सिद्धासरःसेवित सुमनोहरगोलोकगमन-तदधिकर-
 णक--सप्ततिकल्पावच्छिन्नानुक्तत्रिलोकीदुर्लभबहुभोगोपभोग-तदु-
 त्तराऽनुत्तमबहुगन्धर्वासरः-सिद्ध-मुनि-विद्याधरवृत्त-प्रजापतिलोक-
 गमन-तदधिकरणकमुदितात्मकर्तृकषष्टिकल्पावच्छिन्नानानाश्चर्य-
 समन्वितबहुगन्धर्वकिन्नर--सिद्ध-सुर-विद्याधरोरग-गुह्यकासरो-
 दिवीकोवृत्तशक्रभवनगमन--तदधिकरणपञ्चाशत्कल्पावच्छिन्नसुख-
 भोग--तदुत्तरबहुविमानसमलङ्कृतदुर्लभपावन-सर्वदेवालङ्कृतसुर-
 लोकाधिकरणकश्रीमत्स्वकर्तृक-चत्वारिंशत्कल्पावच्छिन्नदुर्लभबहु-
 भोगोपभोग--तदुत्तरसुदुर्लभनक्षत्रलोकगमन-तदधिकरणकत्रिंशत्-

(१) स पुस्तके [ ] चिह्नितं शः पतितः ।

कल्पावच्छिन्नयथेप्सितवरबहुभोगोपभोग-तदुत्तरशशाङ्कलोकगमन-
तदधिकरणकविंशतिकल्पावच्छिन्न-बहुशुभभोगोपभोग-तदुत्तरसुर-
पूजितनानाश्चर्यमयपुण्यगन्धर्वाप्सरःसेविताऽऽ]दित्यलोकगमन-तद-
धिकरणकदशकल्पावच्छिन्न-बहुशुभभोगोपभोग-तदुत्तर-सुदुर्लभ-
गन्धर्व्वलोकगमन-तदधिकरणैककल्पावच्छिन्न-समस्तभोगोपभोग-
तदुत्तरमेदित्यधिकरणक-परमधार्मिकमहावीर्य-सर्व्वगुणालङ्कृत-
चक्रवर्त्तित्वप्राप्ति-सदक्षिणबहुयज्ञकरण-तदुत्तरमोक्षप्रद-योगिलोक-
गमन-तदधिकरणकयावदाहृतसंप्लववरबहुभोगोपभोग-तदुत्तर-
वैष्णवदुर्लभसाधुसम्मतयोगिकुलाधिकरणकचतुर्व्वेदि-विप्रवर-स्व-
जन्मतदुत्तरसदक्षिण-बहुयज्ञकरण-तदुत्तरवैष्णवयोगप्राप्तिपूर्व्वक-
मोक्षावाप्तिकामः कृतयात्राद्वादशप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य जलाशयं गत्वा प्रविश्य तत्र—तीर्थाणि आग-
च्छन्तु इत्यावाह्य नारायणं ध्यात्वा स्वसूत्रोक्तविधिना स्नात्वा तर्पणं
कृत्वा—उत्तीर्थ्य धौते वाससी परिधायाऽऽचम्य भास्कराभिसुखी-
ऽष्टोत्तरशतं गायत्रीं जपित्वा ततः सौरमन्त्रानपि यथाज्ञानं
जपित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्यादित्यं प्रणम्य मौनेनायतनं गत्वा
पुरुषोत्तमं पूजयेत् ।

तद्यथा—

आदावष्टोत्तरशतपलमितेन गव्यघृतेन ततो मधुना, गन्धोद-
केन, ततस्तीर्थोदकेन ततश्चन्दनोदकेन, तुष्णीं पुरुषोत्तमं
स्नापयेत् ।

ततः श्रेष्ठं वासोयुगं भक्त्या परिधापयेत् । ततो गन्धेन

मल्लिकादिपुष्पेषु पूजयेत् ॥ ततोऽगुरुधूपं, गुग्गुलधूपं वा दद्यात्,
घृतदीपं दद्यात् ।

ततोऽन्यानपि द्वादशदीपान् घृतेन तैलेन वा दद्यात् ।

नैवेद्यञ्च—पायसापूप-शष्कुली-वटक-मोदक-फाणित-फलानि
दद्यात् ।

फाणितं गुडविकारः, शालुकाकारो लोष्ट्रभूतः खण्डी वा ।

ततः—ॐ “नमः पुरुषोत्तमाय” इति मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।

ततः—

ॐ नमस्ते सर्वलोकेश भक्तानामभयप्रद ।

संसारसागरे मग्नं त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥

यास्ते मया कृता यात्रा द्वादशैव जगत्पते ।

प्रसादात्तव गोविन्द सम्पूर्णास्ता भवन्तु मे ॥

इति पठित्वा प्रसादयेत् । ततो दण्डवत् प्रणिपतेत् । ततो
गुरुं विष्णुवदस्त्रयेत् । ततः पुरुषोत्तमोपरि पुष्पमण्डपं कुर्यात् ।

ततो रात्रौ वासुदेवस्य कथाभिर्गीतिभिश्च जागरणं कुर्यात् ।

विष्णुं ध्यायन् सुवन् नमस्यञ्च रात्रिं नयेत् ।

ततः प्रभाते वेदपारगान् संयतेन्द्रियान् पौराणिकान् द्वादश
ब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् । ततः पूर्ववत् स्नानादि कृत्वा पुरुषोत्तमं
स्नापयित्वा पूर्ववद्दण्डवत्प्रणामान्तां पूजां विधाय ब्राह्मणेभ्यो
द्वादशवासोयुगानि हिरण्यखण्डानि कृत्वाणि उपानदयुगलञ्च
अक्षया दद्यात् ।

ततो गुरवे गां वस्त्रं हिरण्यं कृत्रम्, उपानहौ कांस्यपात्रञ्च

दद्यात् । ततो निमन्वितब्राह्मणान् भोज्यं, पायसं, पक्वान्नं भक्ष्यं
गुडञ्च भोजयेत् ॥

ततो मोदकसहितान् द्वादश कुम्भान् तेभ्यो दद्यात् । यथा-
शक्ति दक्षिणाञ्च दद्यात् ।

ततो गुरवे स-मोदकमेकमुदककुम्भं हिरण्यं दक्षिणां च
दद्यात् । ततः सुवर्ण-वस्त्र-गो-धान्यैरन्यैश्च श्रेष्ठद्रव्यैर्गुरुं सम्पूज्य
नमस्कृत्य—

ॐ सर्व्वव्यापी जगन्नाथः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।

अनादिनिधनी देवः प्रीयतां परमेश्वरः ॥

इत्युच्चार्य त्रयोदशाऽपि ब्राह्मणान् त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य गुरु-
प्राधान्येन विसर्ज्जयेत् । आसीमान्तमनुव्रज्य पुनः सर्व्वान् नमस्कृत्य
गृहमागत्य सखान्धवो मौनेन भुञ्जीतेति ॥

तथा,—

एवञ्च यस्यां कस्यामपि तिथौ—

ॐ अद्य यावद्युचन्द्रतारक-बह्वक्षरःसहक्रीडन-जरामरण-
सर्व्वदुःख--दृष्ट्या-ग्लानिविवर्जितचतुर्भुजमहावीर्यवनमालाविभू-
षित-श्रीवत्सोरस्कसंयुक्त-शङ्ख-चक्र-गदाधररूपयौवनगर्व्विताम्नीय-
यावदाहृतसंप्रवविष्णुपुरविचरणकामः कृष्ण-राम-सुभद्रादर्शनमहं
करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य पश्येत् ॥

येऽर्चयन्ति सदा भक्त्या वासुदेवं जगद्गुरुम् ।

ते तत्र वैष्णवा यान्ति विष्णुलोकं न संशयः ॥

दक्षिणस्योदधेस्तीरे क्षेत्रे परमदुर्लभे ।

दृष्ट्वा कृष्णञ्च रामञ्च सुभद्राञ्चापि यान्ति तत् ॥

नित्यविष्णुपूजायाम्—

तथा कदाचित् पुरुषोत्तमादिदर्शने विष्णुलोकगमनं फल-
मित्यर्थः ।

तथा—तत्रैव

संबत्सरमुपासित्वा मासमात्रमथापि वा ।

तेन चेष्टं द्रुतं तेन तेन तप्तं तपो महत् ॥

स याति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरो हरिः ।

भुक्त्वा भोगान् विचित्रांश्च देवयोषित्समन्वितान् ॥

कल्पान्ते पुनरागत्य मर्त्यलोके नरोत्तमः ।

जायते योगिनां विप्रा ज्ञानज्ञेयोद्यतो गृहे ॥

सम्प्राप्य वैष्णवं योगं हरेः स्वच्छन्दतां व्रजेत् ।

तथा विष्णुलोकं प्रक्रम्य—

कल्पवृक्षसमीपे तु ये त्यजन्ति कलेवरम् ।

ते तत्र मनुजा यान्ति ये मृताः पुरुषोत्तमे ॥

षट्सागरयोर्मध्ये यः स्नरन् पुरुषोत्तमम् ।

मृतः सोऽपि नरो याति तत्र नास्त्यत्र संशयः ॥

पुरमध्ये पुनर्भाति मन्दिरं रत्नभूषितम् ।

इत्युपक्रम्य—

तत्र ते पुरुषा यान्ति ये मृताः पुरुषोत्तमे ॥

क्षेत्रञ्च दुर्लभं लोके कीर्तितं पुरुषोत्तमम् ।
 त्यक्त्वा यत्र नरा देहं यान्ति सालोक्यतां हरिः ॥
 कृमिकीटपतङ्गाश्च तिर्यग्योनिगताश्च ये ।
 तत्र देहं परित्यज्य तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
 पथि श्मशाने गृहमण्डपे वा रथ्याप्रदेशेष्वपि यत्र तत्र ।
 इच्छन्ननिच्छन्नपि तत्र देहं सन्त्यज्य मोक्षं लभते मनुष्यः ॥
 देहं त्यजन्ति पुरुषा ये तत्र पुरुषोत्तमे ।
 कल्पवृक्षं समासाद्य मुक्तास्ते नाऽत्र संशयः ॥
 वट-सागरयोर्मध्ये ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
 ते दुर्लभं परं मोक्षं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥

इति पुरुषोत्तमविधिः ।

अथ कृत्तिवासाः ।

तथाहि—ब्रह्मपुराणे—

तथा चैवोत्कलदेशे कृत्तिवासा महेश्वरः ।
सर्वपापहरं तस्य क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥
लिङ्गकोटीसमायुक्तं वाराणस्याः समं शुभम् ।
एकाम्रकेति विख्यातं तीर्थाष्टकसमन्वितम् ॥
तीर्थं विन्दुसरो नाम तस्मिन् क्षेत्रे द्विजोत्तमाः ।
देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्प्य यत्नतः ॥
तिलोदकेन विधिना नाम-गोत्रविधानवित् ।
स्नात्वैवं विधिवत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
ग्रहोपरागे संक्रान्त्यामयने विषुवे तथा ।
युगादौ षडशीत्याश्च तथाऽन्यत्र शुभे तिथौ ॥
ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति धनादिकम् ।
अन्यतीर्थाच्छतगुणं फलं ते प्राप्नुवन्ति वै ॥
पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति पितृभ्यः सरसस्तटे ।
पितॄणामक्षयां तृप्तिं ते कुर्वन्ति न संशयः ॥
ततः शम्भोर्गृहं गच्छेत् वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
प्रविश्य पूजयेत् पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम् ॥
घृतक्षीरादिभिः स्नानं कारयित्वा भवं शुचिः ।
चन्दनेन सुगन्धेन विलिप्य कुङ्कुमेन च ॥

तत्र सम्पूजयेद्देवं चन्द्रमौलिमुमापतिम् ।
 पुष्पैर्नानाविधैर्मध्येर्व्विष्वाकं-^१कमलादिभिः ॥
 आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करम् ॥
 अदीक्षितश्च नान्त्रैव^२ मूलमन्त्रेण चाऽर्चयेत् ।
 एवं सम्पूज्य तं देवं गन्धपुष्पाऽम्बरादिभिः ॥
 धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैरुपहारैस्तथा स्तवैः ।
 दण्डवत् प्रक्षिपातैश्च गीतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ॥
 नृत्यैर्जप-नमस्कारैर्जयशब्दैः प्रदक्षिणैः ।
 एवं सम्पूज्य विधिवद्देवमुमापतिम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो रूपयौवनगर्व्वितः ।
 कुलैकविंशमुद्धृत्य दिव्याभरणभूषितः ॥
 सौवर्णेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
 उपगीयमानो गन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतः ॥
 उदुद्योतयन् दिशः सर्वाः शिवलोकं स गच्छति ।
 भुक्त्वा तत्र सुखं दिव्यं मनसः प्रीतिदायकम् ॥
 तस्योक्तवासिभिः सार्द्धं यावदाहृतसंप्लवम् ।
 ततस्तस्मादिहायातः पृथिव्यां पुण्यसङ्गये^३ ॥
 जायते योगिनां गेहे चतुर्व्वेदी द्विजोत्तमः ।
 योगं पाशुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

(१) घ पुस्तके—पुष्पाग— ।

(२) क पुस्तके—नन्त्रैव ।

(३) घ पुस्तके—युगसंज्ञये ।

शयनोत्थापने चैव संक्रान्त्यामयने तथा ।
 अशोकाख्यायाश्चाष्टम्यां^१ पवित्रारोपणे तथा ॥
 ये च पश्यन्ति देवेशं कृत्तिवाससमव्ययम् ।
 विमानेनार्कवर्णेन शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
 सर्वकालेऽपि तं देवं ये पश्यन्ति सुमेधसः ।
 तेऽपि पापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं व्रजन्ति वै ॥
 देवस्य पश्चिमे पूर्वे दक्षिणे चोत्तरे तथा ।
 योजनद्वितयं सार्द्धं क्षेत्रं तद्भुक्ति-मुक्तिदम् ॥
 तस्मिन् क्षेत्रवरे रम्ये^२ भास्करेश्वरसंज्ञितम् ।
 पश्यन्ति ये तु तं देवं स्नात्वा कुण्डे महेश्वरम् ॥
 आदित्येनार्चितं पूर्वं देवदेवं त्रिलोचनम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विमानवरमास्थिताः ॥
 उपगीयमाना गन्धर्वैः शिवलोकं व्रजन्ति ते ।
 भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् यावदाहृतसंप्लवम् ॥
 पुण्यक्षयादिहायाता धार्मिकाश्च भवन्ति वै^३ ।
 यज्वानो दानशीलाश्च पृथिव्याः पतयस्तथा ॥
 मुक्तेश्वरश्च सिद्धेशं स्वर्णजालेश्वरं तथा ।
 परमेश्वरश्च विख्यातं शुष्माणमतिकेश्वरम् ।
 ये पश्यन्त्यर्चयित्वा च स्नात्वा विन्दुसरोऽम्भसि ॥

(१) घ पुस्तके—अशोकाख्यामथाष्टम्याम् ।

(२) ग पुस्तके—लिकम् ।

(३) मूले—जायन्ते प्रवरे कुण्डे ।

सर्वपापविनिर्मुक्ता विमानवरमास्थिताः ।
 उपगोयमाना गन्धर्वैः शिवलोकं व्रजन्ति वै ॥
 तिष्ठन्ति तत्र मुदिताः कल्पमेकं द्विजोत्तमाः ।
 भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् शिवलोके मनोरमान् ॥
 पुण्यक्षयादिहायाता जायन्ते प्रवरे कुले ।
 अथवा योगिनां गृहे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
 उत्पद्यन्ते द्विजवराः सर्वभूतहिते रताः ।
 मोक्षशास्त्रार्थकुशलाः सर्वत्र समबुद्धयः ॥
 योगं शम्भोर्वरं प्राप्यं ततो मोक्षं व्रजन्ति ते ।
 तस्मिन् क्षेत्रवरे पुण्ये लिङ्गं यद्दृश्यते द्विजाः ॥
 पूज्याऽपूज्यञ्च सर्वत्र वने रथ्यान्तरेऽपि वा ।
 चतुष्पथे श्मशाने वा यत्र कुत्र च तिष्ठति ॥
 दृष्ट्वा तस्मिन्मन्त्रव्यग्रः श्रद्धया सुसमाहितः ।
 स्नापयित्वा तु तं भक्त्या गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ॥
 धूपैर्दीपैः सनैवेद्यैर्नमस्कारैः तथा स्तवैः ।
 दण्डवत्प्रणिपातैश्च नृत्यगीतादिभिस्तथा ॥
 सम्पूज्यैवं विधानेन शिवलोकं व्रजेन्नरः ।
 नारी वा द्विजशार्ङ्गलाः सम्पूज्य' श्रद्धयाऽन्विताः ।
 पूर्वोक्तं फलमाप्नोति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥
 कः शक्नोति गुणान् वक्तुं समग्रान् मुनिसत्तमाः ।
 तस्य क्षेत्रवरस्याऽथ ऋते देवाम्महेश्वरात् ॥

तस्मिन् क्षेत्रवरे गत्वा सततं श्रद्धयान्वितः ।
 माघवादिषु^१ मासेषु नरो यदि वाऽङ्गना ॥
 प्राप्नोत्यभिमतान् भोगान् शिवलोकञ्च गच्छति ।
 यस्तत्र तीर्थं विधिवत् करोति नियतेन्द्रियः ॥
 कुलैकविंशमुद्धृत्य शिवलोकं स गच्छति ।
 यस्मिंस्तस्मिंस्तिथौ विप्राः स्नात्वा विन्दुसरोऽश्वसि ॥
 पश्येद्देवं विरूपाक्षं देवीञ्च वरदां शिवाम् ।
 गणं चण्डं कार्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा ॥
 कल्पद्रुमञ्च सावित्रीं शिवलोकञ्च गच्छति ।
 एकाम्बुके शिवक्षेत्रे वाराणसीसमे शुभे ॥
 स्नानं करोति यस्तत्र मोक्षं स लभते शुभम् ।
 इति कृत्तिवासोविधिः ।

अथ कोणार्कः ।

तथाहि—

एतन्मया मुनिश्रेष्ठाः क्षेत्रं प्रोक्तं सुदुर्लभम् ।
 कोणार्कस्योदधेस्तौरं भुक्ति-भुक्तिफलप्रदम् ॥
 स्नात्वैव^२ सागरे दत्त्वा सूर्यायाऽर्घ्यं प्रणम्य च ।
 नरो वा यदि वा नारौ सर्व्वकामफलं लभेत् ॥

(१) घ पुस्तके—माघाद्यादिषु मासेषु ।

(२) ग पुस्तके—स्नात्वा वै ।

ततः सूर्यालयं गच्छेत् पुष्यमादाय वाग्यतः^१ ।

प्रविश्य पूजयेद्भानुं कुर्यात्सत्तः प्रदक्षिणम् ॥

^२तान्त्रिकैर्वैदिकैर्मन्त्रैर्भक्त्या कोणार्कमर्चयेत् ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैरपि ॥

दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथाऽपरैः^३ ।

एवं सम्पूज्य कोणार्कं सहस्रांशुं जगत्प्रभुम् ॥

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो युवा दिव्यवपुर्नरः ॥

सप्ताऽवरान् सप्तपरान् वंशानुद्धृत्य भो द्विजाः ।

विमानेनार्कवर्णेन कामगेन सुवर्चसा ॥

उपगीयमानो गन्धर्वैः सूर्यलोकं स गच्छति ।

भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् यावदाहृतसंप्लवम् ॥

पुण्यक्षयादिहाऽऽयातः प्रवरे योगिनां कुले ।

चतुर्व्वेदी भवेद्दिप्रः स्वधर्म-^४निरतः शुचिः ॥

योगं दिवस्यतेः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

चैत्रे मासि सिते पक्षे यात्रां मदन-^५भञ्जिकाम् ।

यः करोति नरस्तत्र पूर्व्वीक्तं स फलं लभेत् ॥

शयनोत्थानयोर्भानोः संक्रान्त्यां विषुवेऽयने ॥

(१) अ पुस्तके—सत्वरः ।

(२) मूले—पूजयेत् परया भक्त्या कोणार्कं सुनिसत्तमाः ।

(३) क पुस्तके—स्तवैः ।

(४) ग पुस्तके—सर्वधर्मनिरतः ।

(५) घ पुस्तके—दमनभञ्जिकाम् ।

वारे रवेस्तिथौ चैव सर्वकालेऽथवा द्विजाः ।
 ये तत्र यात्रां कुर्वन्ति पुरुषाः संयतेन्द्रियाः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन सूर्यलोकं व्रजन्ति ते ।
 यस्तत्र सवितुः क्षेत्रे प्राणांस्त्यजति मानवः ॥
 स सूर्यलोकमास्थाय देववन्दोदते दिवि ।
 पुनर्मानुषतां प्राप्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 योगं रवेः समासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 कोणार्कक्षेत्रमधिकृत्य—

आस्ते तत्र महादेवः तीरे नद-नदीपतेः ।
 रामेश्वर इति ख्यातः सर्वकामफलप्रदः ॥
 'तत्रार्चयन्ति कामारिं स्नात्वा सम्यङ्महोदधौ ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैर्वरैः ॥
 प्रणिपातैस्तथा स्तोत्रैर्गीतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ।
 राजसूयफलं प्राप्य वाजिमिधफलं तथा ॥
 प्राप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां तथा ।
 कामगेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥
 उपगोयमाना गन्धर्वैः शिवलोकं व्रजन्ति ते ।
 आहृतसंप्लवं यावद्भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥
 पुण्यक्षयादिहागत्य चातुर्वेदा भवन्ति ते ।
 शाङ्करं योगमासाद्य ततो मोक्षं व्रजन्ति ते ॥

इति कोणार्कविधिः ।

अथ विरजचेतम् ।

तथा ब्रह्मोवाच—

विरजे विरजा माता ब्रह्माणी सम्प्रतिष्ठिता ।
यस्याः सन्दर्शने^१ मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
स्नात्वा दृष्ट्वा तु^२ तां देवीं भक्त्याऽऽपूज्य प्रणम्य च ।
नरः स्ववंशमुद्धृत्य मम लोकं स गच्छति ॥
अन्याश्च तत्र तिष्ठन्ति विरजे^३ लोकमातरः ।
सर्वपापहरा देव्यो वरदा भक्तवत्सलाः ॥
आस्ते वैतरणी तत्र सर्वपापहरा नदी ।
यस्यां स्नात्वा नरश्रेष्ठः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
आस्ते स्वयम्भूस्तत्रैव क्रोडरूपी हरिः स्वयम् ।
दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
^४कपिलागोग्रहे सोमतीर्थे चालावुसंज्ञके ।
मृत्युञ्जये क्रोडतीर्थे ^५वसुसिद्धेश्वरे तथा ॥
तीर्थेष्वेतेषु मतिमान् यत् फलं लभते नरः ।
तत्फलं समवाप्नोति विरजे स्नानतर्पणात् ॥

(१) घ पुस्तके—सन्दर्शनात् ।

(२) क ख पुस्तके—सकदृष्ट्वा तु ।

(३) घ पुस्तके—विरजाः ।

(४) घ पुस्तके—कापिले ।

(५) ख पुस्तके—वासुके चेश्वरे तथा ।

विरजे यो मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति वै ।
 स करोत्यक्षयां तृप्तिं पितॄणां नात्र संशयः ॥
 मम क्षेत्रे मुनिश्रेष्ठा विरजे ये कलेवरम् ।
 परित्यजन्ति पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै ॥

इति विरजक्षेत्रम् ।

अथ गङ्गासागरसमीपे कपिलदर्शनफलम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

स्नात्वा यः सागरे मर्त्यः पवित्रे कपिलं हरिम् ।
 पश्येद्देवीञ्च वाराहं स याति त्रिदशालयम् ॥

अथ कृत्तिवासःक्षेत्रप्रयोगः ।

ॐ अद्याश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकामो विन्दुसरसि स्नानमहं करिष्ये ।

इति सकल्प्य तत्र सविधि स्नायात् ।

दाने च—

अन्यतीर्थदानाऽपेक्षयाऽत्र शतगुणं फलम् ।

अथ कृत्तिवासःपूजा ।

ॐ अद्य—एकविंशतिकुलोद्धारणपूर्वक-सर्वपापविनिर्मुक्त-रूप-
 यौवनगर्वित-दिव्याभरणभूषित-बहुगन्धर्व्याफरःसमुपगीयमानाऽऽ-

लकृत्कसर्वदिगुद्योतनसमकालिन किङ्किणीजालमालि-सौवर्ण-
विमानकरणक--शिवलोकगमन--तदधिकरणक--यावदाहृतसंप्लव-
तल्लोकवासि-बहुपुरुषसहितात्मीयदिव्यसुखभोग-तदुत्तरयोगिगृहो-
त्पन्नचतुर्वेदि-द्विजोत्तमत्वभवन-तदुत्तर-पाशुपतयोगप्राप्तिपूर्वक-
मोक्षावाप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना कृत्तिवासःपूजामहं
करिष्ये ।

इति संकल्प्य देवं प्रदक्षिणीकृत्य पाद्यमाचमनीयञ्च दत्त्वा
अष्टोत्तरपलशतमितेन गव्यघृतेन ततस्तावतैव गव्यदुग्धेन, ततो
मधुना ततो गन्धोदकेन, ततस्तीर्थोदकेन, ततश्चन्दनोदकेन, स्नाप-
यित्वा मधुपर्कं पुनराचमनीयञ्च दत्त्वा चन्दनानुलेपन कुङ्कुमा-
नुलेपनञ्च दत्त्वा अर्क-पद्मादिपुष्पैरागमोक्तमन्त्रेण तदज्ञाने तु
“ॐ कृत्तिवाससे नमः” इति ॐ नमः शिवाय “इति” च त्रिः
सम्पूज्य धूपं दीपं नैवेद्यमुपहारं वस्त्रञ्च दत्त्वा स्तवैर्दण्डवत्प्रणामै-
र्गीतैर्वाद्यैर्नृत्येन जपेन नमस्कारेण जयशब्दैः प्रदक्षिणैरर्चयेदिति ।

शिवस्य शयने उत्थाने संक्रान्तौ, अशोकाष्टम्यां वा कृत्ति-
वाससो दर्शने ॐ अद्य शिवशयनेऽर्कवर्णविमानकरणकशिवलोक-
गमनकामः कृत्तिवासोदर्शनमहं करिष्ये ।

इति संकल्प्य पश्येत् ।

एवं शिवोत्थानादावपि ।

कालान्तरे तु — ॐ अद्य शिवलोकगमनकामः कृत्तिवासो-
दर्शनमहं करिष्ये ।

इति संकल्प्य पश्येत् ।

एतत् क्षेत्रस्थभास्करेश्वरदर्शने—

ॐ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्त-विमानवरावस्थितबहुगन्धर्वोप-
गीयमान × × शिवलोकगमन-तदधिकरणकाहृतसंप्लवपर्यन्त-
बहुवरभोगोपभोग-तदुत्तरैतल्लौकिकधार्मिक-यज्ञदानशीलपृथिवी-
पतित्वभवनकामः कुण्डस्नानपूर्वकभास्करेश्वरदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य कुण्डे स्नात्वा तं पश्येत् ।

मुक्तेश्वर-सिद्धेश-स्वर्णजालेश्वर-परमेश्वराणामन्यतमदर्शने—

ॐ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्तविमानवरावस्थितबहुगन्धर्वोपगी-
यमानात्मीयशिवलोकगमन—तदधिकरणकैककल्यावच्छिन्नविपुल-
मनोरमबहुभोगोपभोग-तदुत्तरैतल्लौकिक—प्रवरयोगिकुल-योगि-
गेहान्यतराधिकरणकवेदवेदाङ्गपारगसर्वभूतहितरतमोक्षशास्त्रा-
र्थकुशल समबुद्धि'द्विजवरत्वभवन--तदुत्तरवरशम्भुयोगप्राप्तिपूर्वक
मोक्षप्राप्तिकामो विन्दुसरोऽभसि स्नात्वा मुक्तेश्वरमर्चयित्वा तद्-
दर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य विन्दुसरसि स्नात्वा मुक्तेश्वरमभ्यर्च्य पश्येत् ।

एवं सिद्धेशादावपि ।

रथ्यास्थितलिङ्गान्तरपूजने तु—

ॐ अद्य शिवलोकगमनकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना कृत्ति-
वासःक्षेत्रस्थशिवलिङ्गपूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य —

लिङ्गं दृष्ट्वा अक्षयैकाग्रमनाः सुसमाहितः स्रपन-गन्ध-पुष्प-
मनोरमधूप-दीप-नैवेद्य-नमस्कार-स्तव-दण्डप्रणाम-नृत्य-गीत-
वाद्यैः पूजयेत् ।

ततः क्षेत्रगमने तु—ॐ अद्याभिलषितबहुकामावाप्ति-शिव-
लोकगमनकामः कृत्तिवासःक्षेत्रगमनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य तत्र गच्छेत् ।

अथ कोणार्कविधिः ।

ॐ अद्याभिमतफलप्राप्तिकामः सागरस्नान-सूर्यार्घ्यदान तत्-
प्रणाममहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य सागरे सविधितर्पणान्तं स्नानं कृत्वा सूर्यं
प्रणमेत् ।

ततः पुष्पमादाय मौनी कोणार्कमठं प्रविश्य—

ॐ अद्य दशाश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्ति-सप्ताऽवरसप्तपरवंशो-
द्धारपूर्वक सर्वपापविनिर्मुक्तवरदिव्यवपुर्वरबहुगन्धर्वोपगीयमाना-
त्मीयार्कवर्णकामगसुवर्चोविभाषकरणक--सूर्यलोकगमन-तदधि-
करणकाहृतसंभवपर्यन्तवरबहुभोगोपभोग-तदुत्तरैस्सौकिकप्रवर-
शांगिकुलाधिकरणकचतुर्वेदिस्वधर्मनिरतशुचिविप्रत्वभवन-तदुत्तर-
दिवस्सतियोगप्राप्तिपूर्वकमोक्षावाप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना
कोणार्कपूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य अर्कं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्यागमिकैर्वैदिकैश्च मन्त्रै-
र्गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्य-दण्डप्रणाम-जयशब्दैरर्चयेत् ।

अथाऽत्रैव रामेश्वरविधिः--

ॐ अद्य राजसूयाश्वमेधफलसमफल परमसंसिद्धिप्राप्तिकामः-
किङ्किणीजालमालिविमानकरणक-गन्धर्वीपगीयमानात्मकर्तृक-
शिवलोकगमन-तदधिकरणकाङ्क्षतसंप्लवपर्यन्तमुत्तम-बहुभोगोप-
भोग-तदुत्तरैहिकयजुर्वेदिविप्रत्वभवन-तदुत्तरशङ्करयोगप्राप्तिपूर्वक-
मोक्षावाप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना रामेश्वरपूजामहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य समुद्रे सविधि स्नात्वा कोणार्कवदेव रामेश्वर-
मर्चयेत् ।

अथ विरजाक्षेत्रप्रयोगः ।

ॐ अद्याऽऽसप्तकुलपवित्रीकरणकामो विरजादर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य पश्येत् ।

अस्यास्तु स्नानपूर्वक-दर्शन-पूजा-प्रणामानां स्ववंशोद्धारपूर्वक-
ब्रह्मलोकगमनं फलम् ॥

वैतरणीस्नाने सर्वपापविनिर्मुक्तिः फलम् ।

क्रोडरूपि-विष्णुदर्शने विष्णुपुरगमनं फलम् ।

एवं वाराहीदर्शनेऽपीति ।

इति महामहोपाध्याय श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते

तीर्थचिन्तामणौ द्वितीयः पुरुषोत्तमप्रकाशः ।

ॐ गङ्गायै नमः ।

जलक्रीडालोलत्रिदशतरुणीनागरमणी
 नवश्रीणिश्रेणी-घनजघन-पीनस्तनभरैः ।
 त्रुटद्दीचीचञ्चलनककलहंसीकलरवैः
 समाहृतब्रह्मश्रियमिव भजे देवसरितम् ॥
 मञ्जुदेववधूटिकाकुचतटीसंघट्टसञ्चूर्णिता
 गङ्गाया जलवीचयो मधुलिहां श्रेणीभिराचुम्बिताः ।
 चञ्चलचक्रवाकतरुणीसंभ्रान्तनेत्राञ्चलै-
 रापीता जगतां दिशन्तु सततं कल्याणमव्याहृतम् ॥

तत्रादौ माहात्म्यम्—

अत्र विष्णुपुराणे—

ततः प्रभवति ब्रह्मन् सर्वपापहरा सरित् ।
 गङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा ॥

महाभारते—

ते देशास्ते जनपदास्ते श्रमास्ते च पर्वताः ।
 येषां भागीरथी पुण्या मध्ये याति सरिहरा ॥
 तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागीन वा पुनः ।
 तां गतिं न लभन्ते तु गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥
 पूर्व्वं वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
 शेषे गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥

तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
 मासमेकन्तु गङ्गायां समी स्यातां नवा समी ॥
 तप्यतेऽथाक्थिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
 तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥
 भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥
 प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ।
 पततो नरके गङ्गा संश्रितान् प्रेत्य तारयेत् ॥
 प्रेत्य पतत इति सम्बन्धः ।

ते सन्नियुक्ता मुनिभिर्नृणां देवैः^(१) सवासवैः ।
 येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिमताम्बरैः (?) ॥
 न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
 आ देहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥

अन्धान् जडान् द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
 यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
 देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्दानवैश्च
 निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥

जडान्धप्रभृतयः कर्मानधिकारिणीऽपि गङ्गासेवया अभिमत-
 फलभागिनो भवन्तीत्यर्थः ।

(१). स उक्तको—नूनं देवैः समस्यैः ।

ब्रह्मपुराणे—

षष्ठादौ कृष्णपक्षे तु भूमौ सन्निहिता भवेत् ।

यावत्पुण्यममावास्यां दिनानि दश नित्यशः ॥

शुक्लप्रतिपदमारभ्य दिनानि दशसंख्यया ।

पाताले सन्निधानन्तु करोति स्वयमेव हि ॥

शुक्लैकादशीमारभ्य यावद्दशदिनानि तु ।

पञ्चम्यन्तानि सः स्वर्गे भवेत्सन्निहिता सदा ॥

पुण्यमिति षष्ठीतो दर्शान्तं गङ्गायां सातिशयं पुण्यं भवती-
त्यर्थः ।

भविष्यपुराणे—

कृते तु सर्वतीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् ।

द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गा विशिष्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

कलौ तु सर्वतीर्थानि स्वं स्वं वीर्यं स्वभावतः ।

गङ्गायां प्रतिमुञ्चन्ति सा तु देवी न कुत्रचित् ॥

वाराहे—

गङ्गाम्भःकणदिग्धस्य वायोः संस्पर्शनादपि ।

पापशीला अपि नराः शुभां गतिमवाप्नुयुः ॥

अथ गङ्गाजलमाहात्म्यम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे—

योऽसौ सर्वगतो विष्णुश्चित्स्वरूपी जनार्दनः ।
स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नाऽत्र संशयः ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्महा गुरुहा गीघ्नः स्तेयी तु गुरुतल्पगः ।
गङ्गाम्भसा च पूयन्ते नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

यमः—

क्षेत्रस्थमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् ॥
वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
अवर्ज्यं जाङ्गवीतीयमवर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

महाभारते—

मेरोः समुद्रस्य च सर्व्ययत्नैः
संख्योपलानामुदकस्य वापि ।
गङ्गाजलानां न तु शक्तिरस्ति
वक्तुं गुणाख्यापरिमाणमत्र ॥

मत्स्यपुराणे—

तीर्थयात्राविधिं कृतस्त्रमकुर्व्वानोऽपि यो नरः^१ ।
गङ्गातोयस्य माहात्म्यात् सोऽप्यत्र फलभाग्भवेत् ॥

(१) ग पुस्तके—मानवः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

चिन्तामणिगणाञ्चापि गङ्गायास्तोयविन्दवः ।
 विशिष्टा यत्प्रयच्छन्ति भक्तेभ्योऽचिन्तितं^१ फलम् ॥
 गण्डूषमात्रतो भक्त्या सकृद्गङ्गाम्भसा नरः ।
 कामधेनुस्तनोद्भूतान् भुङ्क्ते दिव्यरसान्दिवि^२ ॥
 सर्वपापं निहत्येह रेजे गङ्गाजलोक्षितः ।
 अपहत्य तमस्तीव्रं भाति सूर्यो यथोदये ॥
 मनो-वाक्कायजैर्ग्रस्तः पापैर्बहुविधैरपि ।
 वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतः पुरुषो नाऽत्र संशयः ॥

तथा—

गङ्गातोयाभिषिक्तान्तु भक्ष्य^३मश्नाति योगवित् ।
 सर्पवल्कशुक्रं त्यक्त्वा पापहीनो नरोत्तमः ।
 स्वर्गापवर्गिकां सिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥
 तथा गङ्गाजलैर्दिग्धः^४ पवनः पुरुषं यदा ।
 स्पृशते सोऽपि पाप्मानं सर्वथै^५वापवर्ज्जति ॥

नारदीये—

हिमवद्विन्ध्यसदृशा राशयः पापकर्मणाम् ।
 गङ्गाम्भसा ते नश्यन्ति विष्णुभक्तिहतापदः^६ ॥

(१) ग पुस्तके—भक्तेभ्यश्चिन्तितम् ।

(२) ख पुस्तके—भुवि ।

(३) ख पुस्तके—षिक्तान्तु भिक्षाम् ।

(४) ख ग.पुस्तकद्वये—गङ्गाया जलदिग्धोऽयम् ।

(५) ख पुस्तके—सर्वमेव ।

(६) ग पुस्तके—हता यथा ।

भविष्यपुराणे—

प्रवेशमात्रे गङ्गायां स्नानार्थं भक्तितो नृणाम् ।
ब्रह्महत्यादयो दोषा हाहेत्युक्त्वा प्रयान्त्यलम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

गङ्गातौरे वसेन्नित्यं गङ्गातोयं पिवेत्सदा ॥

अथ गङ्गासेवनफलम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे—

स एव देवैर्मर्त्यैश्च पूजनीयो महर्षिभिः ।
यो वै गङ्गां समाश्रित्य सुखं तिष्ठति निर्भयः ॥

तथा—

तिष्ठेदवाक्शिरा यस्तु वर्षाणामयुतं नरः ।
यः सेवते मासमेकं गङ्गां स तु विशिष्यते ॥

नारदीये—

किमष्टाङ्गेन योगिन किं तपोभिः किमध्वरैः ।
वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ॥

ब्राह्मे—

तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
मासमेकन्तु गङ्गायां समी स्यातां न वा समी ॥

ब्रह्माण्डे—

किं यज्ञैर्बहुवित्ताब्धैः किं तपोभिश्च तापनैः ।
 स्वर्ग-मोक्षप्रदा गङ्गा सुखसेव्या यतः स्थिता ॥
 यज्ञैर्यमैश्च नियमैर्दानैः संन्यासतोऽपि वा ।
 न तत्फलमवाप्नोति गङ्गां प्राप्य यदाप्नुयात् ॥
 प्रभासे गोसहस्रेण राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 यत्फलं लभते मर्त्या गङ्गायां तद्दिने दिने ॥
 अन्योपायांस्तु यस्त्यक्त्वा मोक्षकामः सुनिश्चितः ।
 गङ्गातीरे सुखं तिष्ठेत् स वै मोक्षस्य भाजनम् ॥
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा सद्यस्तु मोक्षदा ॥
 प्रतिमासं चतुर्दश्यामष्टम्याञ्चैव सर्वदा ।
 पक्षयोरुभयोश्चैव सर्वपर्वसु सर्वदा ॥
 गङ्गातीरनिवासश्च यावज्जीवप्रतिज्ञया ॥
 यस्य सिध्यति धर्मात्मा स देवो नाऽत्र संशयः ।

भविष्ये—

‘कच्छ्रादिनियमान् कृत्वा नरो यत्फलमश्नुते ॥
 सदा चान्द्रायणञ्चैव तल्लभेज्जाह्नवीतटे ॥
 गङ्गासेवापरस्येह दिवसार्द्धेन यत्फलम् ।
 न तच्छक्यं समत्वेन प्राप्तुं क्रतुशतैरपि ॥
 सर्वयज्ञ-तपो-दान-योग-स्वाध्यायकर्मभिः ।
 यत्फलं तल्लभेद्वक्त्या गङ्गातीरे निवासतः ॥

सत्यवादिषु यत्पुण्यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ।
यदग्निहोत्रिणां पुण्यं तत्तु गङ्गानिवासतः ॥

अथ गङ्गाभक्तिफलम् ।

तत्र ब्राह्मे—

स्वमातृ-पितृ-दाराणां कुलकोटीमनन्त(कं)रम् ।
गङ्गाभक्त(क्ति)स्तारयते संसारार्णवतो ध्रुवम् ॥
सन्तोषः परमैश्वर्यं तत्त्वज्ञानं सुखात्मना ।
विनयाचारसम्पत्तिर्गङ्गाभक्तस्य जायते ॥
कृतकृत्यो भवेन्नर्त्यो गङ्गां प्राप्यैव केवलम् ।
तद्भक्तस्तत्परश्च स्यात् मुक्त एव न संशयः ॥
भक्त्या तज्जलपकाशी तज्जलं सेवते च यः ।
अनायासेन हि नरो मोक्षोपायं स विन्दति ॥
दीक्षितः सर्वयज्ञेषु सोमपानं दिने दिने ॥
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
देहं त्यक्त्वा नराः शैवे पदे तिष्ठन्ति सर्वदा ।

स्कन्दपुराणे—

तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः सदा ।
यः संश्रयेद्यथेष्टन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ॥

महाभारते—

देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा 'मन्वादिभिर्मुखैः ।
अमृतान्युपभुञ्जन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥

अथ गङ्गातोयपानफलम् ।

तत्र भविष्यपुराणे—

कन्यादानैस्तथाऽन्यत्र भूमिदानैश्च भक्तितः ।
 अन्नदानैश्च गोदानैः स्वर्णदानादिभिस्तथा ॥
 रथाऽश्व-गजदानैश्च यत्पुण्यं परिकीर्तितम् ।
 ततः शतगुणं पुण्यं गङ्गागण्डूषतो भवेत् ॥
 चान्द्रायणसहस्राणां यत् फलं परिकीर्तितम् ।
 ततोऽधिकफलं गङ्गातोयपानादवाप्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् ।
 स्वच्छन्दं यः पिवेदम्भस्तस्य शक्तिः करे स्थिता ॥

तथा—

त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम् ।
 नाम्बदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति ।
 'नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां कापि देहिनाम् ।
 तत्तत्तीर्थफलावाप्तिर्नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

तथा—

चान्द्रायणसहस्रान्तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
 यः पिवेत् तद् यथेष्टन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ॥

भविष्ये—

गङ्गां पश्यति संस्तौति स्नाति भक्त्या पिवेज्जलम् ।
 स स्वर्गं ज्ञानममलं योगं मोक्षञ्च विन्दति ॥

महाभारते—

यसु सूर्यांशुनिष्टमं गाङ्गेयं पिवते जलम् ।

गवां निर्हारनिर्मुक्तादूयावकात्तद्विशिष्यते ॥

निर्हारो मैत्रम् । यावकः—'खिन्नयवः ।

अथमत्र प्रयोगः ।

ॐ अद्य बहुकन्या-भूम्यन्न-गो-सुवर्ण-रथाश्व-गजदानजन्य पुण्य-
शतगुणपुण्यप्राप्तिकामो गण्डूषमितगङ्गाजलपानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य मोक्षकामः स्वच्छन्दं गङ्गाजलपानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य गोनिर्हारनिर्मुक्तयवयावकप्राशनजन्य शुद्धाधिकशुद्धि-
प्राप्तिकामः 'सूर्यनिष्टमगङ्गाजलपानमहं करिष्ये ।

अथ दर्शनम् ।

तत्र महाभारते—

भवन्ति निर्व्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।

गङ्गाया दर्शनात्तद्वत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वाङ्मनः-कर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।

वीक्ष्य गङ्गां भवेत् पूतस्तत्र मे नास्ति संशयः ॥

सप्ताऽवरान् सप्तपरान् पितृंस्तेभ्यश्च येऽपरे ।

पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य सृष्ट्वाऽवगाह्य च ॥

दर्शनात् स्पर्शनात् पानात्तथा गङ्गेति कीर्त्तनात् ।

'पुण्यं पुनाति पुरुषान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥

(१) ग पुस्तके—क्षिग्ध- ।

(२) ग पुस्तके—सूर्यांशु- ।

(३) ग—पुण्यान् ।

ब्रह्माण्डे—

ज्ञानमैश्वर्यमायुश्च प्रतिष्ठा सर्वमान्यता ।
शुभानामाश्रयत्वञ्च गङ्गादर्शनजलं फलम् ॥
सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं व्यसनासक्ति'राशु वै ।
निर्घृणत्वं नृणां गङ्गा-दर्शनादेव नश्यति ॥
परहिंसा च कौटिल्यं परदोषाद्यवेक्षणम् ।
दाम्भिकानां नृणां गङ्गा-दर्शनादेव नश्यति ॥

पादौ—

मुहुर्मुहुस्तथा पश्येत् स्पृशेद्वापि मुहुर्मुहुः ।
भक्त्या यदिच्छति नरः शाश्वतञ्चामृतं पदम् ॥

भविष्ये—

वापीकूपतडागादि-प्रपासत्रादिभिस्तथा ।
अन्यत्र यद्भवेत् पुण्यं तद्गङ्गादर्शनाद्भवेत् ॥

तथा—

यत् फलं जायते पुंसां दर्शने परमात्मनः ।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥

तथा—

नैमिषे च कुरुक्षेत्रे नर्मदायाञ्च पुष्करे ।
स्नानात् संसेवनाञ्चापि यत्फलं लभते नरः ।
गङ्गाया दर्शनादेव कलौ प्राहुर्महर्षयः ॥

अग्रमत्रप्रयोगः—

ॐ अद्य सर्वपापक्षयकामो गङ्गादर्शनमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य वाङ्मनः कर्मजबहुपापक्षयकामो वा । एकविंशति-
पुरुषतारणकामो वा । स्पर्शने अवगाहने च इदं फलम् ।

स्त्रीयशतसंख्यपुरुषपापक्षयकामो वा । स्पर्शने कीर्त्तनेऽपीदं
फलम् ।

ज्ञानैश्वर्यायुः-प्रतिष्ठा-सर्वमान्यता-शुभाश्रयत्वकामो वा ।
वापी-कूप-तडाग-प्रपा-सत्रादिजन्यफल-प्राप्तिकामो वा । नैमिष-
पुष्कर-कुरुक्षेत्र-नर्मदा स्नानसेवनजन्यफल-प्राप्तिकामो वा ।

ॐ अद्य परमात्मदर्शनजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा भक्त्या
गङ्गादर्शनमहं करिष्ये ।

अथ गङ्गास्मरणम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

अशुभैः कर्मभिर्युक्तान् मज्जमानान् भवार्णवे ।

पततो नरके गङ्गा संस्मृता हरते सदा ॥

मात्स्ये—

योजनानां सहस्रेषु गङ्गां स्मरति यो नरः ।

अपि दुष्कृतकर्माऽपि लभते परमां गतिम् ॥

भविष्ये—

स्मरणादेव गङ्गायाः पापसङ्घातपञ्जरम् ।

भेदं सहस्रधा याति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥

तथा—

गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन् वदन् ।
 यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात् ॥
 सहस्रयोजनस्थाश्च गङ्गां भक्त्या स्मरन्ति ये ।
 तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यन्ते नाऽत्र संशयः ॥
 भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
 आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम् ॥
 'यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता ।
 तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा ॥

ब्रह्माण्डे—

मनसा संस्मरेद् यस्तु गङ्गां दूरस्थितो नरः ।
 चान्द्रायणसहस्रन्तु लभते नाऽत्र संशयः ॥

अयमत्र प्रयोगः ।

ॐ अद्य नरकपाताभावकामो गङ्गास्मरणमहं करिष्ये—

परमगतिप्राप्तिकामो वा पापसङ्घातभेदकामो वा—

ॐ अद्याशेषमहापापविमुक्तिकामो वा ।

विचित्रबहुभवन-विचित्राभरण बहुस्यारोग्य वित्तसम्पत्तिकामो

वा—चान्द्रायणसहस्रजन्यफलप्राप्तिकामो वा ।

ॐ अद्य पातकविमुक्तिकामो वा भक्त्या गङ्गास्मरणमहं करिष्ये ।

भक्त्या गङ्गा गङ्गेत्यभिधानेऽप्येतदेव फलम् ।

जागरे बहुधा गङ्गास्मरणे च विमुक्तिः १फलम् ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—अधिकमिदं पद्यम् ।

(२) ग पुस्तके—बन्धमुक्तिः ।

अथ कीर्त्तनम् ।

तत्र विष्णुपुराणे—

गङ्गा गङ्गेति यन्नाम योजनानां शतैरपि ।
स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयाऽर्जितम् ॥

गङ्गां प्रकृत्य-मात्स्ये—

कीर्त्तनान्मुच्यते पापात् दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ।
अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।

ब्रह्माण्डे—

सप्तावरान् सप्त परान् सप्ताऽथ परतः परान् ।
गङ्गा तारयते पुंसां प्रसङ्गेणापि कीर्त्तिता ॥
अनिच्छयाऽपि गङ्गाया योऽसौ नामानुकीर्त्तनम् ।
करोति पुण्यवाहिन्याः सोऽपि स्वर्गस्य भाजनम् ॥

नारदीये—

सर्वावस्थां गतो वाऽपि सर्वधर्मविवर्जितः ।
गङ्गायाः कीर्त्तनेनापि शुभां गतिमवाप्नुयात् ॥

अथमत्रप्रयोगः ।

ॐ अथ जन्मत्रयार्जितपापक्षयकामो गङ्गा-गङ्गेति कीर्त्तन-
महं करिष्ये ।

एकविंशतिपुरुषतारणकामो वा । स्वर्गभागित्वकामो वा ।
शुभगतिप्राप्तिकामो वा ।

(१) ग पुस्तके—सप्तावरान् सप्ताऽथ परतः परतः परान् ।

स्पर्शनम् ।

तत्र गङ्गाऽधिकारे वाराहे—

ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः सृष्टो वा सर्वपातकैः ।

तस्यास्तोयैर्नरः सृष्टः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ॐ अद्य महापातकादिसकलपापक्षयकामो गङ्गास्पर्शनमहं करिष्ये ।

अथाऽभिलाषः ।

तत्र भविष्ये—

कदा वक्ष्यामि^१ तां गङ्गां कदा स्नानं लभेमहि ।

इति पुंसाऽभिलषिता कुलानां तारयेच्छतम् ॥

ॐ अद्य कुलशततारणकामो गङ्गाभिलाषमहं करिष्ये ।

अथ स्नानम् ।

तत्र विष्णुपुराणे—

स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति ।

अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च^२ सद्यो मैत्रेय जायते ॥

भारते—

स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैः प्रयतात्मनाम् ।

व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥

(१) अ—पुस्तके द्रक्ष्यामि ।

(२) अ पुस्तके पुण्यावाप्तिश्च ।

प्रयतः—एकादशेन्द्रियसंयतः । व्युष्टिः पुण्योपचयः ।

तथा—

अपहृत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।

तथाऽपहृत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोद्भितः ॥

ब्रह्माण्डे—

एकेन स्नानमात्रेण विधिना भक्तिमान्नरः ।

अश्वमेधफलं सद्यो गङ्गायां प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ॥

तथा—

अनेकजन्मसम्भूतं पुंसां पापं प्रणश्यति ।

स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः स्यात् पुण्यभाजनम् ॥

तथा—

अन्यस्थानगतं पापं गङ्गातीरे विनश्यति ।

गङ्गातीरकृतं पापं गङ्गास्नानेन नश्यति ॥

तथा—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायान्तु प्रयत्नतः ।

स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वेष्वायतनेषु च ।

तत्फलं लभते सर्वं गङ्गास्नानान्न संशयः ॥

अत्र योगसिद्धिन्यायादन्यतमफलकामना अधिकारिविशेषणमिति द्रष्टव्यम् ।

महापातकसंयुक्तो युक्तो वा सर्वपातकैः ।

गङ्गास्नानेन विधिना मुच्यते सर्वपातकैः ॥

गङ्गास्नानात् परं स्नानं न भूतं न भविष्यति ।
महापातकं जन्मान्तरीयं न त्वैहिकम् । अन्यथाऽनधिकारा-
पत्तेः ।

विशेषतः कलियुगे पापं हरति जाङ्गवी ।

तथा—

निहत्य कामजान् दोषान् काय-वाक्-चित्तसम्भवान् ।

समा-स्नानेन भक्त्या तु मोदते दिवि देववत् ॥

समा वर्षम् ।

षण्मासं स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः ।

समस्तपापनिर्मुक्तः समस्तकुलसंयुतः ॥

समस्तभोगसंयुक्तो विष्णुलोके महीयते ।

परार्द्धद्वितयं यावन्नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

तथा—

गङ्गायां स्नाति यो मर्त्यो यावज्जीवन्तु नित्यशः ।

जीवन्मुक्तः स चाऽत्रैव देहान्ते मुक्त एव सः ॥

तथा—

प्रातःस्नानाद्दशगुणं पुण्यं मध्यन्दिने तथा ।

सायंकाले शतगुणमनन्तं शिवसन्निधौ ।

भविष्ये—

कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गास्नानं विशिष्यते ।

मास्ये—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्राऽवमाहिता ।

आग्नेये सूर्यवाक्यम्—

ये मदीयांशुसन्तप्ते जले स्नानादिकां क्रियाम् ।
करिष्यन्तीह यास्यन्ति भित्वा ते मम मण्डलम् ॥

तथा—

यो गृहे वर्त्तमानोऽपि त्वां स्नाने कौर्त्तयिष्यति ।
स यास्यति दिवं नित्यमित्याह वरुणश्च ताम् ॥

अथैतत्प्रयोगः ।

ॐ अद्य सद्यः पापप्रणाश-सद्योऽपूर्वपुण्यप्राप्तिकामो गङ्गायां
स्नानमहं करिष्ये ।

कुरुक्षेत्रस्नानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा । प्रयतस्य तु
क्रतुशतजन्यव्युद्यतिशयितव्युष्टिकामो वा । पापविघातपूर्वक-
भासमानत्वकामो वा ।

ॐ अद्याश्वमेधफलप्राप्तिकामो भक्त्या वैध-गङ्गास्नानमहं
करिष्ये ।

रात्रौ सन्ध्यायां तथोद्धृतगङ्गाजलेन गृहेऽपि स्नाने अश्व-
मेधफलमेव ।

सर्व्वतीर्थ-सर्व्वायतनजन्य-पुण्याऽन्यतम-पुण्यप्राप्तिकामो वा
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य सर्व्वपातकविमुक्तिकामो विधिना गङ्गास्नानमहं
करिष्ये । गङ्गातीरकृत-पापनाशकामो वा ।

कपिलाकोटिदानजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकामो वा ।

ॐ अद्य सूर्यमण्डलभेदपूर्वक गमनकामः सूर्यांशुसन्तप्तगङ्गा-
जलस्नानमहं करिष्ये ।

ॐ समस्तपापविनिर्मुक्त-समस्त-कुलसंयुक्त-समस्तभोगसंयुक्ता-
त्मीयपरार्द्धद्वितयावच्छिन्नविष्णुलोकमहितत्वकामो अद्यादि-षण्मा-
सान् गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ कायवाक्-चित्तसम्भवकामजदोषनिहननपूर्वकस्वर्गलोका-
धिकरणकदेववन्द्योदमानत्वकामोऽद्यादि भक्त्या वर्षं गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये ।

ॐ अद्य प्रातःकालीन गङ्गास्नानजन्यफल-दशगुणफलप्राप्ति
कामो मध्याह्ने गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य प्रातःकालीन गङ्गास्नानजन्यशतगुणफलप्राप्तिकामः
सायंकाले गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य गङ्गास्नानजन्यानन्तफलकामः शिवसन्निधौ गङ्गा-
स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ ऐहिकजीवन्मुक्तत्व-देहान्तकालिकमुक्तत्वकामो अद्यादि
यावज्जीवं गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

अथ कालविशेषे स्नानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे—

नैरन्तर्येण गङ्गायां माघे^१ यः स्नाति मानवः ।

स शक्रलोकेषु चिरं कालं स्थित्वा सगोत्रजः ।

ततो ब्रह्मपुरे तिष्ठेत् कल्पकोटिशतायुतम् ॥

अत्र च सौरमासपरिग्रहः शिष्टाचारात् ।

भविष्ये—

नैरन्तर्येण विधिना गङ्गायां स्नाति यो नरः ।

षण्मासमेकस्वपरः सकृदेवोत्तरायणे ॥

तयोः समं भवेत् पुण्यं विषुवेषु तथैव च ।

संक्रान्तिषु च सर्व्वासु चातुर्मास्यफलं लभेत् ॥

एतदेव भवेत् पुण्यं माघ-कार्तिकमासयोः ।

संवत्सरफलन्तु स्यात् नवम्यां कार्तिके तथा ॥

इयञ्च शुक्ला प्राथम्यात् ।

मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत् ।

द्वादश्यां श्रवणर्क्षे च अष्टम्यां पुष्ययोगतः ॥

आर्द्रायाञ्च चतुर्दश्यां गङ्गास्नानं सुदुर्लभम् ।

वैशाखे वै पौर्णमास्यां माघे वै कार्तिके तथा ॥

तथा माघी त्वमावास्या गङ्गायामतिदुर्लभा ।

कृष्णाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं स्यात् सर्व्वपर्व्वसु ।

अष्टमी चैयं माघस्य तत्सन्दंशात् ॥

(१) ग पुस्तके—माघम् ।

तत्रापि कृष्णा शिष्टपरिग्रहात् । तत्रैव —

अमावस्यां शतगुणं सहस्रन्तु दिनक्षये ।

सोम-सूर्यग्रहे लक्षं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

सूर्याचन्द्रमसोः संक्रान्तिसाम्यं व्यतीपात इति कल्पतरुः ।

मासत्रयफलन्तु स्यात् फाल्गुनाषाढमासयोः ।

जन्मर्त्ते तु कृते स्नाने गङ्गायां भक्तिभावतः ।

जन्मप्रभृतिपापौघं^१ सञ्चितं नश्यति क्षणात् ॥

तथा भविष्ये—

चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्रया ।

तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥

तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् ।

यत्र तत्र विपन्नोऽपि गङ्गामरणजन्तु तत् ॥

कृष्णाष्टम्यां यदार्द्रा स्याद् व्यतीपातश्च वै तदा ।

गङ्गायां दुर्लभं स्नानं स योगो ह्यतिदुर्लभः ॥

यो माघे दैवयोगेन सदा स्नानं विधानवित् ।

लभते दैवयोगेन जातिं स्मरति पौर्व्विकीन् ॥

सर्व्वयज्ञ-तपो-दान-फलमाप्नोति तत्क्षणात् ।

सर्व्वशास्त्रार्थविज्ञातो ह्यरोगश्च तदा भवेत् ॥

तथा—

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

^२गङ्गास्नातो नरः कामाद्ब्रह्मणः सदनं व्रजेत् ॥

(१) ग पुस्तके—यदा चार्द्रा ।

(२) ख पुस्तके—गङ्गां स्नातः ।

ब्रह्माण्डे—

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाङ्गवीम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

स्मृतिः—

इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतम् ।
गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

तथा स्कान्दे—

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
तत्फलं जाङ्गवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे ॥
दिवाकरे पुनस्तद्वत् शतसंख्यमुदाहृतम् ।
वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ॥
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ।

शङ्खः—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।
गङ्गातीये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्याम्
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलीकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशैत्याहुरार्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

ब्रह्माण्डे—

संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
पुण्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥

व्यतीपातः सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्यमिति कल्पतरुः ॥

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्राश्लेषामृगशिरोऽन्यतमयुता रविवारामा-
वास्या इति तु केचित्—

तदाह बृहन्मनुः—

श्रवणाश्वि-धनिष्ठार्द्रा नागदैवत-मस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

यमः—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां विशेषतः^१ ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

पद्मपुराणे—

महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥

गोविन्दद्वादशी—फाल्गुनशुक्लद्वादशी ।

ब्रह्माण्डे—

प्रतिमासे चतुर्दश्यामष्टम्याञ्चैव सर्वदा ।

पक्षयोरुभयोश्चैव सर्वपर्वसु जाह्नवीम् ॥

भागीरथीं विशेषेण तीर्थान्यायतनानि च ।

समायान्ति विशेषेण सर्वपापहराणि च ॥

आत्मनो जन्मनक्षत्रे गङ्गातोयेषु भक्तितः ।

नरः स्नात्वा तु गङ्गायां कुलं सर्वं समुद्धरेत् ॥

^१ (१) मूल पुस्तके—तिथौ सकृत् ।

(२) क ष पुस्तकद्वये—तथाऽन्यायतनानि च ।

तथा—

माससंज्ञेन ऋक्षेण^१ चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः ।
गुरुणा याति संयोगं तन्महत्त्वं तिथेः स्मृतम् ॥
महाज्यैष्ठौ सुरश्रेष्ठ कृताऽनन्तफला स्मृता ।
तस्यान्तु जाङ्गवीस्नानं सूर्यग्रहशताधिकम्^२ ॥

स्मृतिः—

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समाः ॥
अत्रैतद्वाक्ययोः सूर्यग्रहणफलं स्नानजमेव । स्नानमपि च
गाङ्गमेव सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् ।
तेन सूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानस्यैव फलमिह शतगुणादि-
रूपं भवतीत्यर्थः ।

अथायमत्रप्रयोगः—

ॐ शक्रलोकाधिकरणक-गोत्रजसहित सुचिरकालस्थिति-
पूर्वककल्पकोटिशतायुतावच्छिन्नब्रह्मपुरवासकामोऽद्यादि माघं
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्योत्तरायणरविसंक्रान्तौ वैधनिरन्तरषणमासावच्छिन्न-
गङ्गास्नानजन्यपुण्य-समपुण्यप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।
विषुवयोरप्येवम् ।

(१) घ पुस्तके—संज्ञे यदा ऋक्षे ।

(२) ख पुस्तके—सूर्यग्रहणभाविकम् ।

दक्षिणायन-विष्णुपदी-षडशोतिषु नवसु ॐ अद्यामुकसंक्रान्तौ
वैधनिरन्तरमासचतुष्टयावच्छिन्नगङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

समस्तमाघस्नाने समस्तकार्तिकस्नानेऽप्येवम् ।

अक्षयनवम्यां—ॐ अद्य कार्तिकनवम्यां वैधनिरन्तरसंवत्सरा-
वच्छिन्न गङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये ।

ॐ अद्य मन्वादी वैध निरन्तरमासत्रयावच्छिन्नगङ्गास्नान
जन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

युगादिष्वप्येवम् ।

श्रवणयुतद्वादश्यां, पुष्ययुताष्टम्यां, वैशाख्यां, माघ्यां, कार्तिक्यां
माघामावस्यायाञ्च गङ्गास्नानमतिदुर्लभम् ।

अतिदुर्लभत्वन्तु सहस्रगुणाधिकत्वम् । कालान्तरे सहस्रगुण-
मेतेष्वतिदुर्लभमित्यभिधानेन तथैव प्रतीतेः ।

तथाच—

ॐ अद्य श्रवणयुक्तद्वादश्यां गङ्गास्नानजन्यफलसहस्रगुणाधिक-
फलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

एवमेवाष्टम्यादिषु षट्स्वपि द्रष्टव्यम् ।

ॐ अद्य माघकृष्णाष्टम्यां गङ्गास्नानजन्यफल-सहस्रगुणफल-
प्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य पर्वणि गङ्गास्नानजन्यफल-शतगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य दिनत्रये गङ्गास्नानजन्यफल-सहस्रगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य सूर्यग्रहे गङ्गास्नानजन्यफल-लक्षगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

सोमग्रहेऽप्येवम् ।

[ॐ अद्य व्यतीपाते अनन्तगङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।]

ॐ वैधनिरन्तरमासत्रयावच्छिन्नगङ्गास्नानजन्यफलप्राप्तिकामो अद्यादि फाल्गुनं गङ्गास्नानमहं करिष्ये ।

आषाढेऽप्येवम् ।

ॐ अद्य जन्मप्रभृतिसञ्चितपापीघनाशकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । सर्वकुलसमुद्धरणकामो वा ।

ॐ अद्य व्यतीपातार्द्रायुतायां चतुर्दश्यां गङ्गामरणजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य माघे कृष्णाष्टम्याम् आर्द्राव्यतीपातयुक्तायां जाति-स्मरत्व-सर्वयज्ञ-तपो-दानजन्यफल-समफलप्राप्ति-सर्वशास्त्रविदरो-गित्वकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य संक्रान्त्यां(न्तौ) ब्रह्मसदन गमनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । एवमेवामावास्यायां, पौर्णमास्यां चन्द्रग्रहे, सूर्यग्रहे च फलम् । अद्य सूर्यग्रहे सर्वतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । चन्द्रग्रहेऽप्येवम् ।

ॐ अद्य राहुग्रस्ते दिवाकरे दशकोटिगुणगङ्गास्नानजन्य-
फल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अस्यां रात्रौ राहुग्रस्ते निशाकरे सम्यग्दत्त गोकोटि-
सहस्रजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य राहुग्रस्ते दिवाकरे सम्यग्दत्तगोकोटिसहस्रजन्य
फल-शतगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां वारुणनक्षत्रयुतायां शतसूर्य-
ग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये ।

ॐ अद्य वैशाखशुक्लतृतीयायां सर्वकिल्बिषविमुक्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य ज्यैष्ठशुक्लदशम्यां क्षितिसुतहस्तनक्षत्रयुतायां दशविध-
पापनाश--वाजिमेधायुतजन्यपुण्य-शतगुणपुण्यप्राप्तिकामो गङ्गायां
स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य संक्रान्त्यां(न्तौ) बहुकुलकोटिससुद्धरणकामो गङ्गायां
स्नानमहं करिष्ये ।

एवमेव व्यतीपात-पुष्य-चन्द्रग्रह-सूर्यग्रहेष्वपि वाक्यम् ।

ॐ अद्य महाज्यैष्ठ्यां शतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
फलाधिकफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य माघशुक्लसप्तम्यां सूर्यग्रहकालीनशतगङ्गास्नानजन्य-
फल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

अथ देशविशेषे स्नानम् ।

तत्र पद्मपुराणे—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।

कुरुक्षेत्राद्दशगुणा यत्र विन्ध्येन सङ्गता ॥

विन्ध्याच्छतगुणा प्रोक्ता का(ग्नि)शीपुर्यान्तु जाङ्गवी ।

विन्ध्यसङ्गमश्च कर्णतीर्थादौ ।

तथा—

सर्वत्र^१ सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

तेषु स्नाता^२ दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।

मात्स्ये—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।

कुरुक्षेत्राद्दशगुणा यत्र विन्ध्येन सङ्गता ॥

ततः शतगुणा प्रोक्ता यत्र पश्चिमवाहिनी ।

^३तस्मात् सहस्रगुणिता यत्र चोत्तरवाहिनी ॥

^४तस्मात् सहस्रगुणिता यत्र चोभयवाहिनी ।

भविष्ये—

गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते स्नाने पुण्यफलं शृणु ।

सप्तानां राजसूयानां फलं स्यादश्वमेधयोः ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिषु स्थाने विशेषतः ।

(२) ग पुस्तके—स्नात्वा ।

(३) ख पुस्तके—पद्यमिदं नास्ति ।

(४) ग पुस्तके—पद्यमिदमधिकम् ।

उषित्वा तत्र मासार्द्धं षष्ठां विश्वजितां फलम् ।
दशायुतगवां दानपुण्यञ्च लभते नरः ॥
सुरोत्तमञ्च गोविन्दं रुद्रं कणखले स्थितम् ।
स्नात्वा वाप्य च गङ्गायां पुण्यमक्षयमाप्नुयात् ॥

महाभारते—

तीर्थञ्च शौकरं नाम महापुण्यं मुने शृणु ।
यस्मिन्नाविरभूत् पूर्वं वराहाकृतिरच्युतः ॥
शतमग्निचितां पुण्यं ज्योतिष्टोमद्वयस्य च ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमत्राप्नुयान्नरः ॥
तत्रैव ब्रह्मणस्तीर्थं ज्योतिष्टोमायुतस्य च ।
अश्वमेधत्रयस्यापि स्नातस्तत्र फलं लभेत् ॥

तथा—

कुञ्जाख्यं तीर्थमनघं यत्र च व्याधयोऽखिलाः ।
नश्यन्ति सर्वजन्मोत्थं स्यान्नष्टं पातकं नृणाम् ॥
अथाहुः कापिलं तीर्थं कपिला धेनवोऽन्वहम् ।
दत्ता येनायुतान्यष्टौ स्नात्वा तुल्यं फलं लभेत् ॥
गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते ।
तीर्थे कणखले स्नात्वा धूतपापो दिवं व्रजेत् ॥

काशीमभिधाय तथैव ।

पवित्राख्यं ततस्तीर्थं सर्वतीर्थात् पवित्रकम् ।
द्वयोर्विश्वजितोस्तत्र स्नानात् पुण्यं लभेन्नरः ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—तस्य ।

वेणीवाह्यं ततस्तीर्थं सरयूर्यत्र गङ्गया ।
 सुपुण्यया महापुण्या स्वसा स्वस्त्रेव सङ्गता ॥
 हरेर्दक्षिणपादाब्जक्षालनादमरापगा ।
 वामपादोदकं विद्धि सरयूं मानसोद्भवाम् ॥
 तीर्थं तत्रार्चयन्नुद्रं विष्णुं विष्णुत्वमाप्तवान् ।
 पञ्चाश्वमेधफलदं स्नानं तस्मिन्नघापहम् ॥
 वेणीवाह्यं दर्हरीति प्रसिद्धम् ॥

ततस्तु गाण्डकं तीर्थं गण्डकी यत्र सङ्गता ।
 गोसहस्रस्य दानञ्च तत्र स्नानेन सम्मितम् ॥
 'रामतीर्थं ततः पुण्यं वैकुण्ठा यत्र सन्निधौ ॥
 सोमतीर्थं ततः पुण्यं यत्रासौ मुद्गलो मुनिः ।
 समभ्यर्च्य शिवं ध्यायन् गणतान्तु समाययौ ॥
 चम्पकाख्यं पुण्यतीर्थं यत्र गङ्गोत्तरवाहिनी ।
 'मणिकर्णिकावद्विज्ञेया महापातकनाशिनी ॥
 कलसाख्यं ततस्तीर्थं कलसादुत्थितो मुनिः ।
 अगस्त्यः पूजयन् यत्र रुद्रं मुनिवरोऽभवत् ॥
 सोमद्वीपं महापुण्यं तीर्थं वाराणसीसमम् ।
 सोमो यत्रार्चयन्नीशं रुद्रेण शिरसा धृतः ॥
 विश्वामित्रस्य भमिनी गङ्गया यत्र सङ्गता ।
 तत्रामृत्यु च वृत्रारेः सम्पत्तस्तु प्रियातिथिः ॥

(१) ग पुस्तके नास्ति ।

(२) ग पुस्तके—मणिकर्णिका तु सा शेवा ।

जङ्गुङ्गदे महातीर्थे स्नानं यत्र शरीरिणाम् ।

एकविंशतिसन्तानतारकं किमतःपरम् ॥

जङ्गुङ्गद एकशाखानगरे गङ्गायाम् ।

तस्माददितितीर्थञ्च यत्र 'तष्ठाऽदितिर्हरिम् ।

कश्यपात्तनयं लेभे तत्र स्नानं महोदयम् ॥

शिलीञ्चयं महातीर्थं तत्र तष्ठा तपः प्रजाः ।

दृणादिभिः सह स्वर्गं यान्ति तीर्थगुणाश्रयात् ॥

इन्द्राणी नाम तीर्थं स्यात् इन्द्राणी यत्र वासवम् ।

तपस्तष्ठा पतिं लेभे स्नानादत्र प्रयागवत् ॥

पुण्यमाम्नातकं तीर्थं विश्वामित्रस्तपश्चरन् ।

यत्र ब्रह्मर्षितां लेभे क्षत्रियस्तीर्थसेवया ॥

प्रद्युम्नतीर्थं तपसा यत्र स्वेन स्मरी हरेः ।

प्रद्युम्ननामा पुत्रोऽभूत् स्थाने तत्र महोदयः ॥

तद्वक्षिणप्रयागसु गङ्गातो यमुना गता ।

स्नानात्तत्राक्षयं पुण्यं प्रयाग इव लभ्यते ॥

दक्षिणप्रयागसु मुक्तवेणी सप्तयाम इति प्रसिद्धः ।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

सात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत् ॥

महाभारते—

गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।

अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—यत्र वाप्यादितिर्हरिम् ।

अथायमत्र प्रयोगः—

ॐ अद्य कुरुक्षेत्रस्नानजन्यफल-दशगुणफलप्राप्तिकामो विन्ध्य-
सङ्गतगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य विन्ध्यसङ्गतगङ्गास्नानजन्यफल-शतगुणफलप्राप्तिकामः
काश्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

पश्चिमवाहिन्यामपि एतदेव फलम् ।

ॐ अद्य पश्चिमवाहिनीगङ्गास्नानजन्यफलसहस्रगुणफलप्राप्ति-
काम उत्तरवाहिन्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ राजसूयसप्तकाश्वमेधद्वयजन्यफल-समलप्राप्तिकामो गङ्गा-
द्वारे गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

कुशावर्त्तेष्वेवम् ।

ॐ अद्यात्तयपुण्यकामः कणखले स्नात्वा तत्रस्थसुरोत्तम-
गोविन्द-रुद्रपूजनमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याग्निचिच्छत-ज्योतिष्टोमद्वयपुण्यसमपुण्याग्निष्टोम-
सहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः शौकरतीर्थे गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अत्रैव ब्रह्मतीर्थस्नाने—

ॐ अद्य ज्योतिष्टोमायुताश्वमेधत्रयजन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामो ब्रह्मतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याखिलव्याधि-सर्वजन्मोत्थपातकनाशकामः कुञ्जाख्य-
तीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य स्वदत्तकपिलधेन्वयुताष्टकजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः
कपिलतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य धूतपापस्वीयस्वर्लोकगमनकामो गङ्गाद्वारे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ एतदेव कुशावर्त्ते विख्वके नीलपर्वते कणखले च स्नानफलम् ।

ॐ अद्य विश्वजिह्वयजन्यपुण्य-समपुण्यप्राप्तिकामः पवित्राख्यतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य पञ्चाश्वमेधयज्ञजन्यफल समफलप्राप्ति-पापनाशन-कामः सरयूसङ्गतगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य गोसहस्रदानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गण्डकी-सङ्गतगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य महापातकनाशकामः चम्पकाख्यतीर्थे उत्तरवाहिन्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य वृत्रारिसम्मतप्रियातिथित्वकामः कौशिकीसङ्गत-गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य एकविंशतिसन्ततिसन्तारणकामो जङ्गुङ्गदे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य महोदयकामोऽदितितीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याक्षयपुण्यप्राप्तिकामो दक्षिणप्रयागे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य शिवपुरगमनकामो गङ्गासागरसङ्गमे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याश्वमेधयज्ञजन्यफल-दशगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गा-सागरसङ्गमे स्नानमहं करिष्ये । इति वा ।

अथावगाहनम् ।

ब्रह्माण्डे—

यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता ।

तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा ॥

ॐ अद्य भवापादनकस्वकीयकुललक्षतारणकामो गङ्गावगाहन-
महं करिष्ये ।

अथ सन्ध्या ।

गङ्गायाम् सन्ध्यामुपक्रम्य पौलस्त्यः—

गङ्गायां शतसाहस्रीति ।

ॐ अद्य सन्ध्यावन्दनजन्यफल-लक्षगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गायां
सन्ध्यावन्दनमहं करिष्ये ।

अथ तर्पणम् ।

तत्र विष्णुपुराणे—

'दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनयैः अक्षयान्वितैः ।

अक्षयान्तु प्रयच्छन्ति तृप्तिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥

भविष्ये—

यावन्तश्च तिला मर्त्यैर्गृहीताः पितृकर्मणि ।

सावद्वर्षसहस्राणि पितरः स्वर्गवासिनः ॥

पितरः पितृलोकवासिनः ।

भारते—

त्रिषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्व्व एव ते ।
तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥
य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं शुभमेव च ।
स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥

भविष्ये—

पतितादीनभिधाय !

ये नरा दुःखिताः सम्यक् सर्व्वे ते सकुशैस्तिलैः ।
तर्पिता जाह्नवीतोयैर्नरेण विधिना सकृत् ॥
प्रयान्ति स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्या विचारणा ।
स्वर्गसंस्थाश्च ये केचित् पितरः पुण्यशालिनः ॥
गङ्गाजलैस्तथा पुंसां विधिना तर्पिताः सकृत् ।
तेऽपि मोक्षं प्रपद्यन्ते यद्वि ब्रह्माऽब्रवीद्वचः ॥

तथा—

मासतर्पणमात्रेण पिण्डानां पातनेन च ॥
गङ्गायां पितरः सर्व्वे विमानान् सूर्यवर्चसः ।
अप्सरोगणसंयुक्तान् हेमरत्नविभूषितान् ।
मुक्ताजालपरिच्छन्नान् वेणुवीणानिनादितान् ।
भेरीशुक्लमृदङ्गादिनिर्घोषान् स्रग्विभूषितान् ॥
गन्धर्व्वगीयकृचिरान् दिव्यभोगसमन्वितान् ।

गङ्गातर्पणसम्प्रीताः^१ आद्यपिण्डसुतर्पिताः ।

आरुह्य सहसा यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

अथ प्रयोगः ।

ॐ अद्य तर्पणतिलसंख्यबहुवर्षसहस्रावच्छिन्न तर्पणीयपित्त-
स्वर्गवासकामः सतिलगङ्गाजलेन पित्ततर्पणमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याद्यपित्तप्रप्तिकामो गङ्गाजलेन पित्ततर्पणमहं
करिष्ये ।

ॐ अद्य जन्मसाफल्य—जीवितशुभप्राप्तिकामो गङ्गाजलेन
पित्ततर्पणमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य नरकस्थपित्तस्वर्गप्राप्ति—स्वर्गस्थपित्तमोक्षप्राप्तिकामः
सतिलगङ्गाजलेन पित्ततर्पणमहं करिष्ये ।

ॐ सूर्यवर्चोऽप्सरोगणसंयुक्त—हेमरत्नविभूषित—मुक्ताजाल-
परिच्छिन्न-वेणुवीणानिनादित-भेरौशङ्खमृदङ्गादिनिर्घोषि-स्रग्विभू-
षितगन्धर्व्वगीय-रुचिरदिव्यभोगसमन्वित—बहुविमानारोहणपूर्व्वक-
तर्पणीयपित्तगणकर्तृकब्रह्मलोकगमनकामोऽद्यादि—मासं गङ्गा-
जलेन पित्ततर्पणमहं करिष्ये ।

मासं पिण्डदानेऽप्येवम् ।

इदन्तु जलोपकरणे चेत् पिण्डपित्तयज्ञरीत्या कर्त्तव्यम् ।

अथ शिवार्चनम् ।

तत्र स्मृतिः—

गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमर्चयेत् ।
एकेन जन्मना मोक्षं परमाप्नोति स ध्रुवम् ॥

तथा—

अग्निहोत्राणि 'वेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
गङ्गायां लिङ्गपूजायाः कोट्यंशेनापि नो समाः ॥

तथा—

[^१गङ्गामज्जनशीलस्तु गङ्गातीरे विशेषतः—]
प्रह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यं आरोग्यञ्चारुरूपताम् ।
आप्नोति कलसैर्भानोर्गङ्गातोयाभिषेकतः ॥
पितृनुद्दिश्य तान् देवान् स्नापयेद्गङ्गाधारिणा ।
दृष्ट्वाः स्युस्तस्य पितरो नरकस्थाश्च तत्क्षणात् ॥
तत्तत्सोकान् प्रयान्त्येवं मोदन्ते तेषु वै चिरम् ॥

तान् सूर्यादीन् ।

मृत्कुम्भात्ताम्रकुम्भैस्तु स्नानं दशगुणं स्मृतम् ।
रौप्यैः शतगुणं पुण्यं हैमैः कोटिगुणं फलम् ॥
एवमर्घ्येषु नैवेद्य-बलिपूजादिषु क्रमात् ।
पात्रान्तरविशेषेण फलञ्चैवोत्तरोत्तरम् ॥
विभवे सति यो मोहान्न कुर्याद्विधिविस्तरम् ॥

(१) ख पुस्तके देवाश्च ।

(२) [ ] चिह्नितपङ्क्तिरधिका ।

नैतत्फलमवाप्नोति देवद्रोहः स उच्यते ॥
 देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
 स्पर्शनादर्शनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतःपरम् ॥
 अष्टकत्वो मन्त्रजपैः 'पुष्पैश्चैव सुगन्धिभिः ।
 प्राहुर्गङ्गाजलैः स्नानं घृतस्नानसमं बुधाः ॥
 अर्घ्यद्रव्यविशेषेण गङ्गातोयेन यः सकृत् ।
 'भागधप्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च ॥
 भानवेऽर्घ्यं प्रदद्यात्तु स्वकीयपितृभिः सह ।
 पुत्र-पौत्रैश्च संयुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
 आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं दधि तथा मधु ।
 रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् ।
 अष्टाङ्ग एषः अर्घ्यो वै भानवे परिकीर्तितः ॥

तथा—

शिवस्य विष्णोः सूर्यस्य दुर्गाया ब्रह्मणस्तथा ।
 गङ्गातीरे प्रतिष्ठान्तु यः करोति नरोत्तमः ॥

प्रतिष्ठा स्थापनम् ।

तथैवायतनान्येषां कारयन्त्यतिशक्तितः ।
 अन्यतीर्थेषु करणात् कोटिकोटिगुणं ^(१) लभेत् ॥
 गङ्गातीरसमुद्भूतमृदा लिङ्गानि शक्तितः ।
 सप्तक्षणानि कृत्वा तु प्रतिष्ठाप्य दिने दिने ॥

(१) ख ग-सुप्रभूतैः ।

(२) ग गोदुग्ध- ।

(३) क ख पुस्तकद्वये भवेत् ।

मन्त्रैश्च पुष्पपत्राद्यैः पूजयित्वा स्वशक्तितः ।

गङ्गायां निक्षिपेन्नित्यं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ॥

अथ प्रयोगः—

ॐ अद्याग्निहोत्र-बहुवेद-बहुदक्षिण-बहुयज्ञजन्यफलाधिक-फलप्राप्तिकामो गङ्गायां शिवलिङ्गपूजनमहं करिष्ये ॥

ॐ अद्य प्रह्लाद-निर्वृति-स्वास्थ्यारोग्य-चारुरूपताकामः कलसैर्गङ्गातोयेन भानोरभिषेकमहं करिष्ये ॥

ॐ अद्यान्यतीर्थाधिकरणकशिवप्रतिष्ठाजन्यफल-कोटिगुणफल-प्राप्तिकामो गङ्गायां शिवप्रतिष्ठामहं करिष्ये । एवं विष्णोः सूर्यस्य दुर्गाया ब्रह्मणश्च प्रतिष्ठावाक्यम् । एषामायतनकरणेऽप्येवम् ॥

ॐ अद्य पिहृतात्कालिकतृप्ति-शिवलोकगमन-तप्तोकाधि-करणककामचारमोदनकामः पितरमुद्दिश्य कलसेन गङ्गाजलेन शिवस्रपनमहं करिष्ये । पितरमुद्दिश्य सूर्यादिस्रपनेऽप्येवम् । पितामहादिकमुद्दिश्य शिवादिस्रपनेऽप्येवम् ।

अथ जपः ।

तत्र भविष्ये—

सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायां यो नरोत्तमः ।

अष्टाक्षरं जपेद्भक्त्या मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥

(१) स पुस्तके सङ्कल्पवाक्ये स्रपनपदस्थाने स्थापनपदं लिखितम् ।

(२) क पुस्तके—ज्ञाने ।

गङ्गायां विधिना स्नात्वा जपेदष्टाक्षरं यदि ।

सर्वयज्ञफलं तस्य सर्वदानफलं तथा ॥

सर्वव्रतफलं तस्य भवेत् सर्वतपःफलम् ॥

षण्मासादणिमाद्यास्तु सिद्धयोऽत्र भवन्ति वै ।

नमो नारायणायेति प्रणवाद्योऽष्टवर्णकः ॥

तथा—

नमः शिवायेति मन्त्र आदौ प्रणवसंयुतः ।

सर्वधर्मप्रदः सद्यो विधिना शिवभक्ति(दः)तः ॥

तथा—

चतुर्विंशतिभिर्लक्षैर्जप्तैः सिद्धो भवेद्भ्रुवम् ।

सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्तु शिवतुल्यो भवेत् सुखी ॥

पञ्चाक्षरी सिद्धमन्त्रः शिव एव न संशयः ।

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि वा ।

महापातकयुक्तोऽपि मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।

अधिकारी भवेत् सर्वं इति देवोऽब्रवीच्छिवः ॥

अष्टाक्षरजपे मुक्तिः । सर्वयज्ञ-सर्वदान-सर्वव्रत-सर्वतपः-

फलं वा । षण्मासमेतज्जपेऽणिमादिसिद्धिप्राप्तिः फलम् । पञ्चाक्षर-

जपे सर्वधर्मशिवभक्तिप्राप्तिः फलम् । चतुर्विंशतिलक्षमितपञ्चा-

क्षरजपे शिवतुल्यत्वं फलम् । अत्र च काम्यजपे यावकादिक-

माहारो वक्तव्यः ।

अथ गङ्गापूजा ।

तत्र स्मृतिः—

पूजितायान्तु गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥

भविष्ये—

चतुर्भुजां सुनेत्राश्च सर्वावयवशोभिताम् ।
रत्नकुम्भ-सिताम्भोज-वरदानाभयङ्कराम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्ता-मणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुरूपाश्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाश्च श्वेतवस्त्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिव्यरूपविभूषाश्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ।
ध्यात्वा जले यथा प्रोक्तां तथाऽर्चयान्तु पूजयेत् ॥
तथा काम्यान्वाप्नोति काम्याराधनतोऽपि च ।
मासार्द्धमपि यस्त्वेवं नैरन्तर्येण पूजयेत् ॥
स एव पुरुषश्रेष्ठो नैरन्तर्यं हि दुष्करम् ।
एवञ्च बहुकालं यो नैरन्तर्येण पूजयेत् ॥

तस्य पुण्यफलं वक्तुं वागीशोऽपि न हि क्षमः ।

महामखैर्महादानैस्तपोभिर्विधिवत् कृतैः ॥

अनेकशतसाहस्रैर्न तत् फलमवाप्यते^१ ।

बहुत्वञ्चाव्यवहितपक्षापेक्षं तेन त्रिपक्षादिकं लभ्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

^२[वैशाखशुक्लसप्तम्यां जङ्गुना जाङ्गवी पुरा ।

क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥]

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥

वैशाखशुक्लतृतीयामधिकृत्य भविष्ये—

रात्रौ जागरणं कृत्वा यवैर्विल्वैस्त्रिलैस्तथा ।

विष्णुं गङ्गाञ्च शम्भुञ्च पूजयेद् भक्तिभावतः ॥

तथा सुगन्धिकुसुमैः कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।

तुलसीविल्वपत्राद्यैर्मातुलुङ्गफलादिभिः ॥

धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्यथाविभवविस्तरैः ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥

दिव्यं विमानमास्थाय विष्णुलोके महीयते ।

ततो महीतलं प्राप्य खाण्डवे जायते प्रभुः ॥

राजा भूत्वा तु धर्मात्मा सुखानि विविधानि च ।

भुञ्जीत द्विजसौभाग्यसंयुक्तो रूपशीलवान् ॥

देहान्ते ज्ञानवान् भूत्वा शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥

(१) ख पुस्तके—अवाप्यते ।

(२) ख पुस्तके—[ ] चिह्नितश्लोकः पतितः ।

अथ प्रयोगः—

ॐ अद्य सर्वदेवतापूजनजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽमुक-
स्ववाञ्छितफलप्राप्तिकामो वा गङ्गापूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य यथोक्तध्यानं कृत्वा चतुर्थन्तनमोऽन्तनाम्ना पञ्चो-
पचारैस्तां पूजयेत् ।

ॐ पुरुषश्रेष्ठत्वकामो ऽद्यादि मासाहं गङ्गापूजनमहं करिष्ये ।

ॐ विधिवत्-कृतानेकशतसाहस्रमहामख-महादान-तपो-जन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो अद्यादि बहुकालं गङ्गापूजनमहं करिष्ये ।

एवं सङ्कल्प्य यथोक्तं ध्यात्वा पञ्चोपचारैश्चतुर्थन्तनमोऽन्तनाम्ना
सम्पूज्य दशहराव्रतोक्तस्तवेन 'स्तुत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेदिति ।

अथ दानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डे—

यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-कोटिगुणं भवेत् ॥

भविष्ये—

यस्वन्नयत्तृतीयायां गङ्गातीरे ददाति वै ।

। घृतधेनुं विधानेन तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

सहस्रादित्यसङ्काशः सर्वकामसमन्वितः ।

हेमरत्नमये चित्रे विमाने हंसभूषिते ॥

स्वकीयपितृभिः सार्धं रुद्रलोके महीयते ।
 ततस्तु जायते विप्रो गङ्गातीरे धनान्वितः ॥
 अन्ते तु ब्रह्मविद्भूत्वा मोक्षमाप्नोत्यसंशयम् ।
 तथैव गोप्रदानञ्च विधिना कुरुते तु यः ॥
 गोलोमसंख्यया तावत्कल्पान्यव्युदसंख्यया ।
 गोलोके शिवलोके वा कामधेनुप्रजान्वितः ॥
 भुञ्जानः सर्वकामांस्तु दिव्यान् मेनाविधान् बहून् ।
 देवानामप्यलभ्यांश्च स्थित्वा तु सह बान्धवैः ॥
 पितृभिश्च सुहृद्भिश्च सर्वरत्नविभूषितः ।
 जायते सत्कुले पश्चात् धनधान्यसमाकुले ॥
 रत्नकाञ्चनसम्पूर्णे शीलविद्यायशोऽन्विते ।
 स भुङ्क्ता विपुलान् भोगान् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 सर्वदुःखविनिर्मुक्तः सर्वकामसमन्वितः ।
 सर्वप्राणिप्रियो भूत्वा ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 कषिला यदि दत्ता स्याद् विधिना वेदपारगे ।
 नरकस्थान् पितॄन् सर्वान् स्वर्गं नयति वै तदा ॥
 निवर्त्तनद्वयं भूमेर्गङ्गातीरे विशेषतः ॥
 विप्राय वेदविदुषे तिथौ तस्यां विशेषतः ।
 नरो ददाति भक्त्या वै तस्य पुण्यफलं त्विदम् ॥
 तद्भूमिपरमाणूनां संख्ययाऽयुतसंख्यया ।
 सोमेन्द्रविष्णुलोकेषु ब्रह्मलोके तथैव च ॥
 शिवलोके तथा श्रीमान् भोगान् भुङ्क्ते यथाविधि ।

जायते रूपसम्पन्नः सर्वशोकविवर्जितः ।
 सर्वसम्पत्समृद्धस्तु सप्तद्वीपपतिर्भवेत् ॥
 भेरीशङ्खादिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिखनैः ।
 स्तुतिभिर्मागधानाञ्च सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ॥
 सर्वसौख्यानवाप्येह सर्वधर्मपरायणः ।
 नरकस्थान् पितॄन् सर्वान् प्रापयित्वा दिवन्तथा ।
 स्वर्गस्थितान् पितॄन् सर्वान् मोक्षयित्वा महाद्युतिः ॥
 अन्ते ज्ञानासिना हित्वा अविद्यां पञ्चपूर्विकाम्^१ ।
 परं वैराग्यमापन्नः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

अयुतसंख्यया इत्यत्र तावत्कल्पानीति पूर्वोक्तमनुषज्यते ॥

निवर्त्तनलक्षणं मत्स्यपुराणे उक्तम्—

सप्तहस्तेन ^२दण्डः स्यात्त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम्^३ ।
 त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः^४ ॥

तथाच भविष्ये—

ग्रामं गङ्गातटे योऽसौ विप्रेभ्यः सम्प्रयच्छति ।
 ब्रह्म-विष्णु-शिवेभ्यश्च दुर्गायै भास्कराय च ॥
 सर्वदानेषु यत् पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ।
 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वव्रत-तपःसु च ॥

(१) ग पुस्तके—पञ्चपूर्विकाम् ।

(२) मूल पुस्तके—दण्डेन ।

• (३) क ख पुस्तकद्वये—दण्डास्त्रिवर्त्तनम् ।

(४) ग पुस्तके—मानमाहुर्मनीषिणः ।

सहस्रगुणितं तत्र फलं स्याद्भूमिदानतः ।
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्दिव्यस्त्रीकोटिसंयुतैः ॥
 दिव्यरत्नमयैश्चित्तैर्विमानैर्वैष्णवे पुरे ।
 क्रीडते सर्वसम्पन्नः 'शाङ्करे च पुरे तथा ॥
 स्वकीयपितृभिः साङ्गं क्रीडते कालमक्षयम् ॥
 यावत्तु ग्रामभूमेर्वै परमाणुषु संख्यया ।
 भोगान् भुक्त्वा तथा लोके जायते योगिनां कुले ॥
 अणिमादिगुणैर्युक्तः स्वयं भोगी भवत्यपि ।
 देहान्ते निर्मले नित्ये परे ब्रह्मणि लीयते ॥
 तथा तस्यां तृतीयायां वेदविदुब्राह्मणाय वै ।
 माषषोडशमात्रं वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ॥
 स हेमरत्नखचिते विमाने सर्वगो शुभे ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ॥
 सर्वैश्वर्यसमृद्धश्च सर्वलोकेषु सर्वदा ।
 ब्रह्माण्डान्तरसंस्थे तु रत्नभोगान् पृथग्विधान् ॥
 अनुभूय स्वपितृभिर्यावदाहृतसंप्लवम् ।
 ततो रुद्रस्य सायुज्यं प्राप्नोति च न संशयः ॥

तथा—

गङ्गायां कुशदानेन ब्रह्मलोकं समाप्नुयात् ।
 विष्णोश्च^१ यवदानेन रुद्रलोकं तथैव च ॥
 प्राप्नोति तिलदानेन होमेनैश्वर्यमाप्नुयात् ।

(१) ग पुस्तके -- शशाङ्के ।

(२) मूले -- विष्णौ च ।

सदाशिवपदं साक्षाद्रत्नदानेन चाप्नुयात् ।
 गो-भू-हिरण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे सकृत् ॥
 नरो न जायते भूयः संसारे दुःखसङ्कटे ।
 दीर्घायुश्चन्तु वासोभिरन्नदानेन सम्पदः ॥
 विद्यादानेन वै ज्ञानं कीर्त्तिः कन्याप्रदानतः ।
 सर्वदानानि नियमा यमाश्चैव तपांसि च ।
 यज्ञो दानं तथा जप्यं श्राद्धश्चेश्वरपूजनम् ॥
 गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-कोटिगुणं भवेत् ॥

तथा--

वासो हिरण्यरत्नानि पत्र-पुष्प-फलानि च ।
 अन्नदानादिकञ्चापि स्वस्य यद्यदतिप्रियम् ॥
 तत्तद्भक्त्येह गङ्गायै यः प्रयच्छति मानवः ।
 तत्तत् स्वर्गस्य चान्ते हि सम्प्राप्यैवेह जन्मनि ॥
 प्रेत्य चाप्नोति नियतं निर्वाणं वा निरञ्जनम् ।
 गङ्गातीरे नरो यस्तु जम्बाम्बवकुलावृतम् ॥
 कदली-नारिकेलैश्च कपित्थाशोकचम्पकैः !
 पनसैर्विल्ववृक्षैश्च कदम्बाश्वत्थपाटलैः ॥
 नारङ्गैर्मातुलुङ्गैश्च वृक्षैरन्यैश्च संयुतम् ।
 जाती(ति)विजय-पुन्नाग-करवीरयुतं तथा ।
 निचितं कारयित्वैवमारामं पुष्पशोभितम् ॥
 शिवाय विष्णवे वापि दुर्गायै भास्कराय वा ।
 प्रयच्छति तथा भक्त्या सर्वार्थं परिकल्प्य च ॥

तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये संचेपान्न तु विस्तरात् ।
यावन्ति तेषां वृक्षाणां पुष्प-मूल-फलानि च ॥
बीजानि च विचित्राणि तेषां मूलानि वै तथा ।
तावत्कल्पसहस्राणि तेषां लोके महीयते ॥

अथ प्रयोगः ।

तत्रादौ धेनुविधानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे,—

गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्द्यसेद् भुवि ।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्थं यत्नतः ॥
लघ्वेणकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयम् ।
वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥

तथाचायं शक्तिज्ञासे द्रव्यज्ञासस्तेन मुख्यकल्पशक्तेन न कल्पा-
न्तरमाश्रयणीयम् ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते^१ फलम् ॥

इति कात्यायनेन निषेधात् ।

साम्परायिकं पारलौकिकम् । धेनुद्रव्यभिन्नमत्र वत्सद्रव्यं
द्वयोः पृथक्द्रव्यकथनात् ।

कामधेनुमहादाने तु नैवम् । तत्र वत्सद्रव्यस्य पृथगनभि-
धानात् ।

धेनु-वत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बराष्टतौ^२ ।

शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणी ॥

सितसूत्रशिरानद्धौ सितकम्बलकम्बलौ ।

ताम्रगण्डु(ण्डु)कपृष्ठौ तौ सितचामरलोमकौ ॥

विद्रुमभ्रूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।

क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥

सुवर्णशृङ्गाभरणी राजतक्षुरसंयुतौ ।

नानाफलसमायुक्तौ घ्राणगन्धकरण्डकौ ॥

गन्धकरण्डकः सुरभिगन्धाढ्यद्रव्यं कर्पूरादि ।

इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथार्चयेत् ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ॥

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ॥

(१) कश्चित्—जायते ।

(२) ग पुस्तके—सितसूक्ष्माम्बराष्टतौ । ख पुस्तके—अम्बराबुभौ ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपा तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च धनदस्य हि ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
 स्वधा या पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजाश्च या ॥
 सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छतु ।
 एवमामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 विधानमेतद्धेनूनां सर्वांसामिह पठ्यते ।
 यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दश धेनवः ॥
 तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ।
 प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथा परा ॥
 तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसञ्चिका ।
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथा परा ॥
 सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी ।
 रसधेनुश्च नवमी दशमी स्वस्वरूपतः ॥
 कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ।
 सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
 नवनीतेन तैलेन तथान्येऽपि महर्षयः ।
 एतदेव विधानं स्यात्तत्र वीपस्कराः स्मृताः ॥

मन्त्रावाहनसंयुक्ता सदा पर्वणि पर्वणि ।

यथाश्राद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥

अमेययज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः ।

अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ॥

गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु !

अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव ।

“विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते ।”

इति सामान्येनातिदेशात् ।

कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ।

इति भारचतुष्टयादिपरिमितद्रव्य-^१व्यवस्थापनकथनम् ।

एवं घृतादिधेनुष्वपि कृष्णाजिनधारणं कुम्भकथनेनापि तद-
बाधनात्, एतदेव विधानं स्यादिति वचनाच्च ।

केचित्तु—नात्राजिनमिच्छन्ति ।

भारस्तु पलसहस्रद्वयात्मकः ।

तदाहुः—तुला पलशतं ज्ञेयं भारः स्यात् विंशतितुलाः ॥ इति

अयमत्र प्रयोगः ।

गोमयोपलिप्तायां भूमौ कुशानास्तीर्थं तत्र प्राग्ग्रीवं
चतुर्हस्तं कृष्णाजिनं धेन्वर्थं पातयित्वा तत्समीपे लघुकृष्णाजिनं
प्राग्ग्रीवमेव वत्सार्थं धृत्वा तदुपरि शक्त्यनुसारेण भारचतुष्टयेन
भारद्वयेन एकभारेण वा गव्यघृतेन घटेषु स्थापितेन धेनुं यथाक्रम-
मेकभारेण अर्धभारेण भारचतुर्थांशेन वा गव्यघृतेनैव घटस्थेन वत्स-

मुपकल्प्य उभावपि प्राङ्मुखान्दक्षिणादि घृतास्यौ श्वेतशुक्लवस्त्र-
वेष्टितौ शुक्तिमयकर्णाविष्णुमयपादचतुष्टयौ श्वेतमुक्तामयलोचनौ
तदभ्यन्तरस्थेन्द्रनीलमयताराहयौ श्वेतसूत्रात्मकशिरानद्भौ श्वेत-
कम्बलमयसास्राकौ, ताम्रगण्डुकमयपृष्ठौ सितचामररोमाणौ
प्रबालमयभ्रूयुगौ नवनीतस्तनौ क्षीमपुच्छौ कांस्यदोहौ सुवर्ण-
शृङ्गौ राजतखुरौ नानाफलममायुक्तौ अगुरुप्रभृतिसुरभिद्रव्य-
निर्मितघ्राणावेवं धेनु वत्सौ निर्माय “ॐ सोपकरणसवत्सघृत-
धेनवे नमः” ।

एवं धूपं दीपं नैवेद्यं दत्त्वा ॐ ब्राह्मणाय नमः इति त्रिः
सम्पूज्य “ ॐ इमां सोपकरणां सवत्सां घृतधेनुं ददानि” इति
द्विजकरे जलं दत्त्वा धेनुं प्रोक्ष्य ॐ या लक्ष्मीरित्यादिश्लोकपञ्चकं
पठित्वा कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ अद्याक्षयतृतीयायां गङ्गातीरे बहुकल्पकोटिशतावच्छिन्नहेम-
रत्नमयचित्रहंसभूषित-विमानाधिकरणक-स्वकीयपितृगणसहित-
सहस्रादित्यसङ्काश-सर्वकामसमन्वितस्वीयरुद्रलोकमहितत्व--तदु-
त्तरगङ्गातीराधिकरणक-धनान्वितविप्रत्वभवनात्सकालिक-ब्रह्म-
विद्भवानानन्तरमोक्षावाप्तिकामः—

इमां गोमयोपलिप्तास्तीर्णकुशभूम्युपरिस्थ-लघुप्राग्शीवैणकाजि-
नस्थ-घृतास्यसितसूत्राम्बरावृत-शुक्तिकर्णेषुमयचतुष्पाद-शुचिमुक्ता-
फलेक्षण-सितसूत्रशिरानद्भ-सितकम्बलकम्बल-ताम्रगण्डुकपृष्ठ-सित-
चामररोमक--विद्रुमभ्रूयुगोपेत--नवनीतस्तनान्वित-क्षीमपुच्छ-
कांस्यदोहेन्द्रनीलतारक-सुवर्णशृङ्गाभरण-राजतखुर-नानाफलसमा-

युक्तगन्धमयनासिक--स्वचतुर्थभागपरिमितघृतमयवत्ससहितां
गोमयोपलिप्तास्तीर्णकुशभूम्युपरिस्थितचतुर्हस्तप्राग्ग्रीवकृष्णाजिन-
स्थितां प्राङ्मुखीमुदक्पादां घृतास्यां सितसूक्ष्माम्बरावृतां शुक्ति-
कर्णामिक्षुमयचतुष्पादां शुचिमुक्ताफलेक्षणां सितसूत्रशिरानद्धां
सितकम्बलकम्बलां ताम्रगड्ढुकमयपृष्ठां सितचामररोमकां
विद्रुमभ्रूयुगोपितां नवनीतस्तनान्वितां क्षौमपुच्छां कांस्यदोहा-
मिन्द्रनीलतारकां सुवर्णशृङ्गाभरणां राजतखुरां नानाफलसमायुक्तां
विशिष्टगन्धमयनासां घृतमयीं धेनुं विष्णुद्वैवताममुकगोत्रायामुक-
शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॥ ॐ स्वस्ति ॥

ॐ अद्य कृतैतत्-सोपकरणवत्ससहितघृतधेनुदानप्रतिष्ठार्थम्
इदं सुवर्णमग्निद्वैवतमित्यादि ॥ ततः पुच्छे धेनुं सृष्ट्वा द्विजः
कामस्तुतिं पठेत् ॥

अथाक्षयतृतीयायां गोदानम् ।

तत्र प्रयोगः—

गो-ब्राह्मणौ सम्पूज्य द्विजकरे जलं दत्त्वा 'गामालभ्य—
ॐ अद्याक्षयतृतीयायां गङ्गातीरे गोलोमसमसंख्यककल्पाव्बुदाव-
च्छिन्न-गोलोक शिवलोकान्यतराधिकरणक-बान्धवपितृमातृसुहृद्-
सहित-कामधेनुप्रजान्वित स्वीयदिव्यनानाविधदेवालभ्य सर्व्वका-
मोपभोगवत्स्थिति--तदनन्तरधनधान्यसमाकुल--रत्नकाञ्चनभूपूर्ण-

(१) ग पुरुके—गामभिषिच्य ।

शीलविद्यायशोऽन्वित सत्कुलाधिकरणकजन्म-यशः पुत्रपौत्रसमन्वित
सर्वदुःखविनिर्मुक्त-सर्वकामसमन्वित-सर्वप्राणिप्रिय-स्वकर्तृक-
विपुलबहुभोगोपभोग-तदुत्तरमोक्षावाप्तिकाम इमां गां रुद्रदैवता-
मित्यादि ।

कपिलादाने,—

ॐ कपिलगव्यै नमः, ॐ ब्राह्मणाय नमः, इति कपिलामभि-
षिच्य, अद्याक्षयतृतीयायां गङ्गातीरे नरकस्थसर्वपितृ-स्वर्गनयन-
काम—ॐ इमां कपिलां गां रुद्रदैवताममुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय वेदपारगाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । ॐ स्वस्तीत्यादि ।
दक्षिणां पूर्ववद्दद्यात् ।

अथ भूमिदानम् ।

ॐ अद्याक्षयतृतीयायां गङ्गातीरे दातव्यभूमिपरमाणुसमसंख्यक-
कल्यायुतावच्छिन्न सोमेन्द्रब्रह्मविष्णुशिवलोकाधिकरणक श्रीमत्-
स्वकर्तृक-बहुभोगोपभोग-तदुत्तररूपसम्पन्न--सर्वरोगविवर्जित-
सर्वसम्पत्समृद्ध--भेरौशङ्खादिनिर्घोष--गीतवादित्वनिःस्वन--मागध-
स्तुतिकरणकसुप्तिप्रतिबोधवत्सप्तद्वीपपतित्वभवन--सर्वधर्मपरा--
यणस्वकर्तृकसर्वसौख्यावाप्ति- नरकस्थसर्वपितृ-स्वर्गनयन-स्वर्गस्थ-
सर्वपितृ-मोक्षप्रापणानन्तर-महाद्युति-स्वकर्तृकांविद्याच्छेदपर-
वैराग्योत्पत्तिपरब्रह्माधिगमनकाम इमां भूमिं निवर्त्तनद्वयमितां
प्रियदत्तां विष्णुदैवतामित्यादि ।

अथ ग्रामदानम् ।

ग्राम-ब्राह्मणौ सम्पूज्य—ॐ अद्याक्षयतृतीयायां गङ्गातीरे सर्वदान सर्वयज्ञ सर्वतीर्थ सर्वतपोजन्यफलसहस्रगुणफलप्राप्ति-सूर्यकोटिप्रतीकाशदिव्यस्त्रीकोटिसंयुक्त-दिव्यरत्नमय-विचित्र-बहु-विमानकरणकाक्षयकालव्यापि स्वपितृसहितसुक्रीडन-दातव्य-ग्रामभू—परमाणु-समसंख्य तल्लोकाधिकरणक बहुभोगोपभोग-पूर्वकयोगिकुलजन्माणिमादिगुणयुक्तभोगित्वभवन देहान्तकालिक-निर्मलनित्यपरब्रह्मलयकाम इमं ग्रामं विष्णुदैवतमित्यादि ।

अथ सुवर्णदानम् ।

ॐ अद्याक्षयतृतीयायां—गङ्गातीरे सर्वलोकाधिकरणक हेमरत्नखचितसर्वगशुभविमानाधिकरणक सर्वपापविनिर्मुक्त-सर्वैश्वर्यसमृद्ध स्वपितृसहित स्वकीययावदाहृतसंप्लवपृथग्विध-बहुभोगोपभोग-तदुत्तररुद्रसायुज्यप्राप्तिकाम इदं षोडशमाषमितं सुवर्णमग्निदैवतमित्यादि ।

अथ यदा कदाचित् कुशदाने ब्रह्मलोकावाप्तिः । यवदाने विष्णुलोकावाप्तिः । तिलदाने रुद्रलोकावाप्तिः । तिलहोमे ऐश्वर्यम् । रत्नदाने शिषपदप्राप्तिः । गो-भू-हिरण्यान्यतमदाने पुनर्जन्माभावः । वस्त्रदाने दीर्घायुष्टम् । अन्नदाने सम्पदः । विद्यादाने ज्ञानम् । कन्यादाने कीर्त्तिः ।

गङ्गायै वस्त्रहिरण्यरत्नपत्रपुष्पफल 'स्वप्रियाणामन्यतमदाने स्वर्गानन्तर-तद्दत्तुप्राप्ति तदुत्तरनिर्वाणप्राप्तिः फलम् ।

विहितं कर्म यद्गङ्गातीरे क्रियते तस्य कोटिगुणं फलम् ।
जम्बूाम्र-वकुल-कदली नारिकेल-कपित्थाशोक चम्पक-पणस विल्व-
कदम्बाश्वत्थ---पाटलानागरङ्ग- मातुलुङ्गामलकी-तिन्त्रिङ्गी-सह--
कारादिसंयुक्तं जाति-विजय-पुन्नाग-करवीर-विचिकीलादिशोभित-
मारामं गङ्गातीरे कारयित्वा शिवाय विष्णवे दुर्गायै भास्कराय-दत्त्वा
तदारामस्थवृक्षीयपुष्पमूलफलबीजसमसंख्य कल्पसहस्रावच्छिन्न
शिवादिलोकमहितत्वावाप्तिः फलम् । ८

तथात्र—गङ्गातीरे यथोक्तमारामं कारयित्वा चतुर्दश्यादौ
शिवं सम्पूज्यारामञ्च प्रोक्ष्य—

ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ एतदारामवृक्षीयपुष्प-मूल-फल-
बीज-तन्मूलसमसंख्यककल्पसहस्रावच्छिन्न शिवलोकमहितत्वा-
वाप्तिकामोऽमुमारामं गङ्गातीरे स्वकारितं वनस्पतिदैवतं भगवते
शिवायाहं ददे । एवं विष्णादिदानेऽपि वाक्यं शिवलोकस्थाने
विष्णुलोके इति विशेषः । .

अथ गङ्गायां व्रतफलम् ।

तत्र भविष्ये,—

अष्टमूर्त्तिधरां गङ्गां दिव्यरूपां निरीक्षितुम् ।

साक्षादेवाशु मर्त्यानां तमुपायं व्रतं वद ॥

शालितण्डुलप्रस्थेन द्विप्रस्थपयसा तथा ।

पायसं पाचयित्वा तु मधुखण्डं घृतन्तथा ॥

प्रत्येकं पलमात्रन्तु तत्र निक्षिप्य भक्तितः ।
 तत्पायसमपूर्पांश्च मोदकान् मण्डलानि च ॥
 तथा गुञ्जार्द्धमात्रञ्च सुवर्णं रूप्यमेव च ।
 चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमानि च गुग्गुलुम् ॥
 विष्वपत्राणि दूर्वाश्च रोचनां सितसर्षपम् ।
 नीलोत्पलस्य पुष्पाणि पुष्पाभावे दलान्यपि ॥
 यथाशक्त्या महाभक्त्या गङ्गायां यो विनिक्षिपेत् ।
 पौर्णमास्यां मासि मासि दर्शे च प्रहरद्वये ॥
 अद्वयाऽनेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरन्तथा ।
 ॐ गङ्गायै नारायण्यै शिवायै च नमो नमः ॥
 इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
 गङ्गाजलान्तःस्थित्वा च तन्मनास्त्यक्तसंशयः ॥
 हविष्याशी मिताहारो यमी तेषु दिनेषु च ।
 संवत्सरान्ते तस्यैषा गङ्गा दिव्यवपुर्धरा ॥
 दिव्यमालाम्बरधरा दिव्यरत्नविभूषिता ।
 प्रत्यक्षरूपा पुरतस्तिष्ठत्येव वरप्रदा ॥
 एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् गङ्गां दिव्यवपुर्धराम् ।
 दृष्ट्वा स्वचक्षुषा मर्त्ये वरदानसमुद्यताम् ॥
 यान् यान् कामयते मर्त्यस्तांस्तान् कामानवाप्नुयात् ।
 निष्कामस्तु लभेन्मोक्षं स तेनैव च जन्मना ॥

मण्डलं, मण्डलाकारशकुलीविशेषः पूरिकादिः । अत्र
 यावकानीति पाठान्तरम् ।

शृणुध्वं भक्तितो यूयं वक्ष्यामि मुनिपुङ्गवाः ।
 सर्व्वव्रतानां राजानं धर्मव्रतमनुत्तमम् ॥
 वृषध्वजेन कथितं शिवेन दयया पुरा ।
 प्रीत्या देव्या च पृष्टेन गङ्गातीरनिवासिना ॥
 देवैस्तु भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्णे ऋषिभिस्तथा ।
 अपराह्णे च पितृभिः शर्व्वर्यां गुह्यकादिभिः ॥
 सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्तंभोजनमुत्तमम् ॥
 उपवासात् परं भैक्ष्यं भैक्ष्यात्परमयाचितम् ।
 अयाचितात् परं नक्तं तथा नक्तेन वर्त्तयेत् ॥
 हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
 अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तंभोजी षड्वाचरेत् ॥

लाघवमिति-आहारस्तावदङ्गीदरपूरणः-अर्द्धमन्त्रेण पूरयेदित्य-
 भिधानात् तस्याप्यर्द्धत्वं लाघवं “समं स्यादश्रुतत्वात्” इति
 न्यायात् । अग्निकार्य्यं होमः स च घृतेन महाव्याहृतिमन्त्रेण च
 प्रजापतिदेवताकः ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
 मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति कात्यायनवचनात् ।

संख्या चाष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरष्टौ वा ।
 होमो षड्हादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥

इति देवीपुराणवचनात् ।

तथा तत्रैव—

गङ्गातीरे माघमासे यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 शिवायतनपार्श्वे तु कृषरं घृतसंयुक्तम् ॥
 नैवेद्यञ्च निवेद्यैव कृषरात् शिवस्य तु ।
 'काष्ठमोलेन भुञ्जानो जिह्वालौल्यं विवर्जयेत् ॥
 पलाशपत्रे भुञ्जानः शिवं स्मृत्वा जितेन्द्रियः ।
 धर्मराजस्य देव्याश्च पृथक् पिण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 सोपवासश्चतुर्दश्यां भवेदुभयपक्षयोः ।
 पौर्णमास्यान्तु गन्धैश्च गङ्गायाः सलिलैस्तथा ॥
 शिवं संस्थाप्य पयसा मधुना च स्वशक्तितः ।
 तथैव 'हेमपट्टञ्च लिङ्गमूर्द्धि विनिःक्षिपेत् ॥
 ततो दद्यात् स्वशक्त्यैव शिवाय घृतकम्बलम् ।
 एकादकं कृष्णतिलं शिवलिङ्गोपरि क्षिपेत् ॥
 नीलोत्पलैश्च सर्व्वेशं पूजयेत् पङ्कजैरपि ।
 अलाभे कारयेद्देव्या माघमात्रेण चोत्पलम् ॥
 पायसञ्चात्र मधुना घृतयुक्तञ्च गुग्गुलुम् ।
 घृतदीपं तथाचैव चन्दनाद्यैर्विलेपनम् ॥
 दद्यात् स्वशक्तितो भक्त्या तथा पत्रफलानि च ।
 कृष्णगोमिथुनञ्चैव स्वरूपञ्च निवेदयेत् ॥
 भोजयेत् ब्राह्मणानष्टौ मासान्ते तु सदक्षिणान् ।
 वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च तं मासं ब्रह्मचर्यवान् ॥

(१) क ख पुस्तके-काष्ठमौलेन ।

(२) ग पुस्तके-होमपट्टञ्च ।

एवं कृत्वा यथोद्दिष्टमेकवारमिदं व्रतम् ।
 यमनियमसम्पन्नः श्रद्धाभक्तिपरायणः ॥
 इह भोगानवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमाङ्गतिम् ।
 इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विमानैः शिखिसंयुतैः ॥
 दिव्यरत्नमयैश्चैव दिव्यभोगसमन्वितैः ।
 गत्वा शिवपुरं रम्यं सर्व्वस्त्रकुलसंयुतः ॥
 सुहृद्भिर्वहुभिश्चैव विविधानप्यभीप्सितान् ।
 भुक्त्वा भोगानशेषांश्च यावदाहृतसंप्लवम् ॥
 ततो भवति धर्मात्मा 'सप्तद्वीपपतिस्तथा ॥
 तत्र भुङ्क्ते समस्तांश्च भोगान् विगतकण्टकः ।
 सुरूपः सुभगश्चैव नतिरस्कृतशासनः ॥
 सर्व्वरोगविनिर्मुक्तः सोऽप्येतत्फलमाप्नुयात्^१ ।

तथा—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाहितः ।
 शाल्यन्नं क्षीरसंयुक्तं यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ॥
 शिवं सम्पूज्य पुष्पाद्यैर्भोज्यञ्च संनिवेद्य च ।
 काष्ठमौलेन^२ भुञ्जानो वटकाष्ठेन वै ततः ॥
 मौनेन प्रयतो भूत्वा कुर्याद्द्वै दन्तधावनम् ।
 शिवलिङ्गसमीपे तु गङ्गातीरे निशि स्वपेत् ॥

(१) ख ग पुस्तकद्वये अम्बुद्वीपपतिः ।

(२) ख पुस्तके-फलभाग्भवेत् ।

(३) क ख पुस्तके-मौनेन ।

पौर्णमास्यां प्रभाते तु गङ्गायां विधिना तथा ।
 स्नात्वापवासं सङ्कल्प्य कुर्यात्जागरणं निशि ॥
 लिङ्गं घृतेन संस्त्राप्य पुष्पगन्धादिभिस्तथा ।
 नैवेद्य-धूप दीपैश्च सम्पूज्य वृषभं शुभम् ॥
 सुखेतवस्त्रपुष्पाद्यैर्हारिद्रै^१श्चन्दनैस्तथा ॥

हारिद्रं सुवर्णम् ।

अलङ्कृत्य विधानेन शिवाय विनिवेदयेत् ।
 ब्राह्मणांश्च यथाशक्ति पायसेन तु भोजयेत् ॥
 एवं सकृच्च यो भक्त्या करोति श्रद्धयान्वितः ।
 लभते ^२देवपादानां (?) युगानां द्विसहस्रकम् ॥
 तपः कृत्वा तु नियमात् यत् पुण्यं तदसंशयम् ।
 हंसकुन्दप्रभायुक्तैर्विमानैश्चन्द्रसन्निभैः ॥
 सुखेन वृषसंयुक्तैर्मुक्ताजालविभूषितैः ।
 स्वकौयपितृभिः सार्धं प्रयातीश्वरमन्दिरम् ॥
 नीलोत्पलसुगन्धाभिः ^३स्वरूपाभिः समन्ततः ।
 कान्ताभिर्दिव्यरूपाभिर्भुञ्जन्^४ भोगानशेषतः ॥
 अनन्तकालमैश्वर्ययुक्तो भूत्वा ततो भुवि ।
 जायते स महीपालः कीर्त्ति-रूपसमन्वितः ॥

(१) क पुस्तके—इताक्तैः ।

(२) क पुस्तके—सुरूपाभिः ।

(३) ग पुस्तके—पादोनम् ।

(४) -स ग पुस्तके—भुक्ता ।

एकच्छत्रेण स महीं पालयत्याज्ञया सह ।
 अन्ते वैराग्यसम्पन्नः स गङ्गां लभते पुनः ॥
 स तया अद्भया युक्तो गङ्गाया मरणं लभेत् ।
 तथा तत्र स्मृतिं लब्धा मोक्षमाप्नोति स ध्रुवम् ॥

अथ दशहराव्रतम् ।

भविष्ये—

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
 गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥
 निशायां जागरं कृत्वा गङ्गां दशविधैस्तथा ।
 पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसंख्यया ॥
 तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेत् अद्भयान्वितः ।
 स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्वो विधानतः ॥
 दशप्रसृति कृष्णाश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले ॥
 शक्तुपिण्डान् गुडपिण्डान् दद्याच्च दशसंख्यया ।
 ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना रौप्येण वा तथा ॥
 गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ।
 पद्मस्वस्तिकचिह्नस्य संस्थितस्य तथोपरि ॥
 वहस्रग्दामकण्ठस्य पूर्णकुम्भस्य चोपरि ।

(१) क पुस्तके--भजते ।

(२) ख पुस्तके स्थितिम् ।

(३) क पुस्तके वक्ष्यैः ॥

संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदभावे मृदापि वा ।
 अथ 'तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखित् पिष्टेन वै भुवि ॥
 चतुर्भुजां सुनेत्राञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ।
 रत्नकुम्भ-सिताम्भोज-वरदा-ऽभयकृत्काराम्^१ ॥
 श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्ताजालविभूषिताम् ।
 स्मितवक्त्रां सुकेशाञ्च सर्वावयवशोभिताम् ॥
 चामरैर्बीज्यमानाञ्च श्वेतकृत्वोपशोभिताम् ।
 सुप्रसन्नाञ्च वरदां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
 सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ।
 त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
 दिव्यरत्नपरीताञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ।
 ध्यात्वा जले यथाप्रोक्तां तथार्चायाञ्च पूजयेत् ॥
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात् पूजामशेषतः ।
 पञ्चामृतेन च स्नानमर्चायान्तु विशेषतः ॥
 प्रतिमाग्रे स्थण्डिले तु गोमयेनोपलेपिते ।
 नारायणं महेशञ्च ब्रह्माणं भास्करन्तथा ॥
 भगीरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिश्चैव यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दशप्रस्थान् त्रिलान् दद्यात्^२ दशगोभ्यो गवां^३ हितान् ।
 प्रस्थः षोडशपलानीति कल्पतरुः ॥

(१) ग पुस्तके- तत्र प्रशक्तश्चेत् ।

(२) क पुस्तके-गव्यै ।

(३) ख पुस्तके वरदानाभयङ्कराम् ।

(४) ख पुस्तके-दशविप्रेभ्य एव च ।

मत्स्य-कच्छप-मण्डूक-मकरादिजलेचरान् ।
 कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा ॥
 तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ।
 गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यं दीपांश्चैव प्रवाहके ॥
 रथयात्रां दिने तस्मिन् विभवे सति कारयेत् !
 रथारूढप्रतिक्रतेर्गङ्गायास्तूत्तरामुखम् ।
 भ्रमन्त्यादर्शनं^१ लोके दुर्लभं पापकर्मणाम् ॥
^२यथा दुर्गारथयात्रा तथैवात्रापि कारयेत् ।
 एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
 दशपापैर्वक्ष्यमाणैः सद्य एव विमुच्यते ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाचिकं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ।
 एतैर्दशविधैः पापैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः ॥
 मुच्यते नात्र सन्देहो ब्रह्मणी वचनं यथा ।
 दशत्रिंशच्छतान् पूर्व्वान् पितृनेव तथा परान् ॥
 उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 ॐ नमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमोनमः ॥

(१) ग पुस्तके-दहनम् ।

(२) ग पुस्तके-पङ्क्तिर्नास्ति ।

इति मन्त्रश्च यो मर्त्यो दिने तस्मिन् दिवानिशम् ।
जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्मफलं लभेत् ॥
उद्वरेद्दशपूर्वन्तु कुलञ्चैव भवार्णवात् ।
वक्ष्यमाणमिदं स्तोत्रं विधिना प्रतिपूज्य च ॥
गङ्गायै तद्दिने जप्यं 'द्विस्तत्पूजां प्रवर्त्तयेत् ।
ॐ नमः शिवायै गङ्गायै शिवदायै नमोऽस्तु ते ॥
नमोऽस्तु विष्णुरूपिण्यै गङ्गायै ते नमोनमः ।
सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्त्तये ॥
सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक्श्रेष्ठे नमोऽस्तु ते ।
स्थानुजङ्गमसम्भूतविषहन्त्रि नमोऽस्तु ते ॥
संसारविषनांशिन्यै जीवनायै नमोनमः ।
तापत्रितयहन्त्रै च प्राणेश्यै ते नमोनमः ॥
शान्तिसन्तानकारिण्यै नमस्ते शुद्धमूर्त्तये ।
सर्वसंशुद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्त्तये ॥
भुक्ति-मुक्तिप्रदायिन्यै भद्रायै ते नमोनमः ।
भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोनमः ॥
मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमोनमः ।
नमस्त्रैलोक्यभूतायै त्रिदशायै नमोनमः ।
नमस्त्रिशुक्लसंस्थायै क्षेमवत्यै नमोनमः ॥
त्रिदशायनसंस्थायै तेजोवत्यै नमोनमः ।
मन्दायै लिङ्गधारिण्यै नारायण्यै नमोनमः ॥

नमस्ते विश्वमित्रायै रेवत्यै ते नमोनमः ।
 बृहत्यै ते नमस्तेऽस्तु लोकधात्रे नमोनमः ॥
 नमस्ते विश्वमुख्यायै नन्दिन्यै ते नमोनमः ।
 पृथ्वे शिवामृतायै च विरजायै नमोनमः ॥
 परापरगताख्यायै तारायै ते नमोनमः ।
 पापजालनिकृन्तन्यै अभिन्नायै नमोनमः ॥
 शान्तायै ते प्रतिष्ठायै वरदायै नमोनमः ।
 उग्रायै सुखजल्पायै सञ्जीवन्यै नमोनमः ॥
 ब्रह्मगायै ब्रह्मदायै दुरितघ्ने नमोनमः ।
 'सर्वापत्प्रतिपत्तायै मङ्गलायै नमोनमः ॥
 प्रणतार्त्तिप्रभञ्जिन्यै जगन्मात्रे नमोनमः ।
 निस्तुषायै दुर्गहन्त्रे दत्तायै ते नमोनमः ॥
 परात्परपरे तुभ्यं नमस्ते मोक्षदे सदा ।
 गङ्गा ममाग्रतो भूयाद्गङ्गा मे पार्श्वयोस्तथा ।
 गङ्गा मे सर्वतो भूयास्त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥
 आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गाङ्गते शिवे ।
 त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः प्रभुः ।
 गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे ॥
 इतोदं पठति स्तोत्रं नित्यं भक्तिपरो हि यः ।
 शृणोति श्रद्धया यश्च कायवाक्चित्तसम्भवैः ॥

दशधासंस्थितैर्दोषैः सर्वैरेव विमुच्यते ।
 रोगस्थो मुच्यते रोगादापद्गाश्च विमुच्यते ॥
 द्विषद्भो बन्धनाद्यैश्च भयेभ्यश्च विमुच्यते ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥
 इमं स्तवं गृहे यस्तु लिखित्वापि विनिक्षिपेत् ।
 नाग्निचौरभयं तस्य पापेभ्योऽपि भयं नहि ॥
 तस्यां दशम्यामित्तु स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।
 जपंश्च दशकृत्वश्च दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य यत्नतः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन यत्फलं परिकीर्तितम् ॥
 यथा गौरी तथा गङ्गा तस्माद्गौर्याश्च पूजने ।
 विधिर्योऽभिमतः सम्यक् सोऽपि गङ्गाप्रपूजने ॥
 यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथा विष्णुस्तथा ह्युमा ।
 उमा यथा तथा गङ्गा चातूरूप्यं न विद्यते ॥
 विष्णु-रुद्रान्तरं यच्च गङ्गा-गौर्यन्तरं यथा ।
 लक्ष्मीगौर्यन्तरं यच्च यो ब्रूते मूढधीस्तु सः ॥

अथ व्रतप्रयोगः ।

कस्यामपि पूर्णिमायां विद्यादिदोषरहितायां कृतनित्य-
 क्रियः—

ॐ भगवन् सूर्य भगवत्यो देवता अद्यादि वर्षं सर्वपञ्चदशी-

प्रहरद्वयकालीनगङ्गाधिकरणकपायसादि-प्रक्षेपादि-व्रतमहमाचरि-
ष्यामीति निवेद्य-कुशानादाय--ॐ गङ्गासाक्षात्कारकामोऽद्यादि-
सर्वं प्रतिपौर्णमासं प्रतिदर्शं प्रहरद्वये गङ्गायां मधुखण्डघृतसहित-
पायस बहूप-मोदक-मण्डल-गुञ्जार्द्धमितसुवर्ण-रूप्य-चन्दनागुरु-
कर्पूर-कुङ्कुमखण्ड-गुग्गुलु बहुनिम्बपत्र बहुदूर्वा-गोरोचना
सितचन्दन-नीलोत्पल तत्पत्रान्यतमप्रक्षेपमहं करिष्ये। इति
संकल्पयेत् ।

ततः शालितण्डुलेन प्रस्थमितेन प्रस्थद्वयमितगव्यदुग्ध-
साधितेन पायसे निष्पन्ने पलमितं मधु पलमितं खण्डम् पलमितं
गव्यघृतञ्च प्रक्षिप्य तत्पायसमपूपत्रयं मोदकत्रयं मण्डलत्रयं
वर्तिकाद्धिरण्यं वर्तिकाद्धिरजतं चन्दनमगुरु कर्पूरं कुङ्कुमं चन्दनं
गुग्गुलुविल्वपत्राणि दूर्वाश्च गोरोचनां सितचन्दनं नीलोत्पलं तत्पत्रं
वा सर्वमेकस्मिन् पात्रे निधाय तच्च दक्षिणहस्तेनादाय कृतनित्य-
क्रियो दिवसमध्ये प्राञ्जुख उपविष्टः पवित्रोपग्रहपाणिराचान्त-
स्तम्भनाः श्रद्धया भक्त्या च ॐ गङ्गायै नारायण्यै शिवायै नमो नम
इति मन्त्रेणैकदैव गङ्गाप्रवाहे क्षिपेत् ।

तत्र इममेव मन्त्रं—गङ्गाजलप्रविष्टो गङ्गां ध्यायन्नष्टोत्तर-
शतं जपेत् ।

ततस्तद्दिने संयतेन्द्रियो मितहविष्याशी च भवेदेवं प्रतिपञ्च-
दशी वर्षपूर्तिपर्यन्तं भवेत् ।

पूर्तिदिने चामावस्यात्मके ब्राह्मणत्रयं भोजयेत् ।

अथ माघप्रयोगः ।

प्रथमदिने प्रातः—ॐ भविष्यपुराणोक्तविधिना अद्यादि-माघं नक्तव्रतमहमाचरिष्यामीति^१ निवेद्य-कुशादिकमादाय—

ॐ ऐहिकबहुभोगोपभोगप्राप्त्यनन्तरानुत्तमगतिप्राप्तौन्द्रनील-प्रतीकाश-शिखिसंयुत-दिव्यरत्नमय-दिव्यभोगसमन्वित बहुविमान-करणकरम्यशिवपुरगमन--तदधिकरणक--सर्वस्वकुल--बहुसुहृत्स-हित-यावदाहृतसंप्लवविविधाभीषित--बहुभोगोपभोगकामोऽद्यादि-माघं भविष्यपुराणोक्तरीत्या गङ्गातीरे शिवायतनपार्श्वे^२ नक्तव्रत-महमाचरिष्ये—

इति संकल्प्य प्रत्यहं पूर्वाह्णे शिवपूजां तिलमुद्गसहितैः श्वेतधान्यतण्डुलैः साधितकृशरूपनैवेद्यदानसहितां कुर्यात् यथोक्तहोमञ्च कुर्यात् ।

होमश्चायं शिवदेवताको व्रतपर्यालोचनेन शिवदेवताकत्वस्यार्थतोऽतिदेशादिति केचित् ।

ततः सायं-सन्ध्योत्तरं कृशरान्नं केवलं पलाशपत्रे कृत्वा शिवं स्मृत्वा—ततश्च-धर्मराजाय नमः, दुर्गायै नमः, इति बलिद्वयं दत्त्वा ह्रँकारादि निवृत्या^३ भुञ्जीत ।

ततो रात्रौ भूमिस्थितायां शय्यायां शयीत । चतुर्दश्यामुपवास एव कर्त्तव्यः । पौर्णमास्यान्तु गन्धैर्गङ्गाजलेन दुग्धेन मधुना च अष्टोत्तरशतपलपरिमाणेन तश्चूनेनापि यथाशक्त्युपहृतेन शिवं

(१) ख पुस्तके—करिष्ये ।

(२) क पुस्तके—निवृत्त्य ।

स्त्रपयित्वा हेमपट्टं शिवमूर्द्धि दत्त्वा घृतकमलं^१ शक्त्यनुसारेण दत्त्वा
एकादशकमितान् कृष्णतिलान् शिवलिङ्गोपरि दत्त्वा ततो नीलो-
त्पलै^२स्तदभावे एकमाषमितहेमघटितोत्पलैः शिवं सम्पूज्य—ततः
समधुपायसं नैवेद्यं तथा सघृतगुग्गुलुधूपं घृतदीपं तथा चन्दनादि-
विलेपनं तथा तत्र फलमूलादिकं तथा सुरूपं कृष्णगोमिथुनञ्च
निवेद्य ततोऽष्टौ ब्राह्मणान् भोजयेत् किञ्चिद्दक्षिणां दद्यादिति ।

इमञ्च मासं मधुमांसमैथुनवर्जको यमनियमसम्पन्नः श्रद्धा-
भक्तिसमन्वितश्च भवेदिति ।

अथ व्रतान्तरम् ।

वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां समाहितः पूर्वार्द्धे शिवं पञ्चोपचारैः
सम्पूज्य भोज्यञ्च शिवाय निवेद्य नक्तं शाल्योदनं गव्यदुग्धसहितं
महामौनेन भुक्त्वा वटकाष्ठेन महामौनेन दन्तान् संशोध्य गङ्गातीरे
शिवलिङ्गसमीपे निशि स्वपेत् ।

ततः प्रभाते गङ्गायां सविधि स्नात्वा—

ॐ भगवन् सूर्य भगवत्यो देवता अद्य भविष्यपुराणोक्तविधिना
उपवासरूपव्रतमहमाचरिष्यामीति निवेद्य—

कुशाद्यादाय ॐ अद्य पादोनयुगसहस्रद्वयपर्यन्ततपःकरण-
जन्यपुण्य-समपुण्यप्राप्ति-हंसकुन्दप्रभायुक्त-चन्द्रसन्निभ-वृषभसंयुक्त-
मुक्ताजालविभूषित-बहुविमानकरणक-स्वपितृगणसहितेश्वरमन्दिर-

(१) क पुस्तके—कम्बलम् ।

(२) क पुस्तके—नीलोत्पलदलैः ।

गमन -नीलोत्पलसुगन्धि सुरूप'-बहुकान्तासहितैश्वर्ययुक्तस्वकर्तृ-
कान्तकाल-बहुभोगोपभोग-तदुत्तरकीर्त्ति-रूप-समन्वितैकच्छत्रा-
ज्ञासहित--महीपालत्वभवनास्तकालिकवैराग्यसम्पन्न--स्वीयगङ्गा--
लाभश्रद्धायुक्तगङ्गामरणप्राप्ति---जातिस्मरणपूर्वकमोक्षावाप्तिकामो
भविष्यपुराणोक्तविधिनोपवासमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य तद्दिने उपवासं रात्रौ जागरणञ्च कुर्यात् ।
ततः प्रभातेऽष्टोत्तरशतपलपरिमितगव्यघृतेन शिवलिङ्गं स्नपयित्वा
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य श्वेतवस्त्र-पुष्प-चन्दन-सुवर्णालङ्कृतं वृषं शिव-
वृषी च सम्पूज्य—

ॐ अद्य इमं वृषभं श्वेतवस्त्र-पुष्प-हारिद्र-चन्दनालङ्कृतं रुद्र-
दैवतं शिवायाहं ददे इति दद्यात् ।

ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् पायसं भोजयेदिति ।

अथ दशहराप्रयोगः ।

नवमीरात्रौ जागरणं कृत्वा दशम्यां कृतस्नानादिः—

ॐ अद्य ज्यैष्ठशुक्लदशम्यां हस्तयुक्तायां कोटिजन्मार्ज्जितदश-
विधपापनाशकामो भविष्यपुराणोक्तरीत्या दशहरापूजामहं
करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य गङ्गायां विधिवत्स्नात्वा कृतदेवार्चनादिर्गङ्गां
दशविधैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः फलेस्ताम्बूलैश्चार्ययेदिति ।

(१) क पुस्तके—दिव्यरूप— ।

(२) क पुस्तके—दशहरागङ्गा ।

ततो गङ्गायां दशधा सविधि स्नात्वा-ॐ गङ्गायै नम इति मन्त्रेण कृष्णतिलानां दशप्रसृतीस्तथा सर्पिषां दशप्रसृतीस्तथा दश शक्तुपिण्डान् तथा दश गुड़पिण्डांश्च गङ्गायां क्षिपेत् ।

ततो गङ्गातीरेऽष्टदलमालिख्य तत्र वस्त्रमाल्यवेष्टितग्रीवं जल-पूर्णं कुम्भं कृत्वा तदुपरि शराविकादौ हैमीं राजतीं वा गङ्गा-प्रतिमां चतुर्भुजां रत्नकुम्भ-सिताम्भोज-वरदाभयकृत्करां सुनेत्रां सर्वावयवशोभितां श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्ताजालविभूषितां कृत्वा ततोऽतिसौम्याञ्चन्द्रायुतसमप्रभां चामरैर्वीज्यमानां श्वेत-च्छत्रोपशोभितां सुप्रसन्नां करुणार्द्रहृदयां सुधाप्लावितभूपृष्ठां देवा-दिभिः सुतां दिव्यरत्नपरीधानां दिव्यमाल्यानुलेपनां गङ्गां प्रवाहे प्रतिमायाञ्च ध्यात्वा—

प्रत्येकं द्वात्रिंशद्रत्तिकाधिकतोलकद्वयसहितैकविंशतिपल-मितेन गव्येन दुग्धेन दध्ना घृतेन मधुना खण्डितेन च पञ्चामृतं कृत्वा तेन तत्प्रतिमां स्नपयित्वा—

ॐ नमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।

इति पठित्वा इदं पाद्यमेषोऽर्घ्यं इदमाचमनीयं इदं स्नानीय-मित्यादि प्रत्येकं दद्यात् ।

ततो गन्धं दत्वा उक्तमन्त्रेण त्रिः सम्पूज्य धूपादि दत्वा प्रतिमाग्रतः स्थण्डिले गोमयेनोपलिप्य नारायणं महेशं ब्रह्माणं भास्करं भगीरथं हिमवन्तञ्च पञ्चोपचारैः सम्पूज्य दशभ्यो विप्रेभ्यो दशतिलप्रस्थान् दद्यात् ।

तथा दशभ्यो गोभ्यो दशयवप्रस्थान् दत्त्वा मत्स्य-कच्छप-
मण्डूक-मकर-शिशुमार-डुण्डुभ-भद्रक--जलौकः-शम्बूक-शङ्खान्
दशजलचरान् राजतान् पैष्टकान् वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य गङ्गायां
क्षिपेत् ।

ततो दश घृतदीपान् प्रवाहे दद्यात् ।

सति विभवे गङ्गाप्रतिमां रथमारोप्य भ्रामयेत् ।

ततोऽधिकफलाय—ॐ नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो
नमः, इति मन्त्रं पञ्चसहस्रकृत्वो जपेत् ।

अत्र 'भवार्णवापादनपूर्वकदशकुलोद्धरणं फलम् ।

अथ गङ्गायां श्राद्धफलम् ।

तत्र भविष्यपुराणे—

गयाश्राद्धं कृतन्तेन उत्सृष्टसु वृषस्तथा ।

येन तद्दीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च ॥

तस्यालं तीर्थगमनं शरीरपरिशोधनम्^१ ।

येन गङ्गाजले स्नानं कृतं श्राद्धञ्च श्रद्धया ॥

तथा—

पितृनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।

गुडसर्पिःसमायुक्तं गङ्गाम्भसि विनिक्षिपेत् ॥

दृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतत्रयम् ।

(१) ग पुस्तके—दशधर्मफललाभ इति वाक्यमधिकम् ।

(२) क पुस्तके—शोधणम् ।

'गङ्गा-यमुनयोस्तीरे पयोष्णामरकण्टके ।

नर्मदायां गयातीर्थे सर्वमानन्थमश्रुते ॥

एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत्कोटि-गुणमिष्यते ।

गङ्गायां यत्कृतं तत्तु श्रद्धया चापवर्गदम् ॥

ॐ अद्य गयाश्राद्ध-दृषोत्सर्गजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो
गङ्गावीचिसंसिक्ततीरे श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य तीर्थगमन-शरीरपरिशोधनजन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामो गङ्गासमीपे श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्यानन्तपितृदत्तिकामो गङ्गातीरे श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य श्राद्धजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गातीरे
श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्यापवर्गप्राप्तिकामः श्रद्धया श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य वर्षशतत्रयावच्छिन्न-पितृदत्तिकाम इदं पायसं मधु-
गुड-सर्पिःसमायुक्तं गङ्गाम्भस्यहं प्रक्षेप्यामीति सङ्कल्प्य सव्येनैव
प्राङ्मुख उपविष्टः प्रक्षिपेत् ।

अथ गङ्गान्तर्जलमरणफलम् ।

तत्र स्मृतिः—

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।

धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्ये जनाईने ॥

(१) क पुस्तके यमस्येति— ख पुस्तके विष्णुरिति क्त्वा वचनं लिखितम् ।

(२) ग पुस्तके—शोषण ।

आग्नेयपुराणे—गङ्गां प्रति विष्णुवाक्यम्—

ये मुञ्चन्ति नराः प्राणांस्तिष्ठन्तः सन्निधौ तव ।

ते मे लोकं गमिष्यन्ति पूज्यमाना दिवोकसाम् ॥

तत्रैव—

अर्द्धोदके तु जाह्नव्या म्रियतेऽनशनेन यः ।

स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च ॥

अर्द्धोदकं चरणान्नाभिपर्यन्तमुदकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

या गतिर्योगयुक्तस्य सत्वस्थस्य मनीषिणः ।

सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायान्तु शरीरिणः ॥

अनाशकं गृहीत्वा यो गङ्गातीरे मृतो नरः ।

सद्य एव परं मोक्षमाप्नोति पितृभिः सह ।

गङ्गायां मरणात् प्राणान् कः प्राञ्जस्त्यक्तुमर्हति ॥

गतानि बहुजन्मानि तत्र तत्र मृतानि च ।

महांश्चापि गतः कालो यत्र तत्रापि गच्छतः ॥

अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजनद्वयम् ।

गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा ॥

ब्राह्मे—

अज्ञानतो ज्ञानतो वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।

गङ्गायान्तु मृतो मर्त्यः स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥

भविष्ये—

प्राणेष्वृज्यमानेषु गङ्गां यः संस्मरेन्नरः ।

सृशेद्वा पापशीलोऽपि स याति परमां गतिम् ॥

भारते— गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं

गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ।

गङ्गासागरमुपक्रम्य—

अन्तरीक्षे क्षितौ तोये पापीयानपि यो मृतः ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवैः पूज्यं पदमक्षयमश्रुते ॥

तथा—

उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसन्मतः ।

चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

यत्र तत्र मृतो वापि मरणे समुपस्थिते ।

भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरः शिवपुरं मृतः ॥

अथ गङ्गायामस्थिस्थितिफलम् ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

शम्भोर्जटाकलापात्तु विनिष्क्रान्तास्थिशर्कराः ।

प्रावयित्वा दिवं निन्दे यान् पापान् सगरात्मजान् ॥

कौर्म्ये—

यावत्स्थस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य वै ।

तावद्दर्शसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

गङ्गातोयेषु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः ।

वर्षाणान्तु सहस्राणि तस्य स्वर्गे भवेत् स्थितिः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे--

यस्मिन् काले नृणामस्थि गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ।

तत्कालमादितः कृत्वा स्वर्गलोके भवेत् स्थितिः ॥

यमः—

गङ्गातोयेषु यस्यास्थि प्लवते शुभकर्मणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कथञ्चन ॥

गौडाः--

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति^१ ।

गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥

अथास्थिप्रक्षेपप्रकारः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे--

स्नात्वा ततः पञ्चगवेन सिक्त्वा

हिरण्य-मध्वाज्यतिलेन योज्यम्^२ ।

ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय

पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ।

नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य

जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ॥

• (१) क ख पुस्तकद्वये अस्थिसंस्थितिः ।

(२) ख ग पुस्तकद्वये तिलैर्नियोज्य ।

ज्ञात्वा तथोत्तीर्थं च भास्करश्च
 दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु ।
 एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य
 स्वर्गे गतिः स्यात्तु महेन्द्रतुल्या ॥
 पञ्चगवं पञ्चगव्यम् ।

अथ तीरादिनिरूपणम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणे--

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्ब्रह्मचतुष्टयम् ।
 अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥
 न तत्र प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

दानधर्म--

भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
 तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—

सार्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ।

स्कन्दपुराणे—

तीराद्गव्युतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

अत्र दानं तपो होमो गङ्गायां मात्र संशयः ॥

उभयतटे प्रत्येकं क्रोशद्वयं क्षेत्रम् ।

तदुक्तं भविष्ये—

गङ्गासीमां न लङ्घन्ति सर्वपापान्यशेषतः ।

दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ।

एकयोजनविस्ती(र्णा)र्णः क्षेत्रसीमा तटद्वयात् ॥ इति

ब्रह्मपुराणे—

यत्र गङ्गा महाराज शम्भोस्तत्र तपोवनम् ।

सिद्धिक्षेत्रन्तु तजूज्ञेयं समन्तात्तु द्वियोजनम् ॥

अत्र हस्तचतुष्टयाभ्यन्तरे प्रतिग्रहनिषेधः सर्वत्र । सार्ध-
हस्तशताभ्यन्तरे तत्तीरे तन्निषेधो गण्डक्यादिप्रसिद्धनदीष्विति
शिष्टाचारः ।

क्षेत्रे प्रतिग्रहनिषेधस्तु गङ्गायामेव तत्रैव क्षेत्रकथनादिति
व्यवस्था ।

मत्स्यपुराणे—

तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।

निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः ॥

तीर्थे यः प्रतिगृह्णाति पुण्येष्वायतनेषु च ।

निमित्तेषु च सर्वेषु क्षेत्रेषु च तथैव च ॥

निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्रुते ।

गङ्गायामन्यदपि तत्रैव—

तीरे प्रतिगृह्णीते तु विक्रीता जाङ्गवी भवेत् ।

गङ्गाविक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् ।

जनार्द्दिने तु विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥

अथ तीरमृत्तिकाफलम् ।

भारते—

गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्द्धा^१ विभर्त्ति यः ।
 विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
 इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते तीर्थचिन्तामणी
 तृतीयो गङ्गाप्रकाशः ।

वायव्य-गारुत्मत-कल्पवृक्षान् दृष्ट्वा विचार्यापि च शास्त्रयुक्त्या ।
 तनोति नत्वाऽऽदिगदाधराय वाचस्पतिः श्रीपितृतीर्थसंस्थाम् ॥

अथ गयाविधिः ।

तत्र कल्पतरौ मत्स्यपुराणे—

पितृतीर्थं गया नाम सर्व्वतीर्थवरं स्मृतम् ।
 यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ॥
 यत्रैषा पितृभिर्गाथा गीता भोगमभीप्सुभिः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

गारुडे ब्रह्मवाक्यम्—

सारात्सारतरं व्यास गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।
 प्रवक्ष्यामि समासेन भुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥
 गयासुरोऽभवत्पूर्वं वीर्यवान् परमः स च ।
 तपोऽतप्यन्महाघोरं सर्व्वभूतोपतापनम् ॥

(१) स पुस्तके मूर्द्धि ।

तत्तपस्तापिता देवा तद्बुधार्थं हरिं गताः ।
 शरणं हरिरूचे तान् भवितव्यं शिवार्थिभिः^१ ।
 पातितेऽस्य मया देहे तथेत्यूचुः सुरा हरिम् ॥
 कदाचित् शिवपूजार्थं क्षीराब्धेः कमलानि च ।
 आनीय कीकटे देशे शयनञ्चाकरोदने ॥
 विष्णुमायाविमूढोऽसौ गदया विष्णुना हतः ।
 अतो गदाधरो विष्णुर्गयायां मुक्तिदः स्थितः ॥
 तस्य देहे लिङ्गरूपी स्थितः शुद्धे^२ पितामहम् ।
 विष्णुराहाथ^३ मर्यादी पुण्यक्षेत्रं भविष्यति ॥
 यज्ञं श्राद्धं पिण्डदानं स्नानादि कुरुते तु यः ।
 स स्वर्गं ब्रह्मलोकञ्च गच्छेन्न नरकं नरः ॥
 गयातीर्थं परं ज्ञात्वा यागञ्चक्रे^४ पितामहः ॥
 ब्राह्मणान् पूजयामास ऋत्विजः समुपागतान् ।
 नदीं रसवतीं सृष्ट्वा स्थितां व्याप्य दिशं तथा^५ ॥
 भक्ष्य भोज्यफलानाञ्च कामधेनुं तथाऽसृजत् ।
 पञ्चक्रोशं गयातीर्थं ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥
 धर्मयागे तु लोभाद्दे प्रतिगृह्य धनादिकम् ।
 स्थिता विप्रास्तदा शप्ता गयायां ब्रह्मणा ततः ॥

(१) ग पुस्तके शिवात्मभिः ।

(२) क ख पुस्तकद्वये चाहेति ।

(३) क पुस्तके शुद्धः ।

(४) क ख पुस्तकद्वये यज्ञं कृत्वा ।

(५) क ख पुस्तकद्वये ततः ।

मा भूत्तिपुङ्खी विद्या मा भूत्तिपुङ्खं धनम् ।
 युष्माकं स्वाहारिवहा नदी पाषाणपर्वतात् ॥
 शतैस्तु प्रार्थितो ब्रह्माऽनुग्रहं कृतवान् प्रभुः ।
 लोकाः पुण्या गयायां ये आदिनो ब्रह्मलोकगाः ।
 युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥
 ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोय(गृ)हे मरणं तथा ।
 वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥
 समुद्राः सरितः सर्वा वापी-कूप-ऋदानि च ।
 स्नातुकामा गयातीर्थं व्यास यान्ति न संशयः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 पापं तत्सङ्गं सर्वं गयाश्राद्धाद्दिनश्यति ॥
 असंस्कृता मृता ये च पशु-चौरहताश्च ये ।
 सर्पदष्टा गयाश्राद्धामुक्ताः स्वर्गं व्रजन्ति ते ॥
 गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः ।
 न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥

ब्रह्महत्येत्यादि —यस्य गयाश्राद्धं कृतं तस्य महापातकमपि
 नश्यतीत्यर्थः । असंस्कृता इत्यादि—

एते हि दुर्गतयो गयाश्राद्धात् सुगतयो भवन्तीत्यर्थः । गया-
 यामित्यादि कर्तृगतमिदं फलम् ।

तथा कल्पतरु वराहपुराणे—सनत्कुमार उवाच—

शृणुष्व वाक्यं नृपतिर्वभूव विशालनामा स पुरीं विशालाम् ।
 उवास धन्यां धृतिमानपुत्रः स्वयं विशालाधिपतिर्द्विजाग्रान् ॥

पप्रच्छ पुत्रार्थममित्रहन्ता तं ब्राह्मणाः प्रीणुरदीनसखाः ।
 राजन् पितृस्तर्पय पुत्रहेतोर्गत्वा गयायां विधिवत्सु पिण्डैः ।
 ध्रुवं सुतस्ते भविता नृवीर सहस्रदाता सकलक्षितीशः ॥
 इतीरिते ब्राह्मणैः सम्प्रहृष्टो राजा विशालाधिपतिः प्रयत्नात् ।
 समागतस्तीर्थवरं द्विजेश गयामिमां तन्नतमानसः सन् ॥
 आगत्य सोऽथ प्रवरः^१ सुतार्थी गयाशिरो यागपरः पितृणाम् ।
 पिण्डप्रदानं विधिवत् प्रयच्छंस्तावद्वियत्युत्तममूर्त्तियुक्तान् ॥
 पश्यन् स पुंसः सितरक्तकृष्णानुवाच राजा किमिदं भवद्भिः ।
 समूह्यते शंसत सर्व्वमेव कुतूहलं मे मनसि प्रहृत्तम् ॥

सित उवाच —

अहं सितस्ते जनकोऽस्मि राजन् नाम्ना च वर्णेन च कर्मणा च ।
 अथञ्च मे जनको रक्तवर्णो नृशंसकृद्ब्रह्महा पापकारी ॥
 आन्ध्रेश्वरः शृणु परः पिताऽस्य कृष्णो नाम्ना कर्मणा वर्णतश्च ।
 एतेन कृष्णेन हताः पुरा वै जन्मान्यनेकान्यृषयः पुराणाः ॥
 एतौ मृतौ द्वावपि पितृ-पुत्राववीचिकं नरकं संप्रविष्टौ ।
 आन्ध्रेश्वरोऽयं जनकः पुरोऽहं तत्कृष्ण-रक्तावपि दीर्घकालम् ।
 अहञ्च शुद्धेन निजेन कर्मणा शक्रासनं प्राप्य सुदुर्लभं ततः ॥
 त्वया पुनर्मन्त्रविदा गयायां पिण्डप्रदानेन बलादिमौ च ।
 मोक्षायितौ तीर्थवरप्रसादादवीचिसंज्ञं नरकं गतौ तौ ॥

पितृन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।

प्रीणयामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरिन्दम ॥

तेनास्त्रयुगपद्भोगो' जातो वाक्येन सत्तम ! ।
 तीर्थप्रभावाद्ब्रह्मणः पितृलोकं न संशयः ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन एतौ तव पितामहौ ।
 दुर्गतावपि संसिद्धौ पापाद्विक्तलिङ्गकौ ॥
 एतस्मात् कारणात् पुत्र अहमेतौ प्रगृह्य च ।
 आगतोऽस्मि भवन्तं वै इष्टं यास्यामि साम्प्रतम् ॥

तथा —

तीर्थप्रभावाद्यत्नेन ब्रह्मणस्यापि सत्तम ।
 पितुः पिण्डप्रदानेन कुर्यादुद्धरणं सुतः ॥

एवञ्च महापातकिनोऽपि श्राद्धोद्देश्यत्वात् गयाश्राद्धेन सद्गति-
 भवति कर्तुः पुत्रकामत्वे पुत्रोऽपि भवतीति प्रघट्टकतात्पर्यम् ।

पितृनित्यादि—एवञ्च अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्मा
 तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधा पितरं प्रीणयामीति तर्पण-
 वाक्यं कार्यम् ।

एवं पितामहादौ राजतर्पणपर्यन्तं सर्वाञ्जलिषु प्रयोज्यम् ।
 पितृनिति बहुवचनं मूलेऽविवक्षितमिति सम्प्रदायः ।

तथा—सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम् ।

दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितिः ॥

तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् ।
 देशधर्म-प्रमाणत्वाद्गयाकूपेषु बन्धुभिः ॥

(१) ग पुस्तके—योगः ।

(२) ख पुस्तके—बीज ।

तत्रैव वामनपुराणे —

प्रेतराजोऽथ वणिजं कश्चित्प्राह सुमुक्तये ।
 गयायां तीर्थजुष्टायां स्नात्वा 'शौचसमन्वितः ॥
 मम नाम समुद्दिश्य पिण्डनिर्वपणं कुरु ।
 तत्र पिण्डप्रदानेन प्रेतभावादहं सुखम् ॥
 मुक्तस्तु 'सर्वदातृणां प्राप्सामि शुभलोकताम् ।
 इत्येवमुक्त्वा वणिजं प्रेतराजोऽनुजैः^३ सह ॥
 स्वनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवान् रहः ।
 उपार्जयित्वा प्रययौ गयाशिरसमुत्तमम् ॥
 पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
 चकार वसुदायः स्वान् पितृंश्चक्रे^४ त्वनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महाबुद्धिर्महाबोधौ तिलैर्विना ।
 पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथाऽन्यानपि 'गोत्रजान् ।
 एवं दत्तेषु पिण्डेषु वणिजा प्रेतभावतः ॥
 विमुक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥

गयाशिरसमिति--एवञ्च गयाशिरसि प्रेताय पिण्डे दत्ते तस्य
 प्रेतत्वविमुक्ति-ब्रह्मलोकावाप्ती-भवत इति ।

आत्मन इति स्वपिण्डदानम् । पिण्डदानं सव्येनैव--
 मन्त्रेण चात्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ।

(१) मूले—तिल— ।

(२) च पुस्तके—नृणाम् । ग पुस्तके सर्वदादण्डयम् । (४) मूले महावेद्याम् ।

(३) मूले गणैः ।

(५) मूले तथान्येषाञ्च गोत्रिणाम् ।

इति वायुपुराणात् । तथा—

आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गिमांसं पितृक्षये ।
 कृष्णो लोहस्तथा क्वाग आनन्याय प्रकल्पते ॥
 गयायामक्षयं श्राद्धं जप-होम-तपांसि च ।
 पितृक्षयो हि तत्पुत्र तेन तत्राक्षयं भवेत् ॥

बृहस्पतिः—

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान् नरकाङ्ग्यभीरवः ।
 गयां यास्यति यः पुत्रः सोऽस्मान् सन्सारयिष्यति ॥
 गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥
 ब्रह्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च ।
 दृष्टैतानि पितॄंश्चाच्चैव वंशान् विंशतिमुद्धरेत् ॥

वायुपुराणे—

महाकल्पकृतं पापं गयां प्राप्य विनश्यति ।
 तथा—गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गवि गृध्रवटे चैव श्राद्धं दत्तं महाफलम् ॥
 भरतस्याश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृते ।
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः ॥
 स्थापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनात् ।
 तत्पङ्कजवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥
 यस्मिन् पाण्डुर्विशत्येव तीर्थं सर्वनिदर्शनम् ।
 तृतीयायां तथा पादे निःक्षीरायाश्च मण्डले ॥

महाह्रदे च कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलम् ।

मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥

बहुवर्षशतं^१ तप्तं तपस्तीर्थेषु दुष्करम् ।

अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ॥

पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णां त्वचमिवोरगः ।

मान्ना^२ कणखलन्देवतीर्थं जगति विश्रुतम् ॥

उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।

तत्र स्नात्वा दिवं^३ यान्ति स्वशरीरेण मानवाः ॥

दत्तश्चापि सदा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् ।

स्नात्वा दिनत्रयं तत्र निःक्षीरायां द्विजोत्तमः ॥

मानसे सरसि स्नात्वा श्राद्धं निर्वर्त्तयेन्नरः ।

मानसे दक्षिणमानसे ।

उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

तस्मिन्निर्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।

कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायांश्च कृत्स्नशः ॥

एवञ्च—मुण्डपृष्ठोदीचीसंस्थायां निःक्षीरायां दिनत्रयं स्नात्वा
दक्षिणमानसे श्राद्धं कृत्वा उत्तरमानसे तत्कार्यमिति वर्त्तुलार्थः ।

वायुपुराणान्तरे तु यदेतद्विपरीतमुक्तं तत्कल्पान्तरम् ।

महाभारते पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्—

ततो गयां समागत्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥

(१) ख पुस्तके बहव् वर्षशतान् ।

(२) ख पुस्तके कनकनन्देति ।

यत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमित्युत ॥
 महानद्यामुपसृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।
 तेनाक्षयान् पितॄन् लोकान् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
 ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्ब्रह्मारण्योपशोभितम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः पुण्यः प्रकल्पितः ।
 यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 एकरात्रोषितो यत्र प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
 सर्वपापविमुक्तात्मा सोमलोकं व्रजेद्भ्रुवम् ।
 तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि महदद्भुतम् ॥
 कपिला सहवत्सा वै पर्वते विचरत्युत ।
 सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि तत्र वै ॥
 तेषु तेषु तु राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥
 ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत (?) भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥
 ब्राह्मणानां भवेद्दीर व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषान्तु वर्णानां सर्वं पापं प्रणश्यति ॥
 उद्यन्तश्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥

तत्र सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 उपासीना भवेत् सन्ध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥
 योनिद्वारञ्च तत्रैव विद्यते भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिःसङ्कटात् ॥
 शुक्ल कृष्णावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नृपः ।
 पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलान्यत्र न संशयः ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजन् तीर्थसेवी नराधिपः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च परमां लभेत् ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं महाफलम् ।
 तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥
 अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ॥
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं भरतर्षभ ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥

महानदी-ब्रह्मसरो-धेनुक-गृध्रवटोद्यन्त-धर्मपृष्ठ-ब्रह्मतीर्थानां
 सप्तानां क्रमेण गमनं कार्यमिति प्रघट्टकार्यः ।

तथा धौम्यतीर्थयात्रायाम्—

पूर्वं प्राचीदिशं राजन् राजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥
 यस्यं गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।

शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति पुरा स्मृतीः ।
 एष्टव्याः बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
 उत्तारयति सन्तमान् दशपूर्वान् दशावरान् ।
 महानदी 'महादेवस्तथा गयशिरो नृप ॥
 यत्रासौ कीर्त्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
 तत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो ॥
 सा च पुण्यजला तत्र फलानामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ॥

तथा लोमशतीर्थयात्रायां—

ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिरक्षितम् ।
 राजर्षिणा पुण्यकृता मयेनाप्युपयुज्यते ।
 सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ॥
 ऋषिजुष्टं महापुण्यं तीर्थं ब्रह्मसरोरुहम् ॥
 अगस्त्यो यत्र भगवान् गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवास सततं यत्र धर्मराजः^१ सनातनः ॥
 सर्वासां सरितां यत्र समुद्भेदो विशां पते ।
 यत्र सन्निहितो नित्यं महादेवः पिणाकधृक् ॥
 तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 ऋषियज्ञेन महता यः सोऽक्षय्यवटो महान् ॥

(१) क सू पुस्तकद्वये ब्रह्मतीर्थम् ।

(२) क पुस्तके धर्मो राजा ।

तत्र बलभद्रतीर्थयात्रायाम्—

गजस्य यजमानस्य गयस्यैव महाक्रतुः ।

आहूता तु सरिच्छ्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ।

विशालान्तु गयेष्वाहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥

गयस्येति-गजयज्ञस्य तेनैवोपमानमिति प्रशंसार्थम् ।

तत्राङ्गिरसयात्रायाम्—

मुण्डपृष्ठं गयाञ्चैव नैर्ऋतं देवपर्वतम् ।

तृतीयां क्रीञ्चपादीञ्च ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

वामनपुराणे—प्रह्लादयात्रायाम्—

गयायां गोपतिं द्रष्टुं स जगाम महासुरः ।

सरसि ब्रह्मणः स्नात्वा गत्वा चास्य प्रदक्षिणम् ॥

पिण्डनिवर्पणं पुण्यं पितॄणां स चकार ह ।

नरसिंहपुराणे—

शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च जनाह्ननम् ।

सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥

शिवनदी विहारनगरोपपण्डेऽस्ति ।

मत्स्यपुराणे—

गौरीस्नानप्रतिपादनप्रस्तावे च—

वाराणस्यां विशालाक्षी प्रयागे ललिता तथा ।

गयायां मङ्गला नाम कृतशौचेति सैहिका ॥

याज्ञवल्काः—

यद्दाति गयास्यश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्यात् समाहितः ॥

यमः—

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

वशिष्ठः—

नन्दन्ति पितरस्तेन सुवृष्टेनेव कर्षकाः ।
यद्गयास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥
इति कल्पतरौ तीर्थकाण्डे गयामाहात्म्यम् ।

प्रेतशिलाकृत्ये वायुपुराणम्—

आच्छादितशिलापादः प्रभासेनाद्रिणा ततः ।
प्रभासो मुनिभिर्वृष्टः^१ शिलाङ्गुष्ठो विनिर्गतः ॥
अङ्गुष्ठस्थित ईशोऽपि प्रभासेशः प्रकीर्तितः ।
शिलाङ्गुष्ठैकदेशो यः सा च प्रेतशिला स्थिता ॥
पिण्डदानाद्यतस्तस्यां प्रेतत्वामुच्यते नरः ।
महानदी-प्रभासाद्योः सङ्गमे स्नानकन्दरः ॥
रामो देव्या सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतम् ।
प्रार्थितोऽथ महानद्या राम स्नातो भवान् यदि ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये तटः । मूलपुस्तके प्रभासं हि विनिर्भिद्य ।

रामतीर्थं भवत्वत्र सर्वलोकेषु पावनम् ।
जन्मान्तरगतं सायं यत्कृतं दुष्कृतं मया ॥
तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ।
मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्वीत मानवः ॥
रामतीर्थे पिण्डदस्तु विष्णुलोकं प्रयात्यसौ ।
तथेत्युक्त्वा स्थितौ रामः सीतया भरताश्रमे ॥
रामतीर्थे नरः स्नात्वा मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ।
प्रेतत्वात्तस्य पितरो विमुक्ताः पितृतां ययुः ॥
रामेत्यादि पूर्ववत् ।

नमस्कृत्य प्रभासेशं भासमानः शिवं व्रजेत् ।

तथा—

आगत्य च^१ नमस्कृत्य कुर्याद्याम्यबलिन्ततः ।
आपस्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥
पापं नाशय देवेश मनो-वाक्काय-कर्मजम् ।
शिलायां जघनं भूयः समाक्रान्तं नगेन च ॥
धर्मराजेनाद्रिरुक्तो न गच्छेति नगः स्मृतः ।
यमराज-भ्रमराजौ निश्चयेनेरीतौ स्मृतौ ॥
ताभ्यां बलिमकृत्वा स्याद्गयाश्राद्धमसार्थकम् ॥
श्वानी द्वौ श्याव-शवली वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

आच्छादित इति—शिलायाः प्रेतशिलायाः पादः प्रभासनाम-

(१) कश्च पुस्तकद्वये तच्च शब्दम् ।

केनाद्रिणाच्छादितः । तत्र प्रभासशिलाङ्गुष्ठो हि निर्गतः । तदङ्गुष्ठस्थित ईशोऽपि प्रभासेशस्तच्छिलाङ्गुष्ठैकदेशो यः प्रभासेशसहितः सैव प्रेतशिला तस्यां यदीयः पिण्डो दीयते तस्य प्रेतत्वविमुक्तिर्भवतीति वर्तुलार्थः ।

महानदीति—महानदी-प्रभासाद्रोः सङ्गमे स्नानकृदपि प्रेतत्वान्मुच्यते इत्यर्थः ।

जन्मान्तरेति—अनेन मन्त्रेण स्नात्वा' य इह रामेशसन्निधाने पिण्डं श्राद्धं वा करोति स विष्णुलोकं गच्छतीत्यर्थः ।

राम रामेति —

राम राम महाबाहो देवानामभयङ्कर ।

'त्वाऽनुगम्येऽत्र देवेशं मम नश्यतु पातकम् ॥

इति रामो नमस्कार्य इत्यर्थः ।

पिण्डप्रद इति—पित्रादिप्रेतत्वविमुक्त्यनन्तरतत्तत्पितृत्वप्राप्तिकामेन तत्र पित्रादिपिण्डदानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नमस्कृत्येति—भासमानात्मकर्त्तृकशिवव्रजनकामनया प्रभासेशनमस्कारः कार्य इत्यर्थः ।

तच्चेति—तं रामं च समुच्चये तेन पुनरपि राम-प्रभासेशौ नमस्कार्यावित्यर्थः ।

याम्यबलिमिति—ततः प्रभासपर्वते—

आपस्वमसि देवेश ज्योतिषाम्पतिरेव च ।

पापं नाशय देवेश मनोवाक्कायकर्म्मजम् ॥

(१) क पुस्तके त्वां नमस्येऽङ्गं देवेश ।

इति पठित्वा यमायैष बलिर्नम इति कुशजलैर्देय इत्यर्थः ।
शिलायामित्यस्त्रां प्रेतशिलायां जघनमङ्गं^१ नगनाम्ना पर्वतेन समा-
क्रान्तं तस्य च नगनामपर्वतस्य स्थिरीकरणाय तदुपरि यमराज-
भ्रमराजौ स्थापितौ ।

अतः प्रेतशिलादक्षिणभागस्थतज्जघनस्थे नगनाम्नि पर्वते
गयाश्राद्धसाफल्यकामनया श्वानौ द्वौ इति श्लोकद्वयं पठित्वा
यमराज-भ्रमराजाभ्यामेषु बलिर्नम इति ताभ्यामेको बलिर्देय
इति ।

एतदन्तम्^२ प्रथमदिनकृत्यम् ।

प्रेतत्वविमोचकप्रेतशिलाश्राद्धपरिकरत्वादिति । स्नात्वेति-भर-
ताश्रमे महानद्यां स्नात्वा रामेशं रामं सीताञ्च दृष्ट्वा नत्वा राम राम
महावाहो इति पठेदित्यर्थः । अत्र प्रथमदिने प्रेतशिलाकर्म्म
सकलदेशीयशिष्टाचारात् ।

तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सष्टतेन च ।

पितृणावाह्य तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांस्तु निर्वपेत् ॥

इति वायुपुराणे प्रेतशिलायाः प्रथमोक्तेखाञ्चेति ।

एतच्च प्रेतपर्वतोक्तेतिकर्त्तव्यतया करणीयम् ।

सर्वस्थानेषु चैवं स्यात् पिण्डदानन्तु नारद ।

इति वायुपुराणवचनेन तदितिकर्त्तव्यतातिदेशात् ।

(१) क पुस्तके मध्याङ्गम् ।

(२) ग पुस्तके एतदन्तरम् ।

तथा च प्रेतपर्वतकृत्ये वायुपुराणम्--

कृत्वात्मानं पितॄणान्तु प्रयतः प्रेतपर्वते ।
 प्राचीनावीतिना भाव्यं दक्षिणाभिमुखः स्मरेत् ॥
 कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
 अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥
 आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्वह ।
 मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥
 तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् ॥
 आचम्योक्त्वाथ पञ्चाङ्गं प्राणानायम्य यत्नतः^१ ।
 पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकासिहितवे ।
 एवं संकल्प्य विधिवच्छ्राद्धं कुर्याद्यथाक्रमम् ।
 पितॄणावाह्यं चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ।
 तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सघृतेन च^२ ।
 प्रक्षाल्य पूर्वं तत् स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक् पृथक् ॥

तथा--

दत्त्वा श्राद्धं सपिण्डानां तेषां दक्षिणभागतः ।
 कुशैरास्तीर्य तेषान्तु सकृद्दत्त्वा तिलोदकम् ॥
 गृहीत्वाञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन यत्नतः ।
 शक्तुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् ॥

(१) कृते प्राणायामं प्रयत्नतः ।

(२) मूले वा ।

तिलाज्यदधिमध्वादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।
 सम्बन्धिनस्त्रिलाङ्गिश्च कुशेष्वावाहयेत्ततः ।
 एतांस्तु सर्वमन्त्रांश्च स्तौलिङ्गान्तान् समूह्य च ।
 पिण्डान् दद्याद्याद्यपूर्वं पितृणावाह्य पूर्ववत् ॥
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डपातने ।
 अपृथङ्निष्फलं, श्राद्धं पिण्डश्चोदकतर्पणम् ॥
 पिण्डपात्रे तिलं दत्त्वा पूरयित्वा शुभोदकैः ।
 मन्त्रेणानेन पिण्डांस्तान् प्रदक्षिणकरं यथा ॥
 परिषेचयेत्त्रिधा सर्वान् प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 पितॄन् विसृज्य चाचम्य साक्षिणः श्रावयेत् सुरान् ।
 सर्वस्थानेषु चैवं स्यात् पिण्डदानन्तु नारद ॥ इति ।

कृत्वात्मानमिति—प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः कृताप-
 सव्यो दक्षिणामुखः कव्यवाल इत्यादि शाश्वतमित्यन्तं मन्त्रं
 पठित्वा पित्रावाहनरूपं पठेदित्यर्थः ।

आचम्येति सव्येनाचम्य—ॐकारव्याहृतिसप्तकगायत्री शिर
 ॐकाररूपकपञ्चाङ्गजपसहितान् सभ्यावन्दनवत्पूर्क-कुम्भक-
 रेचक-प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः ।

सर्वस्थानेष्विति—उपदेशविषये सर्वत्रेयमितिकर्त्तव्यताऽति-
 देशात्सिद्धेत्यर्थः ।

वायव्ये—

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
 अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरु-शुक्रयोः ॥

न त्यजेत गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ ।
 दम्भं प्रदर्शयेद्विस्तुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ॥
 न्यस्य विष्णुपदे दम्भं मुच्यते पितृभिः सह ॥
 पायसेन गयायाश्च शक्तुना पिष्टकेन वा ।
 चरुणा तण्डुलाद्यैर्वा पिण्डदानं विधीयते ॥

मुण्डपृष्ठशिलामधिकृत्य तत्रैव —

तां दृष्ट्वा सर्वलोकश्च महापापेऽतिपातकी ।
 पूतः कृत्याधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥

तदयमनुष्ठानक्रमः—

प्रथमदिनेऽश्वमेधसहस्रजन्यफलविलक्षणफलप्राप्तिकामः फल्गु-
 तीर्थे स्नानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य स्नायात् ।

तदुक्तं स्नानाधिकारे वायुपुराणे—

अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।

नासी न तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात् ॥ इति ।

तर्पणन्तु—ॐ अद्यामुकगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा
 त्वप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधा पितरं प्रीणयामीति ।

तदुक्तं कल्पतरौ वराहपुराणे—

प्रीणयामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरिन्दम ।

तेनास्मद्युगपद्योगो जातो वाक्येन सत्तम ॥ इति ।

स्वधोदीरणानन्तरश्च पितरं प्रीणयामीति योज्यमागन्तुकाना-
 मन्तेऽभिनिवेशात् ।

ततो देवार्चनादि कृत्वा अद्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं पार्वणश्राद्ध-

महं करिष्ये इति संकल्प्यार्घ्यावाहनरहितं स्वगृह्योक्तरीत्या पार्वणं कुर्यात् । तदसम्भवे पिण्डदानमपि तद्रीत्यैव कार्यम् ।

पिण्डदानं ततः शस्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥

इति वचनात् ।

ततस्तद्दिन एव महानदीपश्चिमकूललग्नां गयोत्तरस्थां प्रेत-शिलां गत्वा तत्कर्म कर्त्तव्यम् ।

तद्यथा—

प्रेतशिलायां कृतपञ्चभूमसंस्कारायाम् आचान्त उपविश्य कृताप-सव्यो दक्षिणामुखो भूत्वा ॐ कव्यवाल इत्यादि शाश्वतीमित्यन्तं पठित्वा सव्यं कृत्वा आचम्य सन्ध्यावन्दनवत्प्राणायामान् कृत्वा पुण्डरीकाक्षस्मरणेन आद्वीयद्रव्याणि कुशोदकेन प्रोक्ष्य—ॐ अद्यामुकगोत्राणां पितृ-पितामह-प्रपितामहानाममुकामुकदेव-शर्मणाम् अमुकगोत्राणां मातृ-पितामही-प्रपितामहीनाम् अमु-कामुकदेवीनाममुकगोत्राणां मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-महानाममुकामुकदेवशर्मणाम् अमुकगोत्राणां मातामही-प्रमातामही वृद्धप्रमातामहीनाममुकामुकदेवीनां प्रेतत्वविसृक्ति-कामः प्रेतशिलायां श्राद्धमहं करिष्ये ।

इति संकल्प्य द्वादशदैवतं श्राद्धं पार्वणेतिकर्त्तव्यताकं कुर्यात् ।

हेमाद्रिमते तु मातामह्यादिवर्जं शेषं पूर्ववत् । जयशर्मादि-मते प्रकृतमेव पार्वणं किन्तु सपत्नीकत्वेन षष्णामपि देवता-त्वमिति ।

सम्प्रदायमते षष्ठां पुंसामिह देवतात्वं न तु स्त्रीणामिति
न च सपत्नीकत्वेनापीति । उभयमतमप्यसत् ।

अन्वष्टकायां बृद्धौ च गयायाञ्च सृताहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इति वायुपुराणविरोधादिति ।

एवं दक्षिणादानान्तं पार्वणं विधाय तद्देदिदक्षिणत उपविश्य
कृतापसव्यो दक्षिणामुखः कुशत्रयं धृत्वा 'कव्यालोऽनल इत्यादि-
शाश्वतीमित्यन्तं पठित्वा तेषु कुशेषु सकृत्तिलोदकाञ्जलिरूप-
मावाहनं कुर्यात् ।

तत एतानि पाद्यादीनि ॐ पित्रादिभ्यो नम इति क्रमेण
पञ्चोपचारेण पित्रादीन् सम्पूज्य--

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षि-पितृ-मानवाः ।

तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृ-मातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मभुवनास्त्रोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

इति पूर्ववदञ्जलिदानरूपमिलितपित्राद्यावाहनं कृत्वा ॐ
अद्यामुक्कगोत्र पितरमुक्कदेशर्मस्येव ते पिण्डः स्वधेति 'मधुतिलमिश्रं
पायसादन्यतमपिण्डं पित्रे एवं पितामहादिभ्य एकादशभ्योऽपि
यथादक्षिणं दद्यात् । ततस्तद्दक्षिणत उपविश्य समूलान् दक्षि-
णाग्रान् कुशानास्तीर्थ ॐ कव्यवाल इत्यादि शाश्वतीमित्यन्तं
पूर्ववत्पठित्वा सकृत्तिलोदकदानरूपमावाहनं कृत्वा पूर्ववदभ्यर्च्य

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमित्यादिना सतिलाञ्जलिदानरूपं पूर्व-
वदावाहनं कृत्वा—

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति पौराणिकं भन्तमुच्चार्य तिल-घृत-दधि-मधु-जलयुतं
मुष्टिमितशक्तुकृतं मिलितेभ्यो द्वादशभ्य एकं पिण्डं दद्यात् ।

ततः षोडशीकर्म तद्यथा—

जनविंशति^१पिण्डस्थानानि यथादक्षिणं कृतानि प्रत्येकं यथा-
दक्षिणं पञ्चगव्यैरालिप्य तेषु पूर्ववद्दक्षिणाग्रं कुशत्रयं धृत्वा—

ॐ अस्मात्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे^२ तिलोदकैः ।

ॐ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे^२ तिलोदकैः ॥

ॐ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे^२ तिलोदकैः ॥

इति पौराणिकमन्त्रैरास्तृतदर्भेषु तानावाह्य गन्धादिभि-
रभ्यर्च्य (यदि देवतापदे षोडशी क्रियते तदा तद्देवतामन्त्रेण
तामपि सम्पूज्य) ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमित्यादिश्लोकाभ्यां पूर्व-

^१ (१) क ख पुस्तकद्वये दास्यमान इत्यधिकम् ।

(२) ग पुस्तके दर्भपदस्थाने कुशपदम् ।

वदेकवारं तत्र तिलोदकाञ्जलिदानं कृत्वा मूलादितः पिण्डान्
दद्यात् ।

तत्र क्रमः,—

ॐ अस्रक्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१)

ॐ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (२)

ॐ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (३)

ॐ अजातदन्ता ये केचिद् ये च गर्भे प्रपीडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (४)

ॐ अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।

विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (५)

दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (६)

उद्धन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।

आत्मनो घातिनो' ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (७)

अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृषया हताः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (८)

रौरवे चान्धतामिस्त्रे कालसूत्रे च ये मृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (९)

अनेकयातनासंस्थाः प्रेतलोकञ्च^१ ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१०)
 अनेकयातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (११)
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१२)
 पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा^२ वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१३)
 जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१४)
 दिव्यन्तरीक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 असंस्कृतमृता^३ ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१५)
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥ (१६)
 येऽबान्धवा बान्धवा ये येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 तेषां पिण्डो मया दत्तो^४ऽक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ (१७)
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरु श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥

(१) ग पुस्तके लोके च ।

(२) स्व पुस्तके वृषयोनिस्थाः ।

(३) क ख पुस्तकद्वये मृता असंस्कृता ये च ।

(४) क ख पुस्तकद्वये दत्त अक्षय्यम् ।

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
 विरूपा आमगवर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम ।
 तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ (१८)

आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता
 मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
 कुलद्वये ये मम दासभूता
 भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
 मित्राणि सख्यः^१ पशवश्च वृक्षा
 दृष्टा ह्यदृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
 जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च
 तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि^२ ॥ १९ ॥

इति पठित्वा ॐकारपूर्वमुच्चार्य अपसव्येन कथितप्रमाण-
 कानुनविंशतिपिण्डान् प्रत्येकं दद्यात् । इति—

स्त्रीषोडश्यान्तु—

अस्मत्कुले मृता ये चेत्यावाहनमन्त्रादारभ्य मित्राणि सख्य
 इति पर्यन्तं सम्भवत्स्त्रीलिङ्गमूहनीयम्, अन्यत्तु पुंषोडशीवत्
 सर्व्वम् ।

ततः सर्व्वेषु पिण्डेषु तिलजलपूर्णपात्रेण प्रदक्षिणं वारत्रयं
 परिषेचनं कार्य्यम् । तत्र मन्त्रः—

(१) मूलपुस्तके शिष्याः ।

(२) ग पुस्तके ददामि ।

ॐ ये च वो ये चास्मास्वासन् याश्च वो याश्चास्मास्वासन् ते
चावाह्यन्तां ताश्चावाह्यन्ताम् । तृप्यन्तु भवन्तस्तृप्यन्तु भवत्यस्तृप्यत
गोत्रान् पुत्रानभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः । स्वधां पितृभ्यो-
ऽमृतं दुहाना आपो देवीरभयास्तृप्यन्तु । तृप्यत तृप्यत तृप्यतेति ।

ततः प्रणिपत्य ॐ पित्रादयः क्षमद्भूमिति तान् विसृजेत् ।

ततः सव्येनाचम्य कृताञ्जलिः—

ॐ साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।

मया गयां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥

आगतोऽस्मि गयां देव पितृकार्ये गदाधर ।

त्वमेव साक्षी भगवाननृणोऽहमृणत्रयात् ॥

इति प्राङ्मुखः पठेत् । एतावत्क्रियाकलापाशक्तौ प्रेत-
शिलायां पिण्डदानमपि कर्त्तव्यम् ।

तद्यथा,—

ॐ अद्यामुकगोत्राणां पितृ-पितामह-प्रपितामहानाममुका-
मुकशर्मणाममुकगोत्राणां मातृ पितामही-प्रपितामहीनाममुका-
मुकदेवीनाम् अमुकगोत्राणां मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमाता-
महानाममुकामुकशर्मणाम् असुकगोत्राणां मातामही-प्रमाता-
मही-बृहप्रमातामहीनाममुकामुकदेवीनां प्रेतत्वविमुक्तिकामः प्रेत-
शिलायां पिण्डदानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्यापसव्यं कृत्वा कव्यवालोऽनल इत्यादिनावाह्य
अनृणोऽहमृणत्रयादित्यन्तं कारणं पूर्वलिखितं कुर्यादित्यर्थः ।

केचित्तु षट्पुरुषाणामेव प्रेतत्वविमुक्तिकामनया पिण्डदानं

कार्यमिति, तत्र च वेदिहयकरण-रेखाकरण-तदङ्गवभ्रामण-
च्छिन्नमूलधारणावनेजन-पिण्डदान प्रत्यवनेजन-खासधारण-नीवी-
भ्रंशन^१ सूत्रदान-गन्धदानान्येव स्वसूत्रोक्तानि वाजसनेयिना
कार्याणि, एवमन्येनापि स्वसूत्रानुसारेणैव तत्कार्यमित्याहुः ।

एतदन्यतमकरणानन्तरन्तु पर्वतादवरुह्य पृथिव्यां प्रभासादि-
सङ्गतायां महानद्यां रामतीर्थत्वेन प्रसिद्धे, प्रभासङ्गदे—ॐ अद्य
साग्रजन्मान्तरशतकृतदुष्कृतविलयकामोऽस्मिन् तीर्थे स्नानमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नानतर्पणे कृत्वा तत्र स्नानीयप्रकृतसकल-
मन्त्रपाठानन्तरम्—

ॐ जन्मान्तरशतं साग्रं यत्कृतं दुष्कृतं मया ।

तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥

इति पौराणिकमन्त्रं पठित्वा मञ्जेत् ।

ॐ अद्य विष्णुलोकगमनकामो रामतीर्थे श्राद्धमहं पिण्ड-
दानं वा करिष्ये—इति सङ्कल्प्य पार्वणं पिण्डदानमात्रं वा
तत्र कुर्यात् ।

इदं पार्वणं पिण्डदानञ्च सूत्रानुसारेणैव कर्त्तव्यम् गयोक्त-
फलकपितृकर्मत्वाभावादिति ।

ॐ अद्य पित्रादिप्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकपितृत्वप्राप्तिकामो राम-
तीर्थे पितॄणां पिण्डदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रेतशिलोक्त-
रीत्या पित्रादिद्वादशपिण्डाऽक्षय्यपिण्ड-षोडशीपिण्डान् दद्यात् ।

विष्णुलोकफलकस्यास्य चोभयस्याप्यत्र करणासामर्थ्येऽन्यतर-
देव कर्त्तव्यमिति' ।

ततः—ॐ राम राम महाबाहो देवानामयभप्रद^१ ।

त्वां नमस्येऽद्य^२ देवेशं मम नश्यतु पातकम् ॥

इति पठित्वा स्वर्गकामो रामं नमस्कुर्यात् ।

तत ॐ भासमानस्वकर्त्तृकशिवलोकगमनकामः प्रभासेश-
नमस्कारमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रभासेशं नमस्कुर्यात् । ततो
राम-प्रभासेशौ नमस्कुर्यात् ।

ॐ आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ।

पापं नाशय मे देव मनोवाक्कायकर्म्मजम् ॥

इति पौराणिकमन्त्रं पठित्वा—

ॐ यमायैष बलिर्नम इति कुशत्रयजलेन दैवरीत्या भक्तादि-
रूपं बलिं दद्यात् ।

प्रभासपर्वतदक्षिणदिगवस्थितप्रेतशिलाजघनस्थे नगनाम्नि
पर्वते—

ॐ श्वानौ द्वौ श्याम^३ श्वलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

इति पठित्वा यमराज-भ्रमराजाभ्यामिष बलिर्नम इति तयो-

(१) क स्व पुस्तकद्वये इदानीमिति ।

(२) क पुस्तके अयमयद्भर ।

(३) ग पुस्तके नमस्येऽहं ।

(४) नूते—श्याव ।

मिलितयोरोदनाद्यन्यतमबलिं दद्यात् । इदञ्च बलिदानं नित्य-
मकरणेऽनिष्टश्रवणात् ।

अन्यत्तु सर्व्वं काम्यं खतम्नश्च । तथाच तेषु यावदेव कर्त्तु-
मिष्यते तावदेव कर्त्तव्यं न तु सर्व्वमेवेत्यवधेयम् ।

इति गयाकृत्ये प्रथमदिनकृत्यम् ।

अथ द्वितीयदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—

अपरेऽङ्गि शुचिर्भूत्वा गच्छेत प्रेतपर्व्वतम् ।

ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत् सुधीः ॥

कृत्वाह्वानं पितॄणान्तु प्रयतः प्रेतपर्व्वते ।

प्राचीनावीतिना भाव्यं (?) दक्षिणाभिमुखः स्मरन् ॥

कव्यवाल इत्यादि—शाश्वतीमित्यन्तेन पितॄणावाह्य पूर्व्ववत्
प्राणायामादिसाक्षिश्रावणपर्यन्तं प्रेतशिलोक्तं कुर्यात् ।

तिलमिश्रांस्ततः शक्नून् निक्षिपेत् प्रेतपर्व्वते ।

प्रेतत्वात्तु विमुक्ताः स्युः पितरस्तस्य नारद ।

प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यादस्य चापि न विद्यते ॥

तदयमत्रानुष्ठानक्रमः—

गयाप्राप्तिदिनोत्तरदिने फल्गुतीर्थादौ यथादिधि स्नात्वा
देवाह्वानान्तं कर्म कृत्वा प्रेतपर्व्वतं गयावायव्यदिशि गयातो गम्यन्त्य-

धिकदूरस्थं गत्वा तन्मूलसंलग्नतदीशानकोणस्थे ब्रह्मकुण्डे स्वर्ग-
कामनया स्नात्वा तर्पणं कृत्वा तं प्रेतपर्वतमारुह्य तत्र पित्राह्वाना-
दिसाक्षिश्रावणपर्यन्तं प्रेतशिलावदेव कर्त्तव्यम् ।

अयन्तु विशेषः —

ॐ अद्य पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकावाप्तिकामः प्रेतपर्वते
श्राद्धमहं करिष्ये इति पार्वणसङ्कल्पः । तच्च पार्वणं ब्रह्मवेद्यां
क्रियते इति समाचारः ।

ततः साक्षिश्रावणानन्तरम्—

अद्य पितृगणप्रेतत्वविमुक्ति-स्वगतप्रेतत्वाभावकामः प्रेतपर्वते
तिलमिश्रशक्तुप्रक्षेपमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तिलमिश्रशक्तून् प्रेत-
पर्वते दक्षिणामुखः प्रक्षेपेदनेन मन्त्रेण—

ॐ ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु शक्तुभिस्तिलमिश्रितैः ॥ इति ।

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित् सचराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमायातु सर्वशः ॥

इति मन्त्रेण तोयाञ्जलिं दद्यात् ।

ततो यथाशक्ति दक्षिणां सिद्धवद्दद्यात् ।

इति प्रेतपर्वतविधिः ।

अथ पञ्चतीर्थीकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—

आदौ च पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः ।
 आचम्य कुशहस्तेन शिरश्चाभ्युक्ष्य वारिणा ॥
 उत्तरं मानसं गच्छेन्नन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।
 ॐ उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥
 स्नात्वाऽथ तर्पणं कुर्याद्देवादीनां यथाविधि ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
 तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् स्वसूत्रोक्तविधानतः ।
 अष्टकासु च बृद्धौ च गयायाञ्च क्षयाहनि ॥
 मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ।
 बृद्धिश्राद्धे च मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम् ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥
 मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।
 तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥
 ॐ नमो भानवे भर्तृ सोम-भौम-ज्ञरूपिणे ।
 जीव-भार्गव सौरेय-राहु-केतुस्वरूपिणे ॥
 सूर्यं नत्वाऽर्चयित्वा च सूर्यलोकं नयेत् पितॄन् ।

मानसं हि सरो ह्यत्र तस्मादुत्तरमानसम् ॥
 उत्तरान्मानसान्मौनी गच्छेद्दक्षिणमानसम् ।
 उदीचीतीर्थमित्युक्तं तत्रोदीचां विमुक्तिदम् ॥
 उदीचां मुण्डपृष्ठस्य^१ देवर्षिपितृसेवितम् ।
 मध्ये कनखलं तीर्थं पितॄणां मुक्तिदायकम् ॥
 स्नातः कनकवद्भाति नरो याति पवित्रताम् ।
 अतः कनखलं लोके ख्यातं तीर्थमनुत्तमम् ॥
 तस्य दक्षिणगागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम् ।
 दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम् ॥
 स्नात्वा तेषु विधानेन कुर्यात् श्राद्धं पृथक् पृथक् ॥
 दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥
 अतः कनकनन्देति स्नानमात्राद्विमुक्तिदा ।
 नमामि सूर्यं तृतीयं पितॄणां तारणाय च ॥
 पुत्रपौत्रधनैश्वर्यायायुरारोग्यवृद्धये ॥
 ब्रह्महत्यादिपापौघ-घातनाया^२ विमुक्तये ।
 दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे ॥
 अनेन स्नानपूजादि कुर्यात् श्राद्धं सपिण्डकम् ।
 कृत्वा नत्वाऽथ मौनार्कमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्थमा तथा ।

(१) ग पुस्तके स्वभूपृष्ठस्य ।

(२) ग पुस्तके घातनाय ।

अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ।
 आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्रिह ॥
 मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ।
 तेषां पिण्डप्रदाताऽहमागतोऽस्मि गयामिमाम् ॥
 फल्गुतीर्थं व्रजेत्तस्मात् सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
 मुक्तिर्भवति कर्तृणां पितृणां^२ श्राद्धतः सुराः ॥
 ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुतो ह्यभवत् पुरा ।
 दक्षिणाग्नी हुतं नूनं तद्भवं^१ फल्गुतीर्थकम् ॥
 यस्मिन् फलति फल्गौ गौः कामधेनुर्जलं मही ॥
 दृष्टेरन्तर्गतं यस्मात् फल्गुतीर्थं न निष्फलम् ॥
 तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेषु च ।
 तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह ॥
 गङ्गा पादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यादिगदाधरः ।
 हिमद्रवस्वरूपेण तस्मान्नङ्गाधिकां विदुः ॥
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।
 नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात् ॥
 फल्गुतीर्थे विष्णुजले करोमि स्नानमादृतः ।
 पितृणां विष्णुलोकाय भुक्ति-मुक्तिप्रसिद्धये ॥
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् ।

(१) क ग पुस्तकद्वये मानसे ।

(२) मूलपुस्तके तद्भजः ।

सपिण्डकं स्वसूत्रोक्तं नमेदथ पितामहम् ॥
 ॐ नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ।
 अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शम्भवे ॥
 नत्वा पितामहं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ।
 आत्मानं पितृभिः साक्षं तन्नयेद्दैष्णवं पदम् ॥
 ॐ नमो वासुदेवाय नमः सङ्घर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥
 पञ्चतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् ॥
 अमृतैः पञ्चभिः स्नानं पुष्पवस्त्राद्यलङ्कृतम् ।
 न कुर्याद्यो गदापाणे स्तस्य श्राद्धमनर्थकम् ॥
 नागकूटात् गृध्रकूटादिष्टाच्चोत्तरमानसात्^१ ।
 एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
 मुण्डपृष्ठनगाधस्तात् फल्गुतीर्थमनुत्तमम् ।
 अत्र श्राद्धादिना सर्वे पितरो मोक्षमाप्नुयुः ॥

श्रादाविति पञ्चतीर्थीकर्मणि चादावुत्तरमानसे विधिः ।
 मन्त्रेणेति—उत्तरे मानसे इत्यादिमन्त्रं प्रकृतस्नानीयमन्त्रानन्तरं
 पठित्वा स्नानमञ्जनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

ततः प्रकृततर्पणानन्तरमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमित्यादिना मन्त्रेण
 देवविधिनैकोऽञ्जलिर्देयः । ततः पित्रादि-मातामहादि-मात्रादि-
 मातामह्यादीनां पार्वणं कृत्वा प्रेतशिलावदक्षय्यपिण्डं दद्यादिति ।

(१) मूले—यूपादुत्तरमानसात् ।

अष्टकासु चेत्यादिना—अष्टकाभ्युदयिक-क्षयाह-गयासु च
चतसृषु स्त्रीणां पृथक् श्राद्धमित्यर्थः ।

ब्रुवीति—आभ्युदयिकं मात्रुपक्रमकं गयायां पितृपक्रमकं
श्राद्धाचरणमित्यर्थः ।

अत्र च श्राद्धोद्देश्यानां शाश्वतब्रह्मप्राप्तिः फलमुत्तर-
मानसस्य गयाशिरोऽभ्यन्तरत्वात् तत्र च—'

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ।

यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इति वचनात् ।

एवमक्षय्यतृप्तिर्वा फलं पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धमित्युपक्रम्य एवमेव
गयाशीर्षेऽक्षयवटे फल्गुतीर्थे उत्तरमानसे मतङ्गवाप्यां विष्णुपदे
चेति विष्णुवचनात् ।

सूर्यमिति—सूर्यलोकगमनकामनया सूर्यनति-सूर्यार्चनञ्च
कार्यमिति ।

अत्रोभयत्र ॐ नमो भानवे इत्यादिमन्त्र इत्यर्थः । तत्र
दक्षिणमानसे त्रिधाविभक्ते उत्तरभागे उदीचीमध्यभागः कनखलं
दक्षिणभागो दक्षिणमानसम् ।

अत्र तीर्थत्रये प्रत्येकं श्राद्धे स्नाने पितृमुक्तिः फलम् । दक्षिण-
मानसस्नाने तु मन्त्रः—ॐ दक्षिणे मानस इत्यादिः । ब्रह्महत्यादी-
त्यादि च श्लोकद्वयमधिकम् । नमामि सूर्यमित्यादिसु दक्षिणार्क-
दर्शने मन्त्र इति वर्तुलार्थः ।

कव्यवाल इत्यादिमन्त्रं पठित्वा दक्षिणमानसात् फल्गु-

तीर्थं गन्तव्यम् । अत्र दशाश्वमेधफलप्राप्तिकामनया स्नानम्
तत्र फल्गुतीर्थे इत्यादिमन्त्रः । तत्र स्नात्वा तर्पणं कार्यं तत्र च
स्वधोदीरणानन्तरं पितरं प्रीणयामौत्यादि प्रयोज्यं ततः पितृ-
मुक्तिकामनया तत्र आङ्गं कार्यमिति वर्तुलार्थः ।

नमेदथेत्यनन्तरं—मधुस्रवादक्षिणकूलस्थं पितामहम्—नमः
शिवायेत्यादि पठित्वा नमेत् पूजयेच्चेत्यर्थः ।

ततः पुनर्गदाधरप्राच्यां फल्गुतीर्थं पित्वादिसहितात्मवैष्णव-
पदनयनकामनया तत्र स्नात्वा गदाधरं पश्येत् ।

गदाधरश्च—प्रतिमारूपोऽपि तदधिकरणीभूतमुण्डपृष्ठाद्रिरपि ।

तदुक्तं वायुपुराणे—

अव्यक्तरूपी यो देवो मुण्डपृष्ठाद्रिरूपतः ।

फल्गुतीर्थादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरम् ॥ इति ।

शिलापर्वतफल्गवादिरूपेण व्यक्तमास्थितः ।

शिलापादादिरूपेण व्यक्ताव्यक्ततया स्थितः ।

गदाधरादिरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः ॥

दर्शनानन्तरम्—

ओं नमो वासुदेवायेत्यादिना तन्नमस्कार-पूजे कृत्वा
पितृब्रह्मलोकगमनकाम इत्यादि सङ्कल्पवाक्यं कृत्वा पवित्रो-
पग्रहपाणिराचम्य वारिणा शिरोऽभ्युक्ष्य उत्तरमानसोदीची-कनखल
दक्षिणमानसफल्गुतीर्थेषु यथाक्रमं सविधिस्नानतर्पणे प्रत्येकं कृत्वा
ततो दुग्धदधिघृतमधुखण्डात्मकेन पञ्चामृतेनाष्टोत्तरशतपलमितेन
स्रपयित्वा वस्त्रपुष्पालङ्कारैरर्चयेदित्यर्थः ।

अथैतदनुष्ठानक्रमः—

गयाप्राप्तितृतीयदिने फल्गुतीर्थे स्नानादि-देवार्चनान्तं कृत्वा
पवित्रोपग्रहपाणिराचम्य वारिणाऽभ्युक्ष्य तत्रोत्तरमानसं गत्वा—
ॐ अद्य पापक्षयकाम उत्तरमानसे स्नानमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य स्नानीयमन्त्रान् पठित्वा—

ॐ उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमृक्तये ॥

इति पठित्वा मज्जनं कार्यम् ।

ततस्तर्पणम्—तत्र च पित्राद्यञ्जलिषु स्वधोदीरणानन्तरं
पितरं प्रीणयामीति प्रयोज्यम् ।

ततस्तर्पणशेषे—देवविधिना—

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

इति पठित्वा एकोऽञ्जलिर्देयः ।

ततः ॐ अद्यामुकगोत्राणां पितृ-पितामह-प्रपितामहाना-
ममुकामुकशर्मणाममुकगोत्राणां मातृ-पितामही-प्रपितामहीना-
ममुकामुकदेवीनाममुकगोत्राणां मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमा-
तामहानाममुकामुकशर्मणाममुकगोत्राणां मातामही-प्रमाता-
मही-बृहप्रमातामहीनाममुकामुकदेवीनां शाश्वतब्रह्मप्राप्तिकामो-
ऽक्षयवृत्तिकामो वा आहमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य द्वादशदेवतं
आहमाचरेत् । मातामहादित्रिकवर्जमिति हेमादिः ।

गयायां सर्वत्रैव षट्पुरुषआहमिति प्राच्यः ।

तथाच—तत्रैतदन्यतमं श्राद्धं कृत्वा दक्षिणदिशि उपविश्य
समूलान् दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्थ—

ॐ कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥
आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्रिह ।
मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥
तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ॥
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् ॥

इति पठित्वा सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं कृत्वा
एतानि पाद्यादीनि 'ॐ पित्रादिभ्यो नमः' इति पञ्चोपचारेण
पित्रादीन् सम्पूज्य—

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षि-पितृ-मानवाः ।
तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृ-मातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनास्त्रोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

इति पठित्वा सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं पुनः
कृत्वा—ॐ—पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ॥
माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।
तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति पौराणिकं मन्त्रमुच्चार्य तिल-दधि-मधु-घृत-जलयुतं
मुष्टिमिश्रणकृतमेकं पिण्डं मिलितेभ्यो दद्यात् । इति ।

तत ॐ पितृसूर्यलोकनयनकामनया उत्तरार्कस्य नतिमहं करिष्ये । पूजायामयमेव सङ्कल्पः ।

तत—ॐ नमो भानवे भर्त्रे सोम-मौम-ज्ञरूपिणे ।

जीव-भार्गव-सौरिय-राहु-केतुस्वरूपिणे ॥

इति मन्त्रेण नतिः पूजा च कार्या । ततो दक्षिणमानसं गत्वा तत्रोदीचाम्—ॐ अद्य पितृमुक्तिकाम उदीचीतीर्थे स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्ववत् स्नान-तर्पणे कृत्वा पूर्ववदेव द्वादश-दैवतं षड्दैवतं वा पार्व्येण कृत्वा मध्यमं कनखलतीर्थं गच्छेत् । तत्रापि—

ॐ अद्य पितृमुक्तिकामः कनखलतीर्थे स्नानमहं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य,—स्नानतर्पणे पितृमुक्तिकामनया तत्र श्राद्धञ्च कृत्वा—तत ॐ अद्य पितृमुक्तिकामो दक्षिणमानसे स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नानीयसर्वमन्त्रान्ते—

ॐ दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ।

दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे ॥

इति पठित्वा मज्जेत् ।

ततः पूर्ववत्तर्पणं कृत्वा पितृमुक्तिकामनया तत्र श्राद्धञ्च कृत्वा—

ॐ नमामि सूर्यं तस्यर्थं पितॄणां तारणाय च ।

पुत्रपौत्रधनैश्वर्यायायुरारोग्यवृद्धये ॥

इति मन्त्रेण दक्षिणार्कस्य दर्शनं पूजा च मौनेनैव 'कर्त्तव्या ।
यतः स मौनार्कनामा ।

ततः—ॐ^{*} कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
इत्यादि ('आगतोऽस्मि गयामित्यन्तं) दक्षिणमानस एव पठित्वा
गदाधरपूर्वदेशस्थमतिप्रशस्तं फल्गुतीर्थं गच्छेत् ।

तत्र च—ॐ अद्य दशलक्षाश्वमेधजन्यपुण्यफलविलक्षणफल-
प्राप्तिकामः फल्गुतीर्थे स्नानमहं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य प्रकृत-
स्नानीयमन्त्रान्ते—

ॐ फल्गुतीर्थे पुण्यजले करोमि स्नानमादृतः ।

पितॄणां विष्णुलोकाय भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥

इति पठित्वा मज्जेत् ।

ततः पूर्ववत्तर्पणं कृत्वा पितृमुक्तिकामनया द्वादशदेवतं
षड्देवतं वा श्राद्धं तत्र कुर्यात् । ततो मधुश्रवादक्षिणदिगवस्थितं
पितामहम्—

ॐ नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ।

अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शम्भवे ॥

इति पठित्वा पितामहं प्रणमेत् पूजयेच्च । ततः पुनः

फल्गुतीर्थमागत्य—

ॐ अद्य पित्रादिसहितात्मवैष्णवपदनयनकामः फल्गुतीर्थे

(१) ग पुस्तके तस्य तु कर्म मौनेनैव कर्त्तव्यम् ।

(२) क पुस्तके चिद्भितांगः पतितः ।

(३) ख पुस्तके विष्णुजले ।

स्नात्वा गदाधरदर्शनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्र सविधि स्नानं कर्त्तव्यम् । गदाधरश्च प्रतिमारूपस्तदधिकरणीभूतमुण्डपृष्ठाद्रि-रूपश्च इति ।

तद्दर्शनानन्तरम्—

ॐ नमो वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।

प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥

इति पठित्वा गदाधरं प्रणमेत् पूजयेच्च ।

तत उत्तरमानसं गत्वा ॐ अद्य पितृब्रह्मलोकनयनकामः पञ्चतीर्थ्यां स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्योत्तरमानसे उदीच्यां कनखले दक्षिणमानसे फल्गुतीर्थे च यथाक्रमं सविधि प्रत्येकं स्नानतर्पणे कुर्यात् ।

ततो गदाधरसमीपं गत्वा दुग्ध-दधि-घृत-मधुखण्डात्मकेन पञ्चामृतेनाष्टोत्तरशतपलमितेन गदाधरं स्नपयित्वा पुष्पवस्त्रालङ्कारै-रर्चयेदिति ।

एतेषाञ्च कर्मणां मध्ये चरमं पञ्चामृतस्नानमेवावश्यकम् । अकरणे 'निन्दार्थवादात् । इतराणि तु काम्यानि स्वतन्त्राणि चेति यथाशक्ति कार्याणीति ।

इति पञ्चतीर्थीकृत्यम् ।

अथ पञ्चतीर्थीकर्मापेक्षया यावद्वितीयं दिनं तत्कृत्यमाह ।

‘वायुपुराणम्—

प्रथमेऽङ्गि विधिः प्रोक्तो द्वितीये दिवसे व्रजेत् ।

धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्मादद्यागमकारयत् ॥

मतङ्गवाप्यां स्नात्वा तु तर्पणं श्राद्धमाचरेत् ।

गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः ।

‘मयागत्य मतङ्गेऽस्मिन् पितॄणां निष्कृतिः कृता ।

पूर्ववत् ब्रह्मतीर्थे च कूपे श्राद्धादि कारयेत् ॥

तत् कूप-यूपयोर्मध्ये कुर्वंस्तारयते पितॄन् ।

धर्मं धर्मेश्वरं नत्वा महाबोधितरुं नमेत् ॥

तदयमनुष्ठानक्रमः—

स्नात्वा देवार्चनान्तं कर्म कृत्वा ॐ अद्य ब्रह्मलोकगमन-
कामो धर्मारण्यगमनमहं करिष्ये । इति प्रामाणिक^१प्रसिद्धि-
सिद्धं सङ्कल्पं कृत्वा तत्र गत्वा मतङ्गवाप्याम्—

‘ॐ अद्य सर्वपापक्षयकामो मतङ्गवाप्यां स्नानमहं करिष्ये’ ।

इति सङ्कल्प्य स्नातव्यम् । पुष्करे स्नानमात्रेण सर्वपापेभ्यः

(१) ग पुस्तके नामनपुराणे ।

(२) क ख पुस्तकद्वये समागत्य ।

(३) क ख पुस्तकद्वये प्रसिद्धिपदं नास्ति ।

पूतो भवतीत्युपक्रम्य एवमेव फल्गुतीर्थे उत्तरमानसे मतङ्गवाप्या-
मिति विष्णुवचनात् ।

ततस्तत्र स्नान-तर्पणे कृत्वा ॐ अद्याक्षयपितृदृष्टिकामो मतङ्ग-
वाप्यां श्राद्धमहृद्धरिष्ये, इति सङ्कल्प्य प्रकृतपार्वणं कृत्वा
मतङ्गवाप्या एव उत्तरदिगवस्थितं मतङ्गेशं नत्वा—

ॐ प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालास्तु साक्षिणः ।

'मयागत्य मतङ्गेऽस्मिन् पितॄणां नृश्वृतिः कृता ॥

इति पठित्वा—ॐ पितृतरणकामः कूप-यूपयोर्मध्ये श्राद्धमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य पार्वणं कुर्यात् । कूपश्चैक एतद्वाप्या
आग्नेयकोण-क्षेत्रमध्येऽवटरूपोऽस्ति तत्तीरे च श्राद्धं पिण्डदानं
वा पतितस्यापि किन्तु तत्र गर्भहन्तृ-गुरुतल्पग इत्येवं निर्देशः
कार्यः । ततो धर्मं धर्मेश्वरं महाबोधितरुच्च यथाक्रमं स्वर्गकामो
नमेदिति ।

इति पञ्चतीर्थीदिनाग्रिमदिनकृत्यम् ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनोत्तरतृतीयदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे,

तृतीये ब्रह्मसरसि श्राद्धं कुर्यात् सपिण्डकम् ।

स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् ऋणत्रयविमुक्तये ॥

आहाय पिण्डदानाय तर्पणायाम्बुशुद्धये ।
 तत्कूप-यूपयोर्मध्ये कुर्व्वंस्तारयते पितृन् ॥
 स्नानं कृत्वोच्छ्रितो यूपो ब्रह्मणो यूप इत्यतः ।
 कृत्वा ब्रह्मसरःश्राद्धं ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन् ॥
 गोप्रचारसमीपस्था आम्ना ब्रह्मप्रकल्पिताः ।
 तेषां सेचनमात्रेण पितरो मोक्षगामिनः ॥
 आम्नं ब्रह्मशिरोद्भूतं^१ सर्व्वदेवमयं विभुम् ।
 विष्णुरूपं प्रसिञ्चामि पितृणाञ्चैव मुक्तये ॥

आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ताः

१ एकक्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा ।

आम्नस्य मूले सलिलं दधानो

नोपेक्षणीयो विबुधैर्मनुष्यः ॥

यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ।
 ब्रह्माणश्च नमस्कृत्य पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 ॐ नमो ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिकारिणे ।
 भक्तानाश्च पितृणां हि तारकाय नमोऽस्तु ते ॥
 ततो यमबलिं क्षिप्त्वा मन्त्रेणानेन संयतः ।
 यमराज-भ्रमराजौ निश्चलार्थं हि संस्थितौ ॥
 ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितृणां मुक्तिहेतवे ।
 ततः श्वानबलिं दद्यात् मन्त्रेणानेन नारद ॥

(१) क स पुस्तकद्वये ब्रह्मसरोद्भूतम् ।

(२) ग पुस्तके एका क्रिया ।

वैवस्वतकुलोद्भूतौ द्वौ श्याव-श्वलौ शुनौ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि रक्षेतां पथि सर्व्वदा ॥

ततः काकबलिं दत्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत् ।

ऐन्द्र-वारुण-वायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयोजिभतम् ।

सपिण्डकमिति अक्षय्यपिण्डसहितमित्यर्थः ।

तदिति स्नानं कृत्वा यूप-कूपयोर्मध्ये, तच्छ्राद्धं कुर्व्वन् पितॄं-
स्तारयते इत्यर्थः । कृत्वेति—ब्रह्मसरसि श्राद्धं कृत्वा पितॄन् ब्रह्म-
लोकं नयेदित्यर्थः । अनयोस्तु फलयोः समुच्चय एकत्रैवा-
न्वयात् । गोप्रचारेति—आम्रमित्यादिश्लोकं पठित्वा आम्रसेकः
कार्य्यः । स च शिष्टाचारात् ब्रह्मसरोजलेन दग्धैश्चति । ॐ नमो
ब्रह्मण इत्यादि ब्रह्मनमस्कारमन्त्रः । यमराजित्यादिः—यमबलि-
मन्त्रः । वैवस्वत इत्यादिः—श्वबलिमन्त्रः । ऐन्द्र इत्यादिः
काकबलिमन्त्रः ।

तदयं प्रयोगः—

पञ्चतीर्थीदिनोत्तरतृतीयदिने फल्गुतीर्थे देवार्चनान्तं कर्म
कृत्वा ब्रह्मसरो गत्वा ॐ अद्य पापक्षयकामोऽस्मिन् ब्रह्मसरसि
स्नानमहं करिष्ये—इति सङ्कल्प्य प्रकृतमन्त्रान्ते—

ॐ स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् ऋणत्रयविमुक्तये ।

श्राद्धाय पिण्डदानाय तर्पणायाम् शुद्धये ॥

इति पठित्वा तर्पणञ्च कृत्वा ।

ॐ अद्य पितृब्रह्मलोकनयनकामो ब्रह्मकूप-यूपयोर्मध्ये आह-
महं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य द्वादशदैवतं नवदैवतं षड्दैवतं वा आहं
कृत्वा उत्तरमानसादक्षय्यपिण्डं दत्त्वा—ॐ पितृमोक्षकामो ब्रह्म-
कल्पिताम्नसेवनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य —

‘ॐ आस्रं ब्रह्मसरोद्भूतं^१ सर्वदेवमयं विभुम् ।

विष्णुरूपं प्रसिञ्चामि पितॄणाञ्चाथ मुक्तये ॥

इति पठित्वा कुशुत्रयेणाचारात् ब्रह्मसरोजलेन गोप्रचार-
समीपस्थान् ब्रह्मकल्पितानाम्त्रान् सिञ्चेत् ।

ततः—ॐ अद्य वाजपेयजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो ब्रह्मयूप-
प्रदक्षिणमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

ततः—‘ॐ पितृब्रह्मपुरगमनकामो ब्रह्मनमस्कारमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य—

ॐ नमो ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिकारिणे ।

भक्तानाञ्च पितॄणां हि तारकाय नमोऽस्तु ते ॥

इति पठित्वा ब्रह्मसरोवायव्यकोणस्थं ब्रह्माणं प्रणमेत् ।

ततः—ॐ यमराज-भ्रमराजौ निश्चलार्थं हि संस्थितौ^२ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ इति पठित्वा

ॐ यमायैष बलिर्नम इत्यनेन कुशोदकेन देववत् यमबलिं

दद्यात् । ततः—

ॐ वैवस्वतकुलोद्भूतौ द्वौ श्याव-शबली शुनौ ।

(१) क पुस्तके रसोद्भूतम् ।

(२) ग पुस्तके स्थिरीकृतौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि रक्षेतां पथि सर्व्वदा ॥ इति पठित्वा
 ॐ शुन एष बलिर्नमः—इति देववह्भीर्दकेन श्वबलिं
 दद्यात् । ततः—

ॐ ऐन्द्र-वारुण-वायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयोभिमतम् ॥

इति पठित्वा “काकेभ्य एष बलिर्नमः” दर्भीर्दकेन देवबलिवत्
 काकबलिं दद्यात् । श्लोकेनैव यम-श्व-काकबलयो देया न तु
 वाक्येनापीत्यन्ये । काकबल्यनन्तरन्तु स्नानम् ।

इति पञ्चतीर्थीदिनोत्तरतृतीयदिनकृत्यम् ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनोत्तरचतुर्थदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—

फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽङ्गि स्नानादिकमथाचरेत् ।

गयाशिरस्यथ श्राद्धं पदे कुर्यात् सपिण्डकम् ॥

साक्षाद्गयाशिरस्तत्र फल्गुतीर्थाश्रयं कृतम् ।

क्रीञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ॥

गयाशिरो' नगाद्याश्च साक्षात्तत् फल्गुतीर्थकम् ।

मुखं गयासुरस्यैतत् स्नात्वा श्राद्धमथाक्षयम् ॥

आद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताऽव्यक्तात्मना स्थितः ।

विष्ण्वादिपदरूपेषु पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥

सत्र विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात् पापनाशनम् ।
 स्पर्शनात् पूजनाच्चैव पितॄणां मोक्षदायकम् ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मना ।
 विष्णुलोकं समुद्धृत्य नयेत् विष्णुपदे नरः ॥
 श्राद्धं कृत्वा रुद्रपदे नयेत् कुलशतं नरः ।
 सहात्मना शिखपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः ॥
 ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्धृत्य नयेत् पितॄन् ।
 दक्षिणाग्निपदे श्राद्धी वाजपेयफलं लभेत् ॥
 गार्हपत्यपदे श्राद्धी राजसूयफलं लभेत् ।
 श्राद्धं कृत्वाहवनीये वाजिमेधफलं लभेत् ॥
 श्राद्धं कृत्वा सत्यपदे ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ।
 आवसथ्यपदे श्राद्धी सोमलोकमवाप्नुयात् ॥
 श्राद्धं कृत्वा चन्द्रपदे चन्द्रलोकं नयेत् पितॄन् ।
 श्राद्धी सूर्यपदे पञ्च पापिनोऽर्कपुरं नयेत् ॥
 सर्वेषां काश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै पदम् ।
 ब्रह्मणश्च पदञ्चापि श्रेष्ठं तत्र प्रकीर्तितम् ॥
 प्रारम्भे च समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतम् ।
 श्रेयस्करं भवेत्तत्र श्राद्धकर्तुश्च नारद ॥

(१) मूले दत्तमन्त्रम् ।

(२) ग पुस्तके अत्र श्लोकान्तरम्—

श्राद्धं कृत्वाऽगस्त्यपदे ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् ।

• अन्येषाञ्च पदे श्राद्धी पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

(३) ख पुस्तके पतितमिदं पद्यम् ।

कश्यपस्य पदे दिव्ये 'भरद्वाजमुनिः' पुरा ।
 आङ्गं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकम् ॥
 शुक्ल-कृष्णौ ततो हस्तौ पदमुद्भिद्य निर्गतौ ।
 दृष्ट्वा हस्तद्वयं तत्र पितृसंशयमागतः ॥
 ततः स्वमातरं शान्तां भारद्वाजस्तु पृष्टवान् ।
 कश्यपस्य पदे कस्मिन् शुक्ले कृष्णेऽथवा करे ।
 पिण्डो देयो मया मातर्जानासि^१ पितरं वद ॥

शान्तोवाच—

भारद्वाज^१महाप्राज्ञ पिण्डं कृष्णाय देहि भो ।
 भारद्वाजस्ततः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यतः ॥
 श्वेतोऽदृश्योऽब्रवीत् पुत्रं देहि मह्यं ममौरसः ।
 कृष्णोऽब्रवीत् क्षेत्रजस्त्वं ततो मे देहि पिण्डकम् ॥
 शुक्लोऽब्रवीत् स्वैरिणीयं यतोऽतस्त्वं ममौरसः ।
^२स्वैरिणी त्वब्रवीदादौ क्षेत्रिणे बीजिने ततः ॥
 भारद्वाजस्ततः पिण्डं कश्यपस्य पदे ददौ ।
 हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोकमुभौ गतौ ।
 भीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठे आह्वय तु पितॄन् स्वकान् ॥
 आङ्गं कृत्वा विधानेन पिण्डदानाय चोद्यतः ।
 पितुर्विनिर्गतौ हस्तौ गयाशिरसि शान्तनोः ॥

(१) ग पुस्तके भारद्वाजो महासुनिः ।

(२) ख पुस्तके नात्र जानामि ।

(३) क पुस्तके महाभाग ।

(४) मूलपुस्तके स्वैरिण्यथाग्रवीहासम् ।

भीष्मः पिण्डं ददौ भूमौ नाधिकारः करे यतः ।
 शान्तनुः प्रहसंसुष्टः शास्त्रार्थे निश्चलो भवान् ॥
 त्रिकालदृष्टिर्भवतु अन्ते विष्णुश्च ते गतिः ।
 इच्छया मरणञ्चासु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः ॥
 रामो रुद्रपदे रम्ये पिण्डार्पणकृतोद्यमः ।
 पिता दशरथः स्वर्गात् प्रसार्थ्यं करमागतः ॥
 नादात् पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः ।
 शास्त्रार्थाति'क्रमाज्ञीतं रामं दशरथोऽब्रवीत् ॥
 तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोकोऽह्यभून्मम ।
 पदे पिण्डप्रदानेन हस्ते तु स्वर्गतिर्न हि ॥
 त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा प्रजादिकम् ।
 यज्ञान् सदक्षिणान् कृत्वा विष्णुलोकं गमिष्यसि ॥
 सहाऽयोध्याजनैः सर्वैः कृमिकीटादिभिः सह ।
 इत्युक्त्वा दशरथः पुत्रं रुद्रलोकं परं ययौ ।
 गयाशिरसि यः पिण्डं येषां नाम्ना सुनिर्व्वपेत् ।
 नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
 गयाशिरसि यः पिण्डं शमीपत्रप्रमाणतः ।
 कन्द-मूल-फलाद्यैर्वा दद्यात् स्वर्गं नयेत् पितॄन् ॥
 पदानि यत्र दृश्यन्ते विष्णादीनां तदग्रतः ।
 आद्यं कृत्वा सपिण्डश्च तेषां लोकं नयेन्नरः ॥

सर्वत्र मुण्डपृष्ठाद्रिः पदैरेभिः सुलक्षितः ।

प्रयान्ति पितरः सर्वे ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

हेत्यसुरस्य यच्छिरो गदया तद्विधा कृतम् ।

यतः प्रक्षालिता तीर्थे गदालोलस्तदा स्मृतम् ॥

साक्षादिति प्रशस्तमित्यर्थः । क्रौञ्चपादः मुण्डपृष्ठे ।

क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् ।

तस्य पादा(दोऽ)ङ्कितो यस्मात् क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः ॥

इति वायुपुराणात् ।

पञ्चपापिन इति पञ्चमहापातकिनोऽपीत्यर्थः ।

अन्येषां क्रौञ्चादीनां पदानि चतुर्युगं तदुक्तं वायुपुराणे—

विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदसुत्तमम् ।

काश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हस्तौ यत्र निर्गती ॥

पञ्चाम्नीनां पदान्यत्र इन्द्राऽगस्त्यपदे परे ।

रवेश कार्तिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गकस्य च ।

सुखलिङ्गानि सर्वाणि पदानीति निबोधत ॥

श्रेयस्करमिति श्रेयो मोक्षः, श्रेयो निःश्रेयसामृतमिति कीघात् ।

एवं पदे श्राद्धात् कर्तुरपि मोक्षो भवतीत्यर्थः ।

तदयमत्र प्रयोगः—

ॐ अद्य दशलक्षाश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः फल्गुतीर्थे
ज्ञानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रकृतज्ञानविध्यन्ते—

ॐ फल्गुतीर्थे पुण्यजले करोमि ज्ञानमादृतः ।

पितॄणां विष्णुलोकाय भुक्ति-मुक्तिप्रसिद्धये ॥

इति मन्त्रं पठित्वा फल्गुतीर्थे मज्जेत् । ततस्तर्पणं तत्र पितृ-
तर्पणादौ स्वधोदीरणानन्तरं पितरं प्रीणयामीति प्रयोज्यम् । ततः-
पदेषु श्राद्धम् । तत्र यद्यपि ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-कश्यपपदानामन्यतम-
मेवारम्भसमाप्त्योर्विहितं तथापि रुद्रपदे आरम्भः—

फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽङ्गि स्नात्वा देवादितर्पणम् ।

कृत्वा श्राद्धं गयाशीर्षे कुर्याद्रुद्रपदादिह ॥

इति गारुडात् ।

तथाचादौ रुद्रपदसमीपं गत्वा ॐ अद्यापुनरावृत्तिकामो
रुद्रपदस्पर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य सृष्ट्वा श्राद्धमारभ्य तद्द्रव्याणि प्रोच्य ॐ अद्यात्म-
सहित कुलशतशिवपुरनयनकामो रुद्रपदे श्राद्धमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य द्वादशदैवतं नवदैवतं षड्दैवतं वा श्राद्धं कुर्यात् ।

ततो विष्णुपदसमीपं गत्वा ॐ अद्य पापक्षयकामो विष्णुपद-
दर्शनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य विष्णुपदं दृष्ट्वा—ॐ अद्य पितृमोक्ष-
कामो विष्णुपदस्पर्शनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्सृष्ट्वा ॐ
अद्य पितृमोक्षकामो विष्णुपदे विष्णुपूजनमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य विष्णुप्रकाशकमन्त्रेण विष्णुं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य ततः
श्राद्धीयद्रव्याणि पुण्डरीकाक्षस्मरणपूर्वकं कुशोदकेन सम्प्रोच्य—
ॐ अद्यात्मसहित कुलसहस्रोद्धरणपूर्वकविष्णुलोकनयनकामो
विष्णुपदे श्राद्धमहं करिष्ये—

इति सङ्कल्प्य द्वादशदैवतं नवदैवतं षड्दैवतं वा सविश्वेदेव—
पार्वणश्राद्धं कृत्वा तद्देदिदक्षिणतः—उपविश्य इत्युपक्रम्य ऋण-

त्रयादित्यन्तं प्राञ्जुखः प्रेतशिलास्थानीयं कर्म कुर्यात् ।

सत्रासिनाम्बु विष्णुपदे दण्डस्पर्शनं कर्त्तव्यम् ।

दण्डं संस्पर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।

न्यस्य दण्डं विष्णुपदे मुच्यते पितृभिः सह ॥

इति वायुपुराणात् ।

तत ॐ अद्यात्मसहितकुलशतनरकोद्धरणपूर्वकं ब्रह्मलोक-
नयनकामो ब्रह्मपदे श्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्र रुद्रपदवत्
श्राद्धं कुर्यात् ।

अथ दक्षिणाम्निपदे श्राद्धस्य वाजपेयफलम् । गार्हपत्यपदे
श्राद्धस्य राजसूयफलम् । कार्तिकेयपदे श्राद्धस्य पितृशिवलोक
नयनं फलम् ।

क्रौञ्चपदे श्राद्धस्य पितृब्रह्मलोकनयनफलम् । कश्यपपदे श्राद्धस्य
पितृब्रह्मलोकनयनं फलम् । श्राद्धोपसंहारस्तु कश्यपपदे कर्त्तव्यः ।

अथ गयाशिरसि—ॐ अद्यामुकगोत्रस्यामुकशर्मणः स्वर्ग-
प्राप्तिकामो गयाशिरसि पिण्डदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
स्व-सूत्रोक्तरीत्याऽवनेजनादि पिण्डसमुत्थापनपर्यन्तं कर्म कुर्यात् ।

तत ॐ अद्यामुकगोत्रस्यामुकशर्मणो मोक्षप्राप्तिकामो गया-
शिरसि पिण्डदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्यावनेजनादि—पिण्ड-
समुत्थापनपर्यन्तं कर्म कुर्यात् । एवं स्त्रीपिण्डोऽपि देयः ।

अत्र न सम्बन्धादरो येषां नाम्नेति सामान्यशब्दस्वरसात् ।
एतच्च पिण्डदानं जिह्वालोल मधुस्रवा-मुण्डपृष्ठोत्तरमानसदक्षिण-
मानसाभ्यन्तरे गदाधरावासादिप्रदेशे क्वापि कर्त्तव्यम् ।

क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ।

इति वचनात् ।

क्रौञ्चपदश्च मुण्डपृष्ठे ।

पदाङ्कितां प्रेतशिलामधिकृत्य वायुपुराणे—

तां दृष्ट्वा सर्व्वलोकश्च महापापौघपातकौ^१ ।

पूतः कर्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥

शिलास्थितेषु तोयेषु^२ स्नात्वा कृत्वाऽथ तर्पणम् ।

श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्ति ते ॥

स्थास्यन्ति च मरिष्यन्ति यान्तु ब्रह्मपुरीं नराः ।

जरायुजा अण्डजा वा देहं त्यक्त्वा शिलोपरि ।

गच्छन्ति विष्णुसायुज्यं कुलैः सप्तशतैः सह ॥

अथ पञ्चतीर्थुत्तरपञ्चमदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—

पञ्चमेऽङ्कि गदालीले कृत्वा स्नानादि पूर्व्ववत् ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात्ततोऽक्षयवटे नरः ॥

तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।

ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् भोजयेत् पूजयेदथ ॥

१. (१) ग पुस्तके महापापोऽतिपातको ।

(२) ख पुस्तके तीर्थेषु ।

कृतश्राद्धोऽक्षयवटे अनेनैव प्रयत्नतः^१ ।
 दृष्ट्वा नत्वाऽथ सम्पूज्य वटेश्च^२ समाहितः ॥
 पितॄन् नयेद्ब्रह्मपुरमक्षयश्च सनातनम् ।
 गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

तथा—

गदालोले महातीर्थे^३ गदाप्रक्षालने वरे ।
 स्नानं करोमि शुद्धार्थमक्षयाय स्वराप्तये ॥
 तथा चात्र पापक्षयः स्वर्गप्राप्तिश्च फलम् ।

मन्त्रस्तु—

एकार्णवे वटस्याग्रे यः शीते योगनिद्रया ।
 कामरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥
 संसारवृक्षशस्त्रायाऽशेषपापहराय च^४ ।
 अक्षयब्रह्मदात्रे च नमोऽक्षयवटाय वै ॥
 कलौ माहेश्वरा लोका येन तस्माद्गदाधरः ।
 लिङ्गरूपोऽभवत्तच्च वन्दे श्रीप्रपितामहम् ॥
 गदालोले इति-फलगुप्रवाहे गदालोलं नाम तीर्थम् ।

(१) क स पुस्तकद्वये अनेनैव प्रमाणतः ।

(२) ग पुस्तके वटे शम्भत् ।

(३) क पुस्तके पाद— ।

(४) क पुस्तके बाल— ।

(५) क पुस्तके पापक्षयाय च । स पुस्तके सर्वपापहराय च ।

(६) मूलपुस्तके अक्षयाय ब्रह्मदात्रे ।

तदुक्तं वायुपुराणे—

हेत्यसुरस्य च^१ शिरो गदया यद्विधा कृतम् ।

यतः प्रक्षालिता तीर्थं गदालोलं ततः स्मृतम् ॥

हेतिनामकस्यासुरस्य शिरश्छित्त्वा गदाधरेण यत्र गदा प्रक्षालिता तद्गदालोलं नाम तीर्थमित्यर्थः ।

हेत्युपाख्यानन्तु वायुपुराणे—

हेती रक्षो ब्रह्मपुत्र^२ स्तपस्तेपेऽद्भुतं महत् ।

ब्रह्मादीन् तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥

दैत्यादितेयैः शस्त्राद्यैर्विविधैर्मनुजैरपि ।

कृष्णेशानादिचक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥

तथेत्युक्त्वाऽन्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाजयत् ।

इन्द्रत्वमकरोद्धेतिः सुरा^३ ब्रह्म-हरादयः ॥

हरिश्च शरणं जग्मुरुचुर्हेतिं जहीति च ।

उचे हरिरबध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥

ब्रह्मास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्यां हि येन तम् ।

इत्युक्त्वास्ते ततो देवा विष्णवे तां गदां ददुः ॥

उपेन्द्र त्वं जहीहीत्यं हेतिं प्रोचुरजादयः ।

दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।

गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ययौ ॥

(१) क पुस्तके हेतेरसुरस्य ।

(२) क पुस्तके ब्रह्मवपुः ।

(३) ग पुस्तके भीताः ।

तत्र च गदालोलतीर्थे स्नानम् । अत्र च प्रकृतसकलमन्त्र-
पाठानन्तरं गदालोल इत्यादि पठित्वा मञ्जनं कार्यमित्यर्थः ।
तत्रेति गदालोले आङ्गस्य पिण्डदानस्य वा पितृब्रह्मलोकनयनं
फलमित्यर्थः । ब्रह्मेति तत्रादावक्षयवटतले आङ्गं तस्य पितृणा-
मक्षयवृत्तिः फलम् । ततो ब्रह्मप्रकल्पितसन्तानजब्राह्मणभोजनं
तस्य पितृब्रह्मलोकनयनं फलम् ।

ततो वटेशदर्शन-नति-पूजाः । तत्रापि प्रत्येकं पितृब्रह्मलोक-
नयनमेव फलमित्यर्थः । एतन्नमस्कारे तु एकार्णव इत्यादिमन्त्रः ।
ततोऽक्षयवटनमस्कारे तु प्रावृत्तिक्रमात् संसारवृत्त इत्यादि-
र्मन्त्रः । नयेदिति प्रपितामहनमस्कारस्य पितृरुद्रपदनयनं फलम् ।
तस्य नमस्कारे “कलौ माहेश्वरा लोकाः” इत्यादिर्मन्त्रः ।

तदित्यमत्र प्रयोगः—

कृतदेवाञ्जनान्तकर्मा गदालोलं गत्वा— तत्र ॐ अद्य पापक्षय-
स्वर्गप्राप्तिकामो गदालोले स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
स्नायात् ।

तत्र प्रकृतमन्त्रपाठानन्तरम्,—

ॐ गदालोले महातीर्थे गदाप्रक्षालने वरे ।

स्नानं करोमि शुद्धार्थमक्षयाय स्वराप्तये ॥

इति मन्त्रं पठित्वा मञ्जेत् । ततस्तर्पणम् ।

तत ॐ अद्य पितृब्रह्मलोकनयनकामो गदालोले आङ्गमहं
करिष्ये—इति सङ्कल्प्य आङ्गं कुर्यात् । यदि पिण्डदानमात्रं

क्रियते तदाऽप्येवमेव सङ्कल्पः । पिण्डदानन्तु स्वसूत्रोक्तविधिना कार्यम् । ततोऽक्षयवटं गत्वा तन्मूलसहिते आचारादुत्तरदिग्-
भागे-ॐ अद्य पितॄणामक्षयवटसिकामोऽक्षयवटे श्राद्धमहं करिष्ये—
इति सङ्कल्प्य तत्र श्राद्धं कुर्यात् ।

तत ॐ पितृब्रह्मलोकनयनकामो ब्रह्मप्रकल्पितान् ब्राह्मणा-
नहं भोजयिष्ये । इति सङ्कल्प्य तान् त्रीन् भोजयेत् । तदलाभे
ब्राह्मणान्तरमपि । ॐ अद्य कोटिब्राह्मणभोजनजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकामोऽक्षयवटे एकं ब्राह्मणमहं भोजयिष्ये । इति सङ्कल्प्य
तत्रैकं ब्राह्मणं भोजयेत् ।

तदुक्तं वायुपुराणे—अक्षयवटप्रकरणे --

एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता । इति ।

तत ॐ अद्य पितृब्रह्मलोकनयनकामो वटेशदर्शनमहं करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य वटेशं प्रतिमारूपं पश्येत् । अनेनैव क्रमेण नतिं
पूजाञ्च कुर्यात् । तथा तत्रैव—

उपोषितोऽथ गायत्रीतीर्थे महानदीस्थिते^१ ।

गायत्र्याः पुरतः स्नातः प्रातः सन्ध्यां समाचरेत् ॥

श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा नयेद्ब्रह्मण्यतां कुले^२ ।

तीर्थे स मुच्यते स्नात्वा सावित्र्याः पुरतो नरः ॥

सन्ध्यामुपास्य मध्याह्ने नयेत् कुलशतं दिवम् ।

प्राची-सरस्वतीस्नातः सरस्वत्यास्ततोऽग्रतः ॥

• (१) मूले—नद्यां समाहितः ।

(२) मूले—नयेद्ब्रह्मण्यतां सप्तान् पितॄन् । क पुस्तके वेद्ब्रह्मण्यतां कुले ।

सन्ध्यामुपास्य सायाह्ने नयेत् सर्वज्ञतां कुलम् ।
 बहुजन्मकृतात् सन्ध्यालोपान्मुक्तस्त्रिसन्ध्यकृत् ॥
 विशालायां लेलिहाने तीर्थे च भरताश्रमे ।
 पदाङ्किते मुण्डपृष्ठे गदाधरसमीपतः ॥
 तीर्थे चाकाशगङ्गायां गिरिकर्णमुखेषु च ।
 'आह्वदः पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥
 स्नातो गोदावैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
 देवनद्यां गोप्रचारे आह्वदः स्वर्नयेत् पितॄन् ॥
 पुष्करिण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।
 पुष्करण्यां गदालोले तीर्थे च मकरे तथा ॥
 कोटितीर्थे रुक्मकुण्डे^१ पिण्डदः स्वर्नयेत् पितॄन् ।
 मार्कण्डेयेश-कोटीशौ नत्वा स्यात् पितृतारकः ॥

पाण्डुशिलां प्रसृत्य तत्रैव—

युधिष्ठिरस्तु तस्यां हि श्रावं कर्त्तुं ययौ मुने ।
 शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यासनन्दनः ॥
 वरं ददौ स्वपुत्राय राज्यं कुरु महीतले ।
 अकण्टकस्तु सम्पूर्णं त्वं मे त्राताऽसि पुत्रक ।
 स्वर्गं ब्रज शरीरेण भ्रातृभिः परिवारितः ॥
 दृष्टिमात्रेण सम्पूतान् नरकस्थान् दिवं नय ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ पाण्डुः शाश्वतं पदमव्ययम् ॥

(१) क पुस्तके स्नात्वाऽर्चं ।

(२) क पुस्तके-दण्डे ।

(३) क पुस्तके चाण्डरके ।

(४) ग पुस्तके रुक्मिणीये ।

घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी ॥
 शिलायां सङ्गता तत्र मधुस्रवा प्रकीर्तिता ।
 अयुतं श्यममेधानां स्नानकृत्तमते नरः ॥
 तर्पयित्वा पिण्डगणं कृत्वा श्राद्धं सपिण्डकम् ।
 सहस्रकुलमुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः ॥
 उद्विक्ताः स्वेदजा वाऽपि ह्यण्डजा ये जरायुजाः ।
 मधुस्रवां समासाद्य मृता विष्णुपुरं ययुः ॥
 दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे श्राद्धाद्विवं नयेत् ।
 दशाश्वमेध-हंसौ च नत्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥
 मतङ्गस्य पदे श्राद्धकृद् ब्रह्मलोकभाक् ।
 निर्मथ्याग्नीन् शमीगर्भे विधिर्विष्णवादिभिः सह ॥
 लेभे तीर्थन्तु यन्नार्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 मखसंज्ञं हि तत्तीर्थं पितॄणां मुक्तिदायकम् ।
 तर्पणात् पिण्डदानाच्च स्नानकृत्तुमाप्नुयात् ॥
 पितॄन् स्वर्गं नयेन्नत्वा रामेशाङ्गारकेश्वरौ ।
 गदाकूपे पिण्डदानादश्वमेधफलं लभेत् ॥
 तस्मात् कूपाद् भस्मनाऽथ स्नानात्तारयते पितॄन् ।
 धीतपादे निःक्षीरायाः सङ्गमे स्नानकृत्तमरः ॥
 श्राद्धी नाम पुष्करिण्यां ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् ।

(१) क पुस्तके श्राद्धी दिवम् ।

(२) क पुस्तके गया- ।

(३) क पुस्तके निःशल्यायाः ।

सुषुम्नायां महाकौश्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
 स्नातो नत्वा वशिष्ठेशं तस्यास्तीरेऽश्वमेधभाक् ॥
 पिण्डो धनुकारण्ये कामधेनुपदेषु च ।
 स्नातो नत्वा कामधेनुं ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् ॥
 कर्हमाने गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः ।
 स्नात्वा श्राद्धी नयेत् स्वर्गं पितॄन् नत्वा च चण्डिकाम् ।
 फल्गुतीर्थे श्मशानाख्यसङ्गमादीशमूर्च्छं च ॥
 गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
 गया गयासुरश्चैव षड्गयं मुक्तिदायकम् ॥
 गयायान्तु वृषोत्सर्गात् त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
 यत्र यत्र स्थितो विप्र उदितो विजितेन्द्रियः ॥
 श्राद्धं गदाधरं ध्यायन् श्राद्धपिण्डादि कारयेत् ।
 कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोकं नयेद् ध्रुवम् ॥
 ततो दध्योदनेनैव दत्त्वा नैवेद्यमुत्तमम् ।
 जनार्दनाय देवाय समभ्यर्च्य यथाविधि ॥
 दद्यान्निक्षिप्य पिण्डांस्तु तच्छेषेणैव जीवताम् ।
 दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु यस्मात् सायं स्थिता शिला ॥
 शिलाऽसौ मुण्डपृष्ठाद्रिः पितॄणां ब्रह्मलोकदः ।
 रामे वनं गते शैलमारुह्य भरतः स्थितः ॥
 पित्रे पिण्डादिकं दत्त्वा रामेशं स्थाप्य तत्र च ।
 स्नात्वा नत्वा च रामेशं रामं सीतां समाहितः ॥

आद्यं पिण्डप्रदानञ्च कृत्वा विष्णुपुरं नयेत् ।
 पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानाञ्च शतैः सह ॥
 शिलादक्षिणहस्ते च स्थापितः कुण्डपर्वतः ।
 तत्र आद्यादिना सर्वान् पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 कुण्डेनाथ तपस्तप्तं सीताद्रेर्दक्षिणे गिरौ ।
 मतङ्गस्य पदे पुण्ये पिण्डदः स्वर्गयेत् पितॄन् ॥
 वामहस्ते शिलायाश्च जयन्तो विधृतो^१ गिरिः ।
 उदयाङ्गिरिरानीतो ह्यगस्त्येन महात्मना ॥
 स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 कुण्डमुद्यन्तकन्तत्र स्नात्वाऽलं तपसे कृतम्^२ ॥
 ब्रह्मा तत्र च सावित्री-कुमाराभ्यां सह स्थितः ।
 हाहा-ह्रह्रप्रभृतयो गीतनादं प्रचक्रिरे ॥
 स्नातस्तत्र च मध्याङ्गे सावित्रीं समुपास्य च ।
 कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥
 अगस्त्यस्य पदे स्नातः पिण्डदो ब्रह्मलोकगः ।
 पितृभिः सह धर्मात्मा पूज्यमानो दिवोकसैः ॥
 ब्रह्मयोमिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ।
 परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो यो निसङ्घटात् ॥
 नत्वा गयाकुमारश्च ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
 सोमकुण्डाभिषेकाद्यैः सोमलोकं नयेत् पितॄन् ॥

(१) मूलपुस्तके तथाचोद्यन्तको गिरिः ।

(२) क पुस्तके कुण्डकस्तत्र चोद्यन्त आत्मनस्तपसे कृतः ।

बलिः काकशिलायाश्च काकेभ्य ऋणमोक्षदः^१ ।
 स्वर्गद्वारेश्वरं नत्वा स्वर्गाद्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 पिण्डदो व्योमगङ्गायां निर्मलः स्वर्नयेत्^२ पितॄन् ।
 शिलायां दक्षिणे हस्ते भस्मकूटमधारयत् ॥
 धर्मोऽजस्तत्र च हरस्तत्राम समकारयत् ।
 ततोऽसौ भस्मकूटाद्रिर्भस्मस्नानात्तु नाकदः ॥
 वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः ।
 उदये^३ रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी ॥
 कपिलेशो नदीतीरे उमासोमसमागमे ।
 कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं नमेद्यजेत् ॥
 श्राद्धदः स्वर्गभागी स्यात् महेशीकुण्ड एव च ।
 गौरी च मङ्गला तत्र सर्व्वसौभाग्यदाऽर्चिता ॥
 जनार्दनो भस्मकूटे^४ तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
 मन्त्रेण चात्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ॥
 पिण्डश्च^५ दधिसन्मिश्रं सर्व्वे ते विश्णुलोकगाः ।
 आत्मानं पितृभिः साष्टं विश्णुलोकं नयेन्नरः ॥
 एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।
 गयाशीर्षे^६ त्वया देयं मद्यं पिण्डं मृते मयि ॥

(१) क ख पुस्तके चणमोक्षदः ।

(२) क ख पुस्तके स्वर्नयेत् ।

(३) क पुस्तके तस्याये ।

(४) क ख पुस्तके—कूपे ।

(५) मूलपुस्तके जीवताम् ।

(६) क पुस्तके अन्नकाष्ठे ।

यस्मै पिण्डो मया दत्तस्वामुद्दिश्य जनार्दन ।
 देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मिन् मृते शुभम्^१ ॥
 जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
 पितृपते नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥
 गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचन ।
 लक्ष्मीकान्त नमस्तेऽसु नमस्ते पितृमोक्षद ॥
 पुण्डरीकाक्षमभ्यर्च्य स्वर्गगः स्वाज्जनार्दन ।
 वामजानु सुसम्पात्य नत्वा भीमो जनार्दनम् ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्विशुलोकभाक् ।
 शिलायां वामपादे^२ तु प्रेतकूटो गिरिर्धृतः ॥
 धर्मराजेन पापाढ्यो गिरिः प्रेतशिलाश्रयः ।
 पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः प्रेतभारतः^३ ॥
 प्रेता धानुष्करूपेण करग्रहणकारकाः^४ ।
^५पृथक्स्थिताश्च बहवो विघ्नकारिण एव च ॥
 श्राद्धादिकरणं नृणां तीर्थे पितृविमुक्तिदम् ।
 गतः शिलाद्रिसम्पर्कात् प्रेतकूटः पवित्रताम् ।
 प्रेतकुण्डस्तु तत्रास्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः ।

(१) क ख पुस्तकद्वये मृते तु तम् ।

२) ख पुस्तके पापभारतः ।

(२) मूढे-दक्षिणे पादे ।

(४) ग पुस्तके-कानवे ।

(५) न पुस्तके पृष्ठे ।

आहपिण्डादिकृत् स्नातः प्रेतत्वान्मोचयेत् पितॄन् ।
 कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनम् ॥
 चवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ।
 वैकुण्ठी लोहदण्डश्च गिरिकूटश्च शोभनः^१ ॥
 आहपिण्डादिकृत्तत्र पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 शिलादक्षिणपादे तु गृध्रकूटो गतिर्धृतः ॥
 धर्मराजेन सुस्थैर्यकरणायाशु पावनः^२ ।
 गृध्ररूपेण संसिद्धास्तपः कृत्वा महर्षयः ॥
 अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः शिवः ।
 दृष्ट्वा गृध्रेश्वरं स्नात्वा याति शम्भोःपदं नरः ॥
 तत्र गृध्रवटं नत्वा प्राप्तकालो दिवं व्रजेत् ।
 ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् ॥
 आदिपादेन गिरिणा आक्रान्तश्च शिलोदरम् ।
 तत्रास्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ॥
 तं दृष्ट्वा मुच्यते विघ्नैः पितॄन् शिवपुरं नयेत् ।
 गायत्रीञ्च गयादित्यं स्नातो दृष्ट्वा दिवं व्रजेत् ॥
 ब्रह्माणं चादिपादस्थं दृष्ट्वा स्यात् पितृतारकः ।
 नाभौ च पिण्डदो यस्तु पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य अरविन्दवनन्वभूत् ।
 मुण्डपृष्ठारविन्दाद्री दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥

(१) क पुस्तके शोणकः ।

(२) क ग पुस्तकद्वये—करणाञ्च सुपावनः ।

कौश्ररूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् ।
तस्य पदाङ्कितो यस्मात् कौश्रपादः प्रकीर्तितः ॥
स्नातो जलाशये तत्र नयेत् स्वर्गं कुलत्रयम् ॥

उपोषित इति पूर्वदिने कृतोपवासः । गायत्र्या इति गायत्री च गयाग्राममध्ये तक्षन्मुखप्राक्देशे महानद्यां गायत्री-तीर्थं तत्र स्नात्वा प्रातः सन्ध्योपासनं कार्यम् । सपिण्डकमिति आहं पूर्वोक्तपिण्डदानसहितं तत्र कार्यम् कुलब्रह्मलोकनयन-श्चात्र फलम् ।

इदन्तु चिन्त्यते—अत्र स्नान-सन्ध्यावन्दनयोः स्वातन्त्र्येण विहि-तत्वात् आरम्भनीयावत् साधनफलञ्च विश्वजिज्ञायात् स्वर्गं इति श्रौत्योपक्रमः ।

तीर्थं इति सावित्र्याः पुरतो मध्याह्ने स्नात्वा सन्ध्योपासने कुलशत-स्वर्गनयनफलमित्यर्थः । प्राचीति—सरस्वत्यग्रे प्राच्यां सरस्वत्यां स्नात्वा सायंसन्ध्योपासने कुलसर्वज्ञतानयनं फल-मित्यर्थः । बह्विति सन्ध्यात्रयवन्दने बहुजन्मकृतसन्ध्यालोप-जनितपापविमुक्तिः फलमित्यर्थः । विशालायामिति विशालादि-तीर्थसप्तकाऽन्यतरस्मिन् आहो पिण्डदाने वा कुलशतब्रह्मलोक-नयनं फलमित्यर्थः । स्नात इति गोदायां वैतरण्याञ्च प्रत्येक-मेकविंशतिकुलोद्धारः फलमित्यर्थः । वैतरणी च भस्मकूटस्थित-देवनदीपूर्वतः । अत्र च सन्तरणे आचारप्राप्तमन्त्रः—

'याऽसौ वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

सा च तीर्णा महाभाग पितॄणां तारणाय वै ॥

अत्र च पित्रादिनरकोद्धरणकामनया गोदानमप्याचरन्ति । देवनद्यामिति-देवनद्यादिनवके पिण्डदाने प्रत्येकं पितृस्वर्गनयनमित्यर्थः । मार्कण्डेयेति मार्कण्डेयेशस्य कीर्तयस्य च नमस्कारे प्रत्येकं पितृतारणं फलमित्यर्थः । दृष्टेति पाण्डुशिलादर्शने नरकस्यपितृपूतत्वस्वर्गनयनफलमित्यर्थः ।

इत्युक्तेति—दत्तश्राद्धस्य पाण्डोः शाश्वताव्ययपदस्मरणात् पाण्डुशिलाश्राद्धे तादृक्फलप्राप्तिः फलमित्यर्थः । पाण्डुशिला चैयं पितामहसमीपस्य-चम्पकवने । घृतकुल्येति एताश्चतस्रः मुण्डपृष्ठ-दक्षिणभागे शिलासङ्गता मधुस्रवापदवाद्याः तस्याश्च स्नाने-ऽश्वमेधायुनं पुण्यफलमित्यर्थः । तर्पणे सपिण्डकश्राद्धे च प्रत्येकं सहस्रकुलोद्धरणपूर्वकविष्णुलोकनयनं फलमित्यर्थः । उद्भिजा इति मधुस्रवायाः स्मरणे ।

दशेति—दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे श्राद्धे च प्रत्येकं पितृस्वर्ग-नयनं फलम् ।

पितामहदक्षिणे महानद्यां दशाश्वमेधः । मतङ्गस्येति मतङ्ग-पदे श्राद्धकर्तुर्ब्रह्मलोकभावित्वं भवतीत्यर्थः । निर्मयेति—कुण्डे-स्नानात् कर्तुर्मुक्तिरेवं तर्पणात् पिण्डदानाच्च पितॄणां मुक्तिर्भव-तीत्यर्थः ।

उद्यन्तपर्वतसमीपे मथो(ख)कुण्डे पितृनिति—रामेश्वरस्य चाङ्गारकेश्वरस्य च नमस्कारे प्रत्येकं पितृस्वर्गनयनं फलम् । गयेति मयाकूपे दातुरश्वमेधफलप्राप्तिरित्यर्थः ।

अत्र च प्रथमवर्षोत्तरं पतितादीनामपि पित्रादीनां श्राद्धं
पिण्डदानञ्च तद्गतस्वर्गकामनया कर्त्तव्यम् ।

क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् ।

देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपेषु बन्धुभिः ।

मार्त्तण्डपादकूपे वा श्राद्धं हरिहरं स्मरन् ॥

इति ब्रह्मपुराणात् ।

स्मरन्विति व्यत्ययेन तृतीयार्थे प्रथमा ।

पतितासु ब्रह्मपुराणे—

शृङ्गि दंष्ट्रि नखि-व्याल विष बङ्गि-स्त्रिया जलैः ।

आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतसु यः ।

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।

निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौरदोषेन कुत्रचित् ।

परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ।

असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।

कृत्वा तेर्निहताश्चाथ चाण्डालादीन् समाश्रिताः ॥

गराग्निविषदाद्यैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः

क्रोधात् प्रायं विषं बङ्गिं शस्त्रमुहन्धनं जलम् ।

गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः

कुशिलपञ्जीविनो ये च सूनालङ्कारकारिणः ।

मुखे भगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः

ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हताः ।

महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ इति—

शृङ्गादिभिः क्रीडा दर्पण, व्याल-विषाभ्यां क्रीडा जाङ्गलिक-
त्वाभिमानेन, बह्निना च मान्त्रिकत्वाभिमानेन स्त्रिया यौवनमदेन
जलैर्बाहुसन्तरणादिना ।

विद्युतेति शोकादिभिर्विद्युत्पातमङ्गीकृत्य तद्देशं गतो हतो
विद्युद्धतः । गरो नारिकेलजलकर्पूरघटितः पाकविशेषो विष-
प्रतिमः । पाषण्डास्त्रयीबाह्याः । क्रूरबुद्धयो यावज्जीवं परा-
निष्टचिन्तकाः । कुशिल्पिनः ब्राह्मणादयश्चर्मादिशिल्पजीवकाः ।
सूनालङ्कारकारिणः—ब्राह्मणादय एव सन्तो बधस्थानाधि-
कता इति ।

तस्मादिति तत्कूपभस्मना स्नाते पितॄणां नरकतारणं फल-
मित्यर्थः । धौतपाद इति धौतपादे निःक्षीरायाः सङ्गमे रामपुष्क-
रिणीनामके स्नात्वा पित्रादिश्राद्धकरणे विशिष्ट एव पित्रादिब्रह्म-
लोकनयनं फलमित्यर्थः । सुषुम्नाया इति सुषुम्नायां श्राद्धस्य
त्रिःसप्तकुलोद्धारः फलमित्यर्थः । सुषुम्ना गयाग्राममध्ये । स्नात इति
वशिष्ठस्य तीर्थे तेन वशिष्ठकुण्डे स्नात्वा वशिष्ठेशनमस्कारेणा-
श्वमेधतुल्यं फलमित्यर्थः । 'गृध्रकूटोत्तरे वशिष्ठाश्रमस्तत्र वशिष्ठ-
कुण्ड-वशिष्ठेश्वरौ ।

पिण्डद इति धेनुकारस्य पिण्डदानस्य तथा कामधेनुपदे
पिण्डदानस्य तथा कामधेनुनमस्कारस्य च प्रत्येकं ब्रह्मलोकनयनं
फलमित्यर्थः । कर्हमान इति कर्हमाने गयानाभौ तथा सुण्डपृष्ठ-
समीपे स्नानपूर्वकश्राद्धे पितृस्वर्गनयनं फलं तथा चण्डिकानम-

स्कारेऽपीदं फलमित्यर्थः । फलित्विति—फल्वीशस्य चण्डीशस्य सङ्गमेशस्य च नमस्कारे प्रत्येकं पितृस्वर्गनयनं फलमित्यर्थः ।

गयागज इति एते षट् गयायां मुक्तिदायकाः । अत्र च पूजा-परत्वं प्रकरणात् । गया तु महानदी देवनदी उदीची कनखल-गन्दामध्यसर्व्वतीर्थनिरन्तरा । गयाशिरस्तु नगकूट-गृध्रकूटोत्तर^१-मानसमध्यगतम् । गयायामिति—गयायां वृषोत्सर्गस्यैकविंशति-कुलोद्धारः फलम् ।

यत्र यत्रेति गयायां यत्र कुत्रचित् प्रदेशे श्राद्धे पिण्डदाने च प्रत्येकं कुलशतस्योद्धारपूर्व्वक-ब्रह्मलोकनयनं फलमित्यर्थः । स्नात्वेति भरताश्रमे महानद्यां स्नात्वा रामेशं रामं सीताञ्च दृष्ट्वा “राम राम महाबाहो” इति मन्त्रं पठेदित्यर्थः । श्राद्ध-मिति तत्र रामेशसन्निधाने रामपदे पित्रादिकुलशतसहित-स्वविष्णुपदनयनकामनया श्राद्धं पिण्डदानञ्च कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

शिलेति शिलादक्षिणहस्ते कुण्डनामा पर्व्वतः स्थापितस्तत्र श्राद्धे पिण्डदाने च पितृणां ब्रह्मपुरनयनं फलमित्यर्थः । मतङ्ग-स्येति सीताद्रिदक्षिणगिरौ मतङ्गपदे पिण्डदानात् पितृस्वर्गनयनं फलमित्यर्थः । वामहस्त इति शिलाया वामहस्ते उद्यन्त-पर्व्वते पिण्डदानात् पितृब्रह्मपुरनयनं भवतीत्यर्थः । कुण्ड-मुद्यन्तक इति तत्र उद्यन्तककुण्डे मध्याङ्गे स्नात्वा सावित्रीनामक-मध्याङ्गसन्ध्यावन्दने कोटिजम्भावच्छिन्नधनाढ्य—वेदपारगविप्रत्वं फलमित्यर्थः ।

(१) क पुस्तके वटोत्तर ।

अगस्तऽस्येति—पदे पिण्डदातुर्द्विवैकीगणपूज्यमानपितृ-
सहितब्रह्मलोकगमनं फलमित्यर्थः । ब्रह्मयोनिमिति योनिसङ्करवि-
मुक्तिपूर्वकपरब्रह्मगमनकामनया ब्रह्मयोनिप्रवेशनिर्गमौ कार्या-
वित्यर्थः । नत्वेति गयाकुमारनमस्कारे ब्राह्मण्यं फलमित्यर्थः ।
सोमेति सोमकुण्डे स्नान-तर्पण-पिण्डैः पितृसोमलोकनयनं फल-
मित्यर्थः । बलिरिति काकशिलायां काकबलिकर्तुः सद्यो मोक्ष-
लाभ इति । स्वर्गेति स्वर्गद्वारेश्वरनमस्कारात् स्वर्ग-तदुत्तरब्रह्मलोक-
प्राप्तिरित्यर्थः । पिण्डद इति आकाशगङ्गायां पिण्डदानेन स्वनैर्मल्य-
पितृस्वर्गनयने भवतः । प्रेतशिलायामिति प्रेतशिलादक्षिणहस्ते
भस्मकूटनामा पर्वतः—तत्र भस्मना स्नानात् स्वर्गो भवतीत्यर्थः ।

वट इति—तत्रैवाद्रौ अक्षयवटेश्वर प्रपितामहाग्रे रुक्मिणीकुण्डं
तत्पश्चिमे कपिलानाम्नी नदी तदुत्तरे कपिलेश्वरः । उमेति तस्यां
नद्यां उमासोमसमागमे स्नात्वा कपिलेश्वरनमस्कारात् पूजातो
वा फलं विश्वजिज्ञायात् स्वर्ग इति । आद्रद इति—माहे-
श्वरीकुण्डे चकारात् रुक्मिणीकुण्डे च आद्रकर्तुः । गीरी चेति ।
तत्र माहेश्वरीकुण्डे मङ्गला तत्पूजनात् सर्वसौभाग्यप्राप्ति-
र्भवतीत्यर्थः । * * *

इति महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिते तीर्थ-

चिन्तामणौ चतुर्थो गयाप्रकाशः ॥ * ॥ * ॥

अथ वाराणसीमाहात्म्यम् ।

संसारिणी नरकपावकदह्यमाना-
नालोक्य मौलिनिहितेन^१ सुधाकरेण ।
या निर्ममे निखिलदुःखहरी हरेण
तामन्तरीक्षनगरीमनिघं स्मरामि ॥

मत्स्यपुराणे — ईश्वर उवाच ।

वाराणसी तु भुवनत्रयसारभूता
रम्या मदा मम पुरी गिरिराजपुत्रि ! ।
तत्रागता विविधदुष्कृतकारिणोऽपि
पापक्षये विरजसः प्रतिभान्ति मर्त्याः ॥
इदं गुह्यतमं क्षेत्रं सदा वाराणसी मम ।
सर्वेषामेव जन्तूनां हेतुर्मोक्षस्य सर्वदा ॥

स्कन्दपुराणे—

ब्रह्मघ्न-गोघ्न गुरुतल्पम-भिन्नवृत्त-
न्यासापहारि कुहकादिनिषिद्धवृत्तिः ।
संसारभूतदृढपाशविमु(यु)क्तदेहो
वाराणसीं मम पुरीं समुपैतु लोकः ॥

क्षेत्रं ममेदं सुरसिद्धजुष्टं संप्राप्य मर्त्यः सुकृतप्रभावात् ।

ख्यातो भवेत् सर्वसुरासुराणां मृतश्च यायात्^२ परमं पदं सः ॥

(१) ग पुस्तके—मिलितेन ।

(२) क पुस्तके यो याति ।

क्षेत्रेऽस्मिन्निपतन्ति ये सुकृतिनो भक्ताः सदा मानवाः
 पश्यन्तोऽन्वहमादरेण शुचयः सन्तः सदाऽमत्सराः ।
 ते मर्त्या भवदुःखपाशरहिताः संशुद्धकर्मक्रियाः
 भित्वा सम्भवबन्धजालगहनं विन्दन्ति मोक्षं पदम् ॥

अथ क्षेत्रमानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे—

'द्वियोजनमथार्धञ्च पूर्व-पश्चिमतः स्थितम् ।
 अर्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरतः स्थितम् ॥
 वाराणसी नदी या तु या च शुष्कनदी तथा ।
 भीष्मचण्डिकमारभ्य पर्वतेश्वरमन्तिके ॥

ब्रह्मपुराणे ब्रह्मवाक्यम्—

'वरणा चाप्यसिधैव द्वे नद्यौ सुरवङ्गभे ।
 अन्तराले तयोः क्षेत्रं भूमावपि विशेषतः ॥
 पञ्चक्रोशप्रमाणन्तु क्षेत्रं दत्तं मया तव ।

स्कन्दपुराणे—

चतुःक्रोशं चतुर्दिक्षु क्षेत्रमेतत् प्रकीर्तितम् ।
 योजनं विद्धि चार्धङ्गि मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥

(१) मूलपुस्तके द्वियोजनन्तु तत्क्षेत्रं

(२) क पुस्तके वरुणा

अत्र कल्पभेदेन परिमाणभेदो द्रष्टव्यः । असिवरणीयोर्मध्यं
वाराणसीक्षेत्रमिति तु नियम एव, तेनासितः पूर्व्वं वरणातः
पश्चाद्द्वाराणसीति मन्तव्यम् ।

तत्रैव—

अयनन्तूत्तरे ज्ञेयमिति चण्डेश्वरं मम ।

दक्षिणं शङ्कुकर्णसु ॐकारन्तूत्तरं मम ।

दशकोट्यसु तीर्थानां संविशन्त्यत्र पर्व्वणि ॥

लिङ्गपुराणे—शिववाक्यम्—

पिङ्गला नाम या नाडी आग्नेयी सा प्रकीर्त्तिता ।

शुष्का सरिच्च सा ज्ञेया लोलाकी यत्र तिष्ठति ॥

दृढानाम्नी तु या नाडी सा सौम्या सम्प्रकीर्त्तिता ।

वरणासीसमा ज्ञेया केशवो यत्र संस्थितः ॥

आभ्यां मध्ये तुं या नाडी सुषुम्ना सा प्रकीर्त्तिता ।

मत्स्योदरी च सा ज्ञेया विषुवं तत्प्रकीर्त्तितम् ॥

वाराणस्यान्तु पूर्व्वदिशि द्वारदेशे मित्रावरुणनामकं लिङ्ग-
द्वयं “मित्रावरुणनामानौ द्वारदेशव्यवस्थितौ” इति लिङ्गपुराणात् ।

एवञ्च लोलार्क-केशवयोः शुष्कनदी-वरणतीरस्थयोर्मध्यं मत्स्यो-
दरीसंज्ञकनदीचिह्नितम् । असी(सि)वरणयोर्मध्यं वाराणसीक्षेत्रमिति
वक्तुंलार्थः ।

(१). क पुस्तके सर्व्वत्र वरुणा ।

(२) ग पुस्तके वरुणा नाम वा ।

मात्स्ये —

विमुक्तं न मया यस्मान्मोक्ष्यते न' कदाचन ।
महत् क्षेत्रमिदं तस्मादविमुक्तमिति स्मृतम् ॥
प्रयागादपि तीर्थाग्रादिदमेव महत् स्मृतम् ।
अल्पायासेन चैवात्र मोक्षप्राप्तिः प्रजायते ॥

तथा तत्रैव—

नानावर्णा विवर्णाश्च चाण्डाला ये जुगुप्सिताः ।
किल्बिषैः पूर्णदेहाश्च प्रकृष्टैः पातकैस्तथा ।
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
दुष्टान् वा दीनकृपणान् पापान् दुष्कृतकारिणः ।
देवोऽनुकम्पया सर्वान् नयत्यात्मपरां गतिम्^१ ॥

ब्राह्मे ब्रह्मवाक्यम्—

क्षेत्रमध्याद्यदा गङ्गा गमिष्यति सरित्पतिम् ।
तेन सा महती पुण्या पुरा रुद्र भविष्यति ॥
पुण्या चोदङ्मुखी गङ्गा प्राची चैव सरस्वती ।
उदङ्मुखी योजने द्वे गच्छते जाङ्गवी नदी ॥
त एते विबुधाः सर्वे मया सह सवासवाः ।
उत्तमे वा समेष्यन्ति कपालं तत्र मोचय ॥
तस्मिन् तीर्थोत्तमे^२ गत्वा पिण्डदानेन वै पितॄन् ।
आद्वेषु प्रीणयिष्यन्ति तेषां लोकोत्तमा दिवि ॥

(१) क पुस्तके मोक्षं ते न ।

(२) ग.पुस्तके आगु परं पदं ।

(३) क पुस्तके तीर्थे तु यः ।

अत्र क्षेत्रमध्यादिति वचनाद् यद्यपि वाराणसीमध्ये गङ्गा-
प्रवाह इत्यापाततः प्रतीयते तथापि—

वरणा चाप्यसिञ्चैव द्वे नद्यौ सुरनिर्मिते ।

अन्तराले तयोः क्षेत्रं भूमावपि विशेषतः ॥

इति पूर्वलिखितवचनपर्यालोचनया असिवरणावाह्यस्य
वाराणसीक्षेत्रत्वाभावे सिद्धे क्षेत्रमध्यपदं क्षेत्रस्पर्शनमात्रपरम् ।
ग्राममध्ये गत इतिवत् ।

अथ वाराणसीप्रवेशफलम् ।

तत्र लैङ्गे—

ब्रह्महा योऽभिगच्छेत्तु अविमुक्तं कदाचन ।

तस्य क्षेत्रस्य माहात्म्यात् ब्रह्महत्या निवर्त्तते ॥

अविमुक्तं गता ये वै महापापकृतो नराः ।

अक्षया ह्यजराश्चैव अदेहाश्च भवन्ति ते ॥

अज्ञानाज् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥

यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ।

अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥

अथ तद्वासफलम् ।

तत्र लिङ्ग—

सदा यजति यज्ञेन सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भवति अविमुक्ते स्थितो नरः ॥
 न सा गतिः कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे न पुष्करे ।
 या गतिर्विहिता पुंसामविमुक्तनिवासिनाम् ॥
 सर्वात्मना तपः^१ सत्यम् प्राणिनं नात्र संशयः ।
 अविमुक्ते वसेद्यस्तु मम तुल्यो भवेन्नरः ॥
 अविमुक्तं न सेवन्ते मूढा ये तामसा नराः ।
 विन्मूत्ररजसां मध्ये ते वसन्ति न संशयः ॥
 अविमुक्ते स्थिता नित्यं पांशुभिर्वायुनेरितैः ।
 सृष्टा दुष्कृतकर्माणी यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
 यस्तत्र निवसेद्दिप्रः प्रयतात्मा समाहितः ।
 त्रैकाल्यमपि भुञ्जानो वायुभक्षः सदा भवेत् ॥

मासमेतद्वासे तु—

तत्र मासं वसेद्दीरो यवाहारो जितेन्द्रियः ।
 सम्यक् तेन व्रतं चीर्णं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥
 जन्ममृत्युभयं तीर्त्वा स याति परमां गतिम् ।
 स अयसीं गतिं पुण्यां तथा योगगतिं लभेत् ॥

(१) ग पुस्तके तपस्तप्तं प्राणिना ।

(२) ग पुस्तके त्रैलोक्यमपिरेतसाम् ।

'न वियोगगतिर्लभ्या जन्मान्तरघटैरपि ।
 प्राप्यते क्षेत्रमाहात्म्यात् प्रभावाच्छङ्करस्य तु ॥
 एकाहारस्तु यस्तिष्ठेत् मासन्तत्र वरानने ।
 यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन नश्यति ॥

अथ कदाचिदपि, वाराणसीवासमारभ्य यावज्जीव-
 मपरित्यागे तु ।

लिङ्गे—

आ देहपतनाद्यावत् क्षेत्रं यो न विमुञ्चति ।
 ब्रह्मचर्यव्रतैः सम्यक् सम्यगिष्टं मखैर्भवेत् ॥
 आ देहपतनाद्यावत् क्षेत्रं यो न विमुञ्चति ।
 न केवलं ब्रह्महत्या प्राकृतश्च निवर्त्तते ॥

प्राकृतः संसारबन्धः ।

मात्स्ये—

विघ्नैरालोष्यमानोऽपि योऽविमुक्तं न मुञ्चति ।
 स मुञ्चति जरां मृत्युं जन्म चैतदशाश्वतम् ॥

ब्राह्मे—

आ देहपतनादेतत्^१ क्षेत्रं सेवन्ति मानवाः ।
 ते मृता हंसयानेन दिव्यं यान्त्यकुतोभयाः ॥

दिव्यं देवपदम् ।

(१) ग पुस्तके—न हि योगगतिः ।

(२) ग पुस्तके वे तु ।

अथात्र मरणफलम् ।

तत्रैव—

विषयासक्तचित्तोऽपि त्यक्तभक्तिमतिर्नरः ।
 इह क्षेत्रे मृतः सोऽपि संसारं न पुनर्विशेत् ॥
 स्वर्गापवर्गयोर्हेतुरेतत्तीर्थवरं भुवि ।
 यस्तत्र पञ्चतां याति मोक्षं याति न संशयः ॥
 जन्मान्तरसहस्रेण युञ्जन् योगी यदाप्रयात् ।
 तमिहैव परं मोक्षं मरणादधिगच्छति ॥

इह जन्मनीत्यर्थः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वर्णसङ्कराः ।
 क्षमिन्हेच्छास्य ये चान्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृणु प्रिये ।
 चन्द्रार्धमौलयः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः ॥
 शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ।
 प्राणांस्त्यजन्ति ये तत्र प्राणिनस्तरवस्तथा' ॥
 रुद्रत्वं ते समासाद्य मोदन्ते च मया सह ।
 अकामो वा सकामो वा अपि तिर्यग्गतोऽपि वा ॥
 अविमुक्ते त्यजन् प्राणान् मम लोके महीयते ।
 मम भक्तिपरा नित्यं नान्यभक्तास्य ये नराः ॥
 तस्मिन् प्राणान् परित्यज्य गच्छन्ति परमां गतिम् ।

(१) क पुरुषके तत्त्वतस्तथा ।

मन्मना मम^१ भक्तश्च मयि सर्वार्पितक्रियः ।
 यथेह मोक्षमाप्नोति अन्यत्र न तथा क्वचित् ॥
 अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विचारतः ।
 प्रविशन्ति सुखं ते मामपुनर्भाविनो जनाः ।
 कुर्वन्त्यनशनं ये तु मङ्गलाः कृतनिश्चयाः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।
 अविमुक्ते ह्यन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्वयम् ।
 कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति ।

लैङ्गे—

अन्तकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु मर्मसु ।
 वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपजायते ।
 येऽविमुक्ते स्थिता रुद्रा भक्तानां प्रीतिदायकाः ।
 कर्णजापं प्रयच्छन्ति डिमिचण्डेश्वरादयः ॥

रामतार्पिन्यां शिवं प्रति श्रीरामवाक्यम्—

मुमूर्षोर्दक्षिणे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
 उपदेक्ष्यसि मे मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ! ॥

कर्णजापस्तारकब्रह्मोपदेशः ।

अत्र मरणस्य यद्यपि परममुक्ति सायुज्य सालोक्य सारूप्याणि
 फलत्वेन श्रूयन्ते तथापि शुचीनां परमात्मभक्तानां तदपितकर्मणां
 परममुक्तिस्ततोऽपकृष्टानामग्निप्रवेशादिना सायुज्यं तिर्यक्प्रभृतीनां

(१) ग पुस्तके मयि ।

(२) क पुस्तके पतितविदं पद्यम् ।

मत्यन्तपापीयसां च सारूप्यम् । ततोऽप्यधमानां सालोक्यमिति
द्रष्टव्यम् । तथैव पूर्वलिखितनानावचनस्वरसात् ।

केचित्तु—चतुर्विधपरिमाणायां काश्यां यथायथा योगपीठा-
द्विप्रकर्षस्तथा तथा मरणफलापकर्ष इत्याहुः ।

नरकगमनाभावस्तु सर्वेषामेव । तदुक्तं लैङ्गे—

नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परा गतिम् ॥
उद्देशमात्रं कथिता अविमुक्तगुणास्तव ।
ससुद्रस्येव रत्नानामविमुक्तस्य विस्तरः ॥

तथा—ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।

या गतिर्विहिता नृणां स्वर्णाले तु मृतस्य सा ॥
स्वर्णालमुपक्रम्य—

प्राणानिह नरस्त्यक्त्वा न पुनर्जायते क्वचित् ।
अनन्ता सा गतिस्तस्य योगिनामेव या स्मृता ।
हिरण्यगर्भ-व्याघ्रेश्वरयोः समीपे स्वर्णालेश्वरः ।

तथा विश्वनाथस्थाने अविमुक्त-महाश्मशान-योगपीठेति
नामत्रयवाद्ये मृतस्य परममुक्तिरिति प्रपञ्चयिष्यते । मणिकर्ण-
कायां मृतस्य' च परममुक्तिरिति तापनी ।

अथात्र स्नानादिफलम् ।

मात्स्ये—

दशानामश्वमेधानां यज्ञानां यत् फलं स्मृतम् ।

तदवाप्नोति स धर्मात्मा स्नात्वा तत्र वरानने ॥

स्वल्पमप्यत्र यो दद्याद् ब्राह्मणे वेदपारगे ।

शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवच्चैव दीप्यते ॥

उपवासन्तु यः कृत्वा विप्रान् सन्तर्पयेन्नरः ।

स 'सौत्रामणियज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥

विप्रानिति बहुवचनं कपिञ्जलन्यायात् त्रित्वपरम् ।

ब्राह्मे वाराणसीं प्रकृत्य—

तत्र दीपप्रदानेन ज्ञानवत् स्फुरतीन्द्रियम् ।

प्राप्नोति धूपदानेन स्थानं रुद्रनिषेवितम् ॥

वृषभं तरुणं सौम्यं चतुर्वक्षतरौयुतम् ।

यश्चाङ्कित्वा मोचयति स याति परमां गतिम् ॥

पितृभिः सहितो मोक्षं गच्छत्यत्र न संशयः ।

अङ्गुष्ठकत्रिशूलाभ्यां दक्षिण-वामपार्श्वयोः ॥

अन्यत्र तथा दर्शनात् ।

अतएव इतिकर्त्तव्यतान्तरमपि । न चाङ्गुयित्वेति विशेषो-
पदेशादस्य बाधः सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्त्तेति न्यायादन्यासामपि
वृषोत्सर्गेतिकर्त्तव्यतानामत्रान्वयात् । नापि तद्विकृतीभूतेऽत्र
गवोत्सर्गे विशेषोपदेशादन्यस्य बाधः । तेन सहास्य प्रकृतिविकृति-

भावाभावात् न हि तद्वर्णोऽत्रातिदिश्यते निषिध्यते वा येन तथा
स्यात् किन्तु कर्मोदं स्वतन्त्रमेव विधीयते गोदानादिवत् । स याति
परमां गतिमिति तु तत्सुत्यर्थवादः, एकं वृणीतेतिवत् ।

तथा—

किमत्र बहुनोक्तेन यद्दानं क्रियते नरैः ।

धर्मकर्मार्थमुद्दिश्य तदनन्तफलं लभेत् ॥

अर्चयेद्य मां देवि अविमुक्ते वरानने ।

तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि यावदाप्नोति मानवः ॥

दशसौवर्णकं^(१) पुष्पं योऽविमुक्ते प्रयच्छति ।

अग्निहोत्रफलं धूपे गन्धदाने शृणु प्रिये ॥

भूमिदानेन तत्सुख्यं गोप्रदानफलं स्मृतम् ।

सम्भार्जने पञ्चशतं सहस्रमनुलेपने ॥

माल्ये शतसहस्रन्तु अनन्तं गीतवादिते ।

एकस्मिन् पुष्पे दशसुवर्णदानजन्यं फलं तथा धूपेऽग्निहोत्र-
जन्यं गन्धे भूमिदानजन्यं सम्भार्जने गोपञ्चशतीदानजन्यमनु-
लेपने गोसहस्रदानजन्यं मालायां गोलक्षदानजन्यं गीते वाद्ये
चानन्तगोदानजन्यं फलं भवतीत्यर्थः ।

सहस्रमित्यत्राविशेषितसहस्रपदं गोसहस्रपरमिति कल्पतरौ
तथा व्याख्यानात् पितृभिःसह मोक्षं प्राप्नोतीत्यग्रे फलनिर्देशात् ।

तत्र लिङ्गार्चने ।

अविमुक्ते महादेवमर्चयन्ति सुवन्ति ये ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते तिष्ठन्त्यजरामराः ॥
 अविमुक्तं समासाद्य लिङ्गमर्चयते नरः ।
 कल्पकोटिशतैश्चापि तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥
 अमरो ह्यक्षयश्चैव क्रीडेत् स भवसन्निधौ ।
 ये तु ध्यानं समासाद्य युक्तात्मानः समाहिताः ॥
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं जपन्ति शतरुद्रियम् ।
 अविमुक्ते स्थिता नित्यं कृतार्थास्ते द्विजोत्तमाः ॥

तथा—

एकाहमुपवासं यः करिष्यति यशस्विनि ! ।

फलं वर्षशतस्येह लभते मत्परायणः ॥

वर्षशतस्योपोषितस्येत्यर्थः ।

लिङ्गे--

अतः परन्तु संवेद्यं गङ्गावरणसङ्गमम् ।

अवणद्वादशीयोगे बुधवारो यदा भवेत् ॥

तदा तस्मिन्नरः स्नात्वा सन्निहत्याफलं लभेत् ।

आङ्गं करोति यस्तत्र तस्मिन् काले यशस्विनि ।

तारयित्वा पितॄन् सर्वान् विष्णुलोकं स गच्छति ॥

सन्निहत्या कुरुक्षेत्रस्था नदी । मात्स्ये—

वाराणसी-जाङ्गवीभ्यां सङ्गमे लोकविश्रुते ।

दत्त्वाऽन्नञ्च विधानेन न स भूयोऽभिजायते ॥

असियुक्ता वरणा वाराणसी । स्कान्दे—

नदी वाराणसी येयं जाह्नव्या सह सङ्गता ।

सङ्गमे देवनद्याश्च यः स्नात्वा मनुजः शुचिः ॥

अर्चयेत् सङ्गमेशानं तस्य जन्मभयं कुतः ।

सङ्गमश्च अनन्तकेशवतः प्राच्याम् ।

वेदेश्वरस्य पूर्वेण स्वयं तिष्ठति केशवः ।

केशवस्य च पूर्वेण विश्रुतः सङ्गमेश्वरः ॥

इति वाराणस्यामीशानकोणवर्णने लिङ्गपुराणात् ।

मात्स्ये—

वायव्ये तु दिशि भागे तस्य पीठस्य सुन्दरि ।

लिङ्गं संस्थापितं तत्र सगरेण चतुर्मुखम् ॥

पीठो योगपीठम् ।

सागराहायवे भागे भद्रदोहं सरः स्मृतम् ।

गवां क्षीरेण संजातं सर्वपातकनाशनम् ॥

कपिलानां सहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम् ।

तत् फलं लभते मर्त्यः स्नानात्तत्र न संशयः ॥

पूर्वभाद्रपदायुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।

तदा पुण्यतमः कालोऽप्यश्वमेधफलप्रदः ॥

विश्वनाथायतनवायव्ये वरणापूर्वे भीष्मचण्डिकाऽस्ति ।

तत्र च मात्स्ये—तत्रकरणे

यत्र सा दृश्यते देवी भीष्मचण्डिकाविश्रुता ।

वीभक्ते विह्वते भीमे श्मशाने वसते सदा ॥

अन्तकेश्वरपूर्वे सर्वेश्वरदक्षिणे मालतीश्वरोत्तरे 'कृत्तिवासे-
श्वरं लिङ्गम् ।

तदुपक्रम्य लैङ्गे—

वाराणस्यां प्रमुच्यन्ते ये जनास्तत्र संस्थिताः ।

कृमिकीटाः प्रमुच्यन्ते महापातकिनश्च ये ॥

तथा—

कृत्तिवासेश्वरं^१ लिङ्गं ये व्रजन्ति शुभार्थिनः ।

ते रुद्रस्य शरीरान्तःप्रविष्टाश्चापुनर्भवाः ॥

अनेन च शरीरेण प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ।

दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां यत्र विश्रुतिः ॥

कृत्तिवासेश्वरो^२ यत्र तत्र सर्वे व्यवस्थिताः ।

तस्मिन् लिङ्गे तु सान्निध्यं त्रिलोक्या नाऽत्र संशयः ॥

तथा—

जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षो लभ्येत वा नवा^३ ।

एकेन जन्मना तत्र कृत्तिवासे तु लभ्यते ॥

पूर्वजन्मकृतं पापं तपसाऽपि विशुध्यति ।

तत्क्षणान्प्रश्यते पापं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥

तथा—

कृते तु त्र्यम्बकं प्रोक्तं त्रेतायां कृत्तिवाससम् ।

महेश्वरस्तु देवस्य ह्यपरे नाम गीयते ॥

(१) ख—कृत्तिकेश्वरम् । ग—कृमिकीटेश्वरम् ।

(२) ग—कृमिकीटेश्वरः । (३) क—पुस्तके—मानवैः ।

हस्तिपालेश्वरं नाम कलौ सिद्धैस्तु गीयते ।

तथा,—

कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।
यदीच्छेत्तारकं ज्ञानं शाश्वतञ्चामृतं पदम् ॥

तथा,—

दर्शनाद्देवदेवस्य ब्रह्महाऽपि प्रमुच्यते ।
दर्शने पूजने चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥
श्रद्धया परया देवं येऽर्चयन्ति सनातनम् ।
फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ॥
पुष्पैः फलैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैस्तथा ।
क्षीरेण मधुना चैव तोयेन सह सर्पिषा ॥
तर्पयन्ति परं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभम् ।
डुडुकार-नमस्कारैर्नृत्यगीतैस्तथैव च ॥
मुखवाद्यैरनेकैश्च स्तोत्रमन्त्रैस्तथैव च ।
उपोष्य रजनीमेकां भक्त्या परमया हरम् ॥
ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ॥
भूताङ्गि' चैत्रमासस्य पूजयेत् परमेश्वरम् ।
स तु विश्वेश्वरं प्राप्य क्रीडते यत्तराडिव ॥
वैशाखस्य चतुर्दश्यां योऽर्चयेत् प्रयतः शिवम् ।
विशाखलोकमासाद्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥
व्यैष्ठमासे चतुर्दश्यां योऽर्चयेत् श्रद्धया हरम् ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाचन्द्रतारकम् ॥
 चतुर्दश्यां शुचौ मासे योऽर्चयेत्तु सुरेश्वरम् ।
 सूर्यस्य लोके सुमुखि क्रीडते यावदीप्सितम् ॥
 श्रावणस्य चतुर्दश्यां कामलिङ्गसमन्वितम् ।
 स याति वारुणं लोकं क्रीडते चाप्सरैः सह ॥
 मासि भाद्रपदे नक्तमर्चयित्वा तु शङ्करम् ।
 पुष्पैः फलैश्च विविधैरिन्द्रस्यैव स लोकभाक्^१ ॥
 पितृपक्षे चतुर्दश्यां पूजयित्वा तथेश्वरम् ॥
 सम्प्राप्य पितृलोकन्तु क्रीडते पूजितस्तु तैः ।
 प्रबोधमासे^२ देवेशमर्चयित्वा महेश्वरम् ।
 स चन्द्रलोकमासाद्य क्रीडते यावदीप्सितम् ॥
 बहुले मार्गशीर्षस्य^३ पूजयित्वा पिणाकिनम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति क्रीडते कालमक्षयम् ॥
 अर्चयित्वा तथा पुष्ये स्थानं हृष्टेन चेतसा ।
 प्राप्नोति तस्य वै स्थानं मोदते तेन वै सदा ॥
 माघे समर्चयित्वा वै पुष्य-मूल-फलैः शुभैः ।
 प्राप्नोति शिवलोकन्तु भुक्त्वा संसारसागरम् ॥
 कृत्तिवासेश्वरं देवमर्चयेत्तं प्रयत्नतः ।
 अविमुक्ते च वस्तव्यं यदीच्छेन्मामकं पदम् ॥

कृष्णादिक्रमेण चतुर्दशीष्विमानि कर्माणि शिवरात्रिसुप-

(१) ग—इन्द्रस्यैति स लोकताम् ।

(२) ग—प्रबोधवेत् सः ।

(३) क पुस्तके—मार्गशीर्षे च ।

क्रम्य फाल्गुनादौ कथनात् । तथा व्यासेश्वरपश्चिमे घण्टाकर्ण-
ऋदः । तत्र लिङ्गे,—

स्नानं कृत्वा ऋदे तस्मिन् व्यासेशस्य च दर्शनात् ।
यत्र तत्र मृतो देवि वाराणस्यां मृतो भवेत् ॥

तथा,—

१दण्डखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा स्वकान् पितॄन् ।
नरकस्थाश्च ये देवि पितृलोके वसन्ति ते ॥
पिशाचत्वं गता ये वै नराः पापेन कर्मणा ।
तेषाञ्च पिण्डदानेन २देहस्योद्धरणं भवेत् ॥
दर्शनात्तस्य खातस्य कृतकृत्योऽभिजायते ॥

तत्रैव ललितामुपक्रम्य,—

ये च त्वां पूजयिष्यन्ति तस्मिन् स्थाने स्थिताः स्वयम् ।
तेषां त्वं विविधान् भोगान् सम्प्रदास्यसि मानसे ॥
जागरं ये प्रकुर्वन्ति तवाग्रे दीपधारिणः ३ ।
तेषां त्वमक्षयान् लोकान् ४निनयिष्यसि भाविनि ॥
आलयं ये प्रकुर्वन्ति भूमिं सम्भार्जयन्ति च ।
तेषामष्टसहस्रस्य सुवर्णस्य फलं भवेत् ॥
त्वामुद्दिश्य च यो देवि ब्राह्मणं ब्राह्मणीं तथा ।
भोजयिष्यति देवेशि तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

(१) ग पुस्तके—दन्तखाते ।

(२) ग पुस्तके—वासः स्वर्गे महीहृते ।

(३) ख पुस्तके—तत्र पूजाविधानतः ।

(४) ग पुस्तके—विचरिष्यसि ।

तव लोके वसेत् कल्पमिहैव भारते पुनः ।
 नरो वा यदि वा नारी सर्वभोगसमन्वितौ ।
 धनधान्यसमायुक्तौ जायेते महतां कुले ॥
 सुभगौ दर्शनीयौ च रूप-यौवनदर्पितौ ।
 भवेतामीदृशौ देवि सर्वसौभाग्यभाजनौ ॥
 मानुषं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्सम्पातचञ्चलम् ।
 येन दृष्टाऽसि सुश्रोणि तस्य जन्मभयं कुतः ॥
 पृथ्वीं प्रदक्षिणीकृत्य यत् फलं लभते नरः ।
 तत्फलं ललितायाञ्च वाराणस्यां न संशयः ॥
 माघे मासि चतुर्दश्यां^१ तस्मिन् काल उपोषितः ।
 अर्चयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ।
 तस्यर्द्धिमत्कुलं देवि त्रैलोक्ये याति दुर्लभम् ॥

तथा,—

नलकुवरेश्वरं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 तस्यैव दक्षिणे देवि मणिकर्णीति विश्रुतम् ॥
 तस्य चाग्रे महातीर्थं सर्वपातकनाशनम् ।
 मणिकर्णीश्वरो देवः कुण्डमध्ये च तिष्ठति ॥
 अनेनैव तु देहेन सिध्यते तस्य दर्शनम् ।

तथा,—

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गङ्गया स्थापितं पुरा ।
 गङ्गेश्वरेति नामानं सुरलोकप्रदायकम् ॥

(१) क पुस्तके—इहैवागच्छते पुनः ।

(२) ग पुस्तके—चतुर्थ्यान्तु ।

तथा,—

अन्यदायतनं वक्ष्ये वाराणस्यां सुरेश्वरि ! ।
 यत्र वै देवदेवस्य रुचिरस्थानमीप्सितम् ॥
 नीयमानं पुरा देवि तस्मिन् शशिमौलिनः ।
 राक्षसैरन्तरीक्षस्थैर्व्रजमानैस्तु सत्वरम् ॥
 अस्मिन् देशे यदायातास्तदा देवेन चिन्तितम् ।
 अविमुक्तेन मोक्षस्तु कथं मे सम्भविष्यति ॥
 इदमर्थन्तु देवेशो यावच्चिन्तयते प्रभुः ।
 तावत् कुक्कुटशब्दस्तु तस्मिन् देशे समुत्थितः ॥
 शब्दं श्रुत्वा तु तं देवि राक्षसास्त्रस्तचेतसः ।
 लिङ्गमुत्सृज्य भीतास्ते प्रभातसमये गताः ।
 गतैस्तु राक्षसैर्देवि लिङ्गं तत्रैव तं शिवः ॥
 स्थाने तु रुचिरे शुभ्रे देवदेवः स्वयं प्रभुः ।
 अविमुक्ते तत्र मध्ये अविमुक्ततरं स्मृतम् ॥
 तदा विमुक्तं हि सुरैर्हरस्य नाम स्मृतं पुण्यतमाविमुक्तम् ।
 मोक्षप्रदं स्थावरजङ्गमानां ये प्राणिनः पञ्चतां सम्प्रयान्ति ॥
 कुक्कुटाश्चापि देवेशि तस्मिन् स्थाने स्थिताः सदा ।
 अद्यापि तत्र हन्यन्ते पूज्यमानाः शुभार्थिभिः ॥
 अविमुक्तं सदा देवि यश्चेयाद्दक्षया नरः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

दक्षया दक्षिणया दक्षिणत आरभ्य अविमुक्तस्थानप्रवेशरूपेति

यावत् ।

देवस्य दक्षिणे भागे वापी तिष्ठति शोभना ।
 तस्यास्तूर्थोदकं पीत्वा पुनरावृत्तिर्न विद्यते ॥
 पीतमात्रेण तेनैव उदकेन सुरेश्वरि ।
 त्रीणि लिङ्गानि वर्त्तन्ते हृदये पुरुषस्य तु ॥
 यैस्तु तत्र जलं पीतं कृतार्थास्ते हि मानवाः ।
 तेषान्तु तारकं ज्ञानमुत्पत्स्यति न संशयः ॥
 वापीजलेन च स्नात्वा दृष्ट्वा च दण्डनायकम् ।
 अविमुक्तं ततो दृष्ट्वा कैवल्यं लभते क्षणात् ॥
 तत्र सन्ध्यामुपासित्वा ब्राह्मणः सकृदेव तु ।
 कृतसन्ध्योऽथ विप्रः स्यात् पञ्च षट् च शतं समाः ॥
 पुरीं वाराणसीं तान्तु श्मशानञ्चाविमुक्तकम् ।
 अविमुक्तेश्वरश्चैव दृष्ट्वा गणपतिर्भवेत् ॥

तथा—

अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं सम्यक् दृष्ट्वा तु मानवः ।
 सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ॥
 अविमुक्तक्षेत्रस्यैव श्मशानमिति संज्ञान्तरम् ।
 लैङ्गे—अविमुक्तस्य चाग्रे तु लिङ्गं पश्चान्मुखं स्मृतम् ।
 प्रीतिकेश्वरनामानं प्रीतिं यच्छति शाश्वतीम् ॥
 अविमुक्तस्योत्तरेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्मृतम् ।
 अविमुक्तं ततो देवि नाम्ना वै लक्ष्णेश्वरः ॥
 तेन दृष्टेन देवेशि ज्ञानवान् जायते नरः ।
 तस्य चोत्तरतो देवि लिङ्गं यद्वै चतुर्मुखम् ॥

चतुर्थेश्वरनामानं पापानां भयमोचनम् ।

स्कान्दे—

क्षेत्रं वाराणसी पुण्या मुक्तिदन्तु भविष्यति ।

अविमुक्तेश्वरं मां वै योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ॥

गाणपत्ये गतिस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य हि ।

प्राणानिह च संन्यस्य प्राप्यते मुक्तिरुत्तमा ॥

तदयं सङ्क्षेपः—

अविमुक्तश्मशानोभयसंज्ञके क्षेत्रे शिवस्यापितमविमुक्तेश्वरं लिङ्गं विश्वनाथनाम्ना लोकप्रसिद्धम् । तदेव च कुक्कुटमण्डपस्थानं तत्र च दक्षिणद्वारेण प्रवेशेऽप्यपुनरावृत्तिः फलम् । तस्य तु दक्षिणे वापी विज्ञान-प्रजननत्वाद्दिज्ञानवापीत्वेन प्रसिद्धा तस्यासु जलपानाद्दृढये लिङ्गतयोदयः तारकज्ञानमपुनरावृत्तिश्च भवति ।

वाराणसीमविमुक्तनामकञ्च विश्वनाथगृहक्षेत्रं विश्वनाथञ्च दृष्ट्वा गणपतिर्भवति ।

एतत्क्षेत्रस्य प्रथमावरणे प्राच्यां प्रीतिकेश्वरनामानं पश्चिमाभिमुखं लिङ्गमुत्तरस्यां पश्चिमाभिमुखं लक्ष्णेश्वरनामकं लिङ्गं वायव्ये मगधेश्वरं दक्षिणस्यां विज्ञानवापी तद्दक्षिणे कामेश्वरं लिङ्गं एतदभ्यन्तरेऽविमुक्ततरे क्षेत्रे मृतस्य परं मुक्तिर्भवति ।

तथा द्वितीयावरणे प्राच्यां मणिकर्णिकेश्वरः, उत्तरस्यां चतुर्थेश्वरः, दक्षिणस्यां गङ्गेश्वरः ।

तथा—सप्तकीद्वसु लिङ्गानि अस्मिन् स्थाने स्थितानि हि ।

तेषां दर्शनमात्रेण यज्ञानां फलमाप्नुयात् ॥

एतानि सिद्धलिङ्गानि कृपाः पुण्यास्तथा ऋदाः ।
 वाप्यो नद्योऽथ कुण्डानि तथा ते परिकीर्त्तिताः ॥
 एतेषु चैव यः स्नानं करिष्यति समाहितः ।
 लिङ्गानि स्पर्शयित्वा च संसारे न विशेत् पुनः ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षे च यानि च ।
 तेषां मध्ये च ये श्रेष्ठा मया ते कीर्त्तिताः शुभाः ॥
 तीर्थयात्रा वरारोहे कथिता पापनाशिनी ।
 येन चैषा कृता दृष्टा सोऽपि वै मुक्तिभाग्भवेत् ॥
 अविमुक्तश्च सुश्रोणि मया मध्यमकं शुभम् ।
 तत्र तु कण्टकं नाम मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि यात्राकालांस्तु सर्व्वगे ।
 चैत्रमासे च देवैस्तु यात्रेयं विहिता शुभे ॥
 तस्यैव कामकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 ज्यैष्ठमासे तु सिद्धैस्तु यात्रेयश्च कृता पुरा ॥
 रुद्रावासस्य कुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 आषाढे वापि यात्रेयं गन्धर्व्वैश्च कृता पुरा ॥
 त्रिथो देव्यास्तु कुण्डस्यैः स्नानपूजनतत्परैः ।
 विद्याधरैस्तु यात्रेयं श्रावणे मासि तत्परैः ॥
 लक्ष्मीकुण्डस्य संस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 पितृभिश्चापि यात्रेयमाश्विने मासि तत्परैः ॥
 मार्कण्डेयऋदस्यैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 कृतां यच्चैस्तु यात्रेयं मासि मार्गशिरे शुभा ॥

कपालमोचनस्थैस्तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 गुह्यकैश्चैव यात्रेयं पौषे मासि वरानने ॥
 कालेश्वरस्य कुण्डस्थैः स्नानपूजनतत्परैः ।
 पन्नगैश्चैव यात्रेयं माघे मासि तु तत्परैः ॥
 कोटितीर्थे तु संस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 पिशाचैस्तु यदा तस्मिन् फाल्गुनस्य चतुर्दशी ॥
 तेन सा प्रोच्यते देवी पिशाची नाम विश्रुता ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि यात्रायां निष्कृतिं पराम् ॥
 उदकुम्भास्तु दातव्या मिष्टान्नेन समन्विताः ।
 तेन देवि तदा प्राप्तं पूर्वीक्तं फलमेव तु ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि यात्रा याश्च वरानने ।
 शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां भवकान्ता महाफला ॥
 तत्र गौरी तु द्रष्टव्या तां शृणुष्व वरानने ।
 स्नानं कृत्वा तु गन्तव्यं गोप्रेक्षे तु यशस्विनि ॥
 तस्मिन्नहनि सा देवी अर्चितव्या प्रयत्नतः ।
 तस्मात् स्थानात्तु गन्तव्यमविमुक्तस्य चोत्तरे ॥
 तत्र देवी सदा गौरी पूजितव्या प्रयत्नतः ।
 अन्या चापि परा प्रोक्ता सम्बर्त्तानमिता शुभा ॥
 द्रष्टव्या चैव सा देवी सर्वकामफलप्रदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति यदि ध्यायेत मानवः ॥
 ततस्तु भोजयन् विप्रान् मम भक्तान् शुभव्रतान् ।
 वासैः सदक्षिणैश्चैव यथार्हमतिपुष्कलैः ॥

पञ्चगौरीन्तु यः कृत्वा भक्त्या देवि समाहितः ।

सर्वांश्चैव रसान् गन्धान् गौरीमुद्दिश्य ब्राह्मणे ॥

उत्तमं श्रेय आप्नोति सौभाग्येन समन्वितः ।

सर्वरसो गन्धर्वशास्त्रोक्तः । ब्राह्मणे दद्यादिति शेषः ।

तथा तत्रैव—

विनायकान् प्रवक्ष्यामि अस्य क्षेत्रस्य विघ्नदान् ।

ढोण्डन्तु प्रथमं दृष्ट्वा तथा किल विनायकम् ॥

दिव्यं विनायकञ्चैव गोप्रेक्षं हस्तिदन्तिनम् ।

विनायकं तथैवान्यं सिन्दूर्यं नाम विश्रुतम् ॥

चतुर्थ्यां देवि द्रष्टव्या एवं पञ्च विनायकाः ।

लड्डुकाश्च प्रदातव्या एतानुद्दिश्य ब्राह्मणे ॥

एतेन चैव धर्मेण सिद्धिमान् जायते नरः ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि चण्डिकाः क्षेत्ररक्षिकाः ॥

दक्षिणे रक्षते दुर्गा नैर्ऋते चोत्तरेश्वरी ॥

अङ्गारेशी पश्चिमे तु वायव्ये भद्रकालिका ।

उत्तरे भीमचण्डा च महामत्तेशानतस्तथा ॥

जङ्घकेशसमायुक्ता शङ्करी पूर्वतः स्मृता ।

अधःकेशी तथाग्नेय्यां चित्रघण्टा तु मध्यतः ॥

एतास्तु चण्डिका देवीर्यो वै द्रक्ष्यति मानवः ।

तस्य तुष्टाश्च ताः सर्वाः क्षेत्रं रक्षन्ति तत्पराः ॥

विघ्नं कुर्वन्ति सततं पापानां देवि सर्वदा ।

तस्माद्देवि सदा पूज्याश्चण्डिकाः सविनायकाः ॥

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तस्मिन् क्षेत्रे सुरेश्वरि ।
 तिस्रो नद्यस्तु तत्रस्था वहन्ति च शुभोदकाः ॥
 तासां दर्शनमात्रेण विप्रहत्या निवर्त्तते ।
 एकाऽपि तत्र तिस्रोता मन्दाकिनी तथाऽपरा ॥
 मत्स्योदरी तृतीया च एतास्त्रिसु पुण्यदाः ।
 मन्दाकिनी तथा पुण्या मध्यमेश्वरसंस्थिता ॥
 पितामहस्रोतिका च अविमुक्ते तु पुण्यदा ।
 मत्स्योदरी तु ॐकारे पुण्यदा सर्वदैव हि ॥
 तस्मिन् स्थाने यदा गङ्गा आगमिष्यति भाविनि ! ।
 तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥
 वरणासिक्तसलिले जाङ्गवीजलविप्लुते ।
 तत्र नादेश्वरे पुण्ये स्नातः किमनुशोचति ॥
 तस्मिन् काले च तत्रैव स्नानं देवि कृतं मया ।
 तेन हस्ततलाद्देवि कपालपातनं क्षणात् ॥
 कमालमोचनं नाम तत्रैव सुमहत् सरः ।
 पावनं सर्वसत्वानां पुण्यदं पुण्यदेहिनाम् (?) ॥
 मत्स्योदरीजले गङ्गा ॐकारेश्वरसन्निधौ ।
 तदा तस्मिन् जले स्नात्वा दृष्ट्वा चोङ्कारमीश्वरम् ॥
 शोकं जरां मृत्युवक्त्रं न तेन स्पृशते नरः ।
 तस्मिंस्तु यः शिवः साक्षादोङ्कारेश्वरसंज्ञितः ॥
 एतद्रहस्यमान्नातं स्नेहात्तव वरानने ।
 अकारश्च उकारश्च मकारश्च प्रकीर्तितम् ॥

अकारस्तत्र विज्ञेयो विष्णुलोकगतिप्रदः ।
 तस्य दक्षिणपार्श्वे तु उकारः परिकीर्तितः ॥
 तत्र सिद्धिं परां प्राप्तो देवाचार्यो बृहस्पतिः ।
 उकारं तत्र विज्ञेयं ब्रह्मणः पदमव्ययम् ॥
 तयोस्तथोत्तरे भागे मकारं विन्दुसंज्ञितम् ।
 तस्मिन् लिङ्गे तु संसिद्धः कपिलर्षिर्महामुनिः ॥
 तस्मात्त्वमपि गाङ्गेय ! मनःस्थैर्यं यदीच्छसि ।
 लिङ्गस्याराधने यत्नं कुरुष्व नियतव्रतः ॥
 निर्ममो निरहङ्कारः पदमाप्नोति शाश्वतम् ।

तथा,—

वाराणसीमभ्युपेत्य पञ्चायतनमुत्तमम् ।
 आराध्यमानो देवेशं तस्मिन् स्थाने स्थितः सदा ॥

गाङ्गेयः स्कन्दः प्रक्रमात् ।

स्कन्दपुराणे,—

ततोऽहमास्थितो देवि स्थानेऽस्मिन् स्वयमेव हि ।
 गोप्रेक्षक इति ख्यातः संस्तुतः सर्वदैवतैः ॥
 गोप्रेक्षेश्वरमागत्य दृष्ट्वाऽभ्यर्च्य च मानवः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति कल्पषैश्च विमुच्यते ॥
 ततस्ता दह्यमानास्तु प्रसवैः सुरभीरपि ।
 ऋदेऽस्मिन् पेतुरभ्येत्य शान्तास्तोयं पपुस्तदा ॥
 कपिलाऋद इत्येवं ततः प्रभृति कथ्यते ।
 अत्रापि स्वयमेवाहं वृषध्वज इति स्मृतः ॥

सान्निध्यं भवने देवि सदा मे दृशतां स्थितम् ।
 कपिलाङ्गदतीर्थेऽस्मिन् स्रात्वा संयतमानसः ॥
 वृषध्वजमिमं दृष्ट्वा सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
 स्वर्लोकतां मृतश्चापि अर्चयित्वा तु मामिह ॥
 लभते देहभेदेन गणत्वञ्चातिदुर्लभम् ।
 अस्मिन् देवप्रदेशे तु गावो वै ब्रह्मणः स्वयम् ॥
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां सर्वदुर्गा यथासुखम् ।
 भद्रदोहं सरस्तत्तु पुण्यं पापहरं शुभम् ॥
 शिरो भूत्वाहमत्रस्तः स्वर्गो महर्शनाइवेत् ॥
 अत्राहं ब्रह्मणानीय स्थापितः परमेष्ठिना ।
 ब्रह्मणश्चापि संगृह्य विष्णुना स्थापितः पुनः ॥
 पुनश्चापि ततो ब्रह्मा स्वर्लोकेश्वरसंज्ञकम् ।
 स्थापयामास मे लिङ्गं स्वर्णलेश्वरनामकम् ॥
 दृष्ट्वैनमपि देवेशं मम लोके महीयते ।
 प्राणानिह नरस्यङ्गा न पुनर्जायते क्वचित् ॥
 अनन्ता सा गतिस्तस्य योगिनामेव सा स्मृता ।
 अस्मिन्नेव महादेशे दैत्यो दैवतकण्ठकः ॥
 व्याघ्ररूपं समास्थाय निहतो दर्पितो बली ।
 व्याघ्रेश्वर इति ख्यातो नित्यमत्राहमास्थितः ॥
 न पुनर्दुर्गतिं यान्ति दृष्ट्वैनममरेश्वरम् ।
 हिमवत्स्थापितं लिङ्गं शैलेश्वरमिति श्रुतम् ।
 दृष्ट्वैतन्मनुजो देवि न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥

उत्पलो विदलश्चैव यौ दैत्यौ ब्रह्मणो वरात् ।
 दृप्तौ लिङ्गञ्च तद्दृष्ट्वा त्वयैव निहतौ शुभौ ॥
 सावज्ञं क(ण्ट)न्यकेनात्र तस्येदं चिह्नमास्थितम् ॥
 दृष्ट्वैव मम लिङ्गन्तु जैष्ठस्थानसमाश्रितम् ।
 न शोचति पुनर्मर्त्यः सिद्धो जन्मनि जन्मनि ॥
 समन्ताच्चैव देवैर्मं लिङ्गानि स्थापितानीह ।
 दृष्ट्वा च नियतं मर्त्यो देहभेदे गणो भवेत् ॥
 नदी वाराणसी' चेयं पुण्या पातकनाशिनी ।
 क्षेत्रमेतदलङ्कृत्य जाह्नव्या सह सङ्गता ॥
 स्थापितं सङ्गमे तस्मिन् ब्रह्मणा लिङ्गमुत्तमम् ।
 सङ्गमेश्वरमित्येवं ख्यातं देवि प्रदृश्यताम् ॥
 सङ्गमे देवनद्याश्च यः स्नात्वा मनुजो भुवि ।
 अर्चयेत् सङ्गमेशानं तस्य जन्मभयं कुतः ॥
 स्थापितं लिङ्गमेतच्च शुक्रेण तव सूनुना ।
 नाम्ना शुक्रेश्वरं लिङ्गं सर्वसिद्धामराश्रितम् ॥
 दृष्ट्वैव मानवः सद्यो मुक्तः स्यात् सर्वपातकैः ।
 मृतश्च न पुनर्जन्म संसारे तु लभेन्नरः ॥
 जम्बूकोऽत्र हतो दैत्यो मयाऽतो जम्बूकेश्वरः ।
 तमेनं मां तत्र दृष्ट्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 देवैः शक्रपुरोगैश्च एतानि स्थापितानीह ।
 यस्मात्लिङ्गानि पुण्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
 एवंमेतानि पुण्यानि मन्निवासानि पार्वति ! ।

कथितानि तव क्षेत्रे वाक्यं गुह्यतरं शृणु ॥
 महालयालयस्थं मां केदारि च व्यवस्थितम् ।
 गणत्वं लभते दृष्ट्वा क्षेत्रेऽस्मिन् हरवत्सभे ! ॥
 गाणपत्यपदं तस्मादतः सा मुक्तिरुत्तमा ।
 अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं मम दृष्ट्वेह मानवः ॥
 सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ।
 शैलेशं सङ्गमेशञ्च स्वर्नी(र्णा)लं मध्यमे पुरे ॥
 हिरण्यगर्भमीशानं गोप्रेक्षञ्च वृषध्वजम् ।
 उपशान्तशिवञ्चैव ज्यैष्ठस्थाननिवासिनम् ॥
 शुकेश्वरञ्च विख्यातं व्याघ्रेशं जम्बूकेश्वरम् ।
 दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ॥
 इति कल्पतरौ वाराणसी-माहात्म्यम् ।

अथ माहात्म्यं काशीखण्डे—

अविमुक्तेशमात्रं यत्तदप्यक्षयतां व्रजेत् ।
 अविमुक्तं गतः कश्चिन्नरकं नैति किल्बिषी ॥
 अविमुक्ते कृतं पापं किन्तु वज्रं भवेद्दृढम् ।

भविष्ये—

त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि सत्क्षेत्राणि च कृतस्त्रयः ।
 सेवन्ते सततं गङ्गां काश्यामुत्तरवाहिनीम् ॥
 दशाश्वमेधे यः स्नात्वा दृष्ट्वा विश्वेश्वरं शिवम् ।

सद्यः पापैर्विमुक्तोऽसौ मुच्यते भवबन्धनात् ॥
 गङ्गा हि सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्याऽपहारिणी ।
 वाराणस्यां विशेषेण यत्र चोत्तरवाहिनी ॥
 वरणायास्तथास्याश्च जाङ्गव्याः सङ्गमे नरः ।
 स्नानमात्रेण सर्वेभ्यः पातकेभ्यो विमुच्यते ॥
 काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायां कार्तिके तथा ।
 स्नात्वा विमुच्यते माघे महापापाऽतिपातकैः ॥
 सर्वलोकेषु तीर्थानि यानि ख्यातानि तानि च ।
 सर्वाण्येतान्यशेषेण वाराणस्यान्तु जाङ्गवीम् ॥
 उत्तराभिमुखीं पुण्यामागच्छन्ति दिने दिने ।
 नित्यं पर्वसु सर्वेषु पुण्यैरायतनैः सह ॥
 महापातकदोषादिदुष्टानां स्पर्शसम्भवम् ।
 व्यपोहितं स्वपापञ्च जनः पापापनुत्तये ॥
 जन्मान्तरशतेनापि सत्कर्मनिरतस्य च ।
 अन्यत्र ऋषभिश्वापि^१ मोक्षो लभ्येत वा न वा ॥
 एकेन जन्मना चात्र गङ्गायां मरणेन च ।
 मोक्षस्तु प्राप्यते काश्यां नरेणानियतात्मना ।
 तदारभ्य मुने काश्यां ख्यातो धर्मनदो ऋदः ॥

(१) ग पुस्तके ऋषयश्वापि ।

अथ पञ्चनदम् ।

(तत्र काशीखण्डे ।)

धर्मो हरस्वरूपेण महापातकनाशनः ।
 धुनी च धूतपापा सा सर्वतीर्थमयी शुभा ॥
 हरिर्महोत्तसङ्घातान् कूलजानिव पादपान् ।
 किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ॥
 गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनद्योऽत्र कीर्तिताः ।
 अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
 तत्राप्लुतो न गृह्णीयाद्देहितां पाञ्चभौतिकीम् ।
 अस्मिन् पञ्चनदीनाञ्च सम्भेदेऽघौघभेदिनि ।
 स्नानमात्रात् प्रयात्येव भित्वा ब्रह्माण्डमण्डपम् ॥
 प्रयागे माघमासे तु सम्यक् स्नातस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं स्यादिहैकेन काश्यां पञ्चनदे ध्रुवम् ॥
 स्नात्वा पञ्चनदे तीर्थे कृत्वा च पितृतर्पणम् ।
 विन्दुमाधवमभ्यर्च्य न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥
 यावत्संख्यास्तिला दत्ताः पितृभ्यो जलतर्पणे ।
 पुण्ये पञ्चनदे तीर्थे तृप्तिः स्यात्तावदाब्दिकी ॥
 अद्भया यैः कृतं श्राद्धं तीर्थे पञ्चनदे शुभे ।
 तेषां पितामहा मुक्ता नानायोनिगता अपि ॥
 यमलोके पितृगणैर्गाथियं परिगीयते ।
 मङ्गिमानं पाञ्चनदं दृष्ट्वा श्राद्धविधानतः ॥

अस्माकमपि वंशेऽत्र कश्चित् श्राद्धं करिष्यति ।
 काश्यां पञ्चनदं प्राप्य येन 'मुच्यामहे वयम् ॥
 तत्र पञ्चनदे तीर्थे यत्किञ्चिद्दीयते 'यदि ।
 कल्पक्षयेऽपि न भवेत्तस्य पुण्यस्य सङ्ख्यः ॥
 बन्ध्याऽपि वर्षपर्यन्तं स्नात्वा पञ्चनदे ऋदे ।
 समञ्चैः मङ्गलां देवीं पुत्रं जनयति ध्रुवम् ॥
 जलैः पाञ्चनदैः पुण्यैर्वाससा परिशोधितैः ।
 महाफलमवाप्नोति स्नापयित्वेष्टदेवताम् ॥
 पञ्चामृतानां कलसैरष्टोत्तरशतामितैः ।
 तुलितोऽधिकतां प्राप्तो विन्दुः पञ्चनदाम्बुनः ॥
 पञ्चकूर्चेन पीतेन गात्रशुद्धिरुदाहृता ।
 सा शुद्धिः श्रद्धया प्राश्य विन्दुं पाञ्चनदन्वितम् ॥
 भवेदवभृथस्नानाद्राजसूयाश्वमेधयोः ।
 यत्फलं तच्छतगुणं स्नानात् पाञ्चनदे तदा ॥
 राजसूयाऽश्वमेधौ च भवेतां स्वर्गसाधनम् ।
 आब्रह्मघटिकाच्छान्तं^१ भुक्त्यै पाञ्चनदाप्नुतिः ॥
 स्वर्गराज्याभिषेकोऽपि न तथा सम्मतः सताम् ।
 अभिषेकः पाञ्चनदो यथाऽनल्पसुखप्रदः ॥
 शतं समास्तपस्तप्त्वा कृते यत्प्राप्यते फलम् ।
 तत् कार्तिके पञ्चनदे सकृत् स्नानेन लभ्यते^२ ॥

(१) क मुच्यामहे ।

(२) क गौरीम् ।

(३) ख वसु ।

(४) ग पञ्चनदाम्बुसा ।

इष्टापूर्त्तेषु धर्मेषु यावज्जीवकृतेषु च ।
 अन्यत्र यत् फलं तस्यादूर्जे धर्मनदाप्लवात् ॥
 न धूतपापसदृशं तीर्थं कापि महीतले ॥
 यदेकस्नानतो नश्येदघं जन्मत्रयार्जितम् ।
 कृते धर्मनदं नाम त्रेतायां धूतपापकम् ॥
 द्वापरे विन्दुतीर्थञ्च कलौ पञ्चनदं स्मृतम् ।
 विन्दुतीर्थे नरो दत्त्वा काञ्चनं कृणुलोन्मितम् ॥
 न दरिद्रो भवेत् कापि न सुवर्णैर्वियुज्यते ।
 गोभूतिलहिरण्याश्व वासोऽथ स्रक् विभूषणम् ॥
 यत्किञ्चिद्विन्दुतीर्थेऽन्नं दत्त्वाऽक्षयमवाप्नुयात् ।
 एकामप्याहुतिं दत्त्वा सुसिद्धेऽग्नौ विधानतः ॥
 पुण्ये धर्मनदे तीर्थे कोटिहोमफलं लभेत् ।
 तत्पञ्चनदतीर्थस्य महिमानमनन्तकम् ॥
 को हि वर्णयितुं शक्तश्चतुर्वर्गशुभौकसः ॥

इति काशीमाहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-श्रीवाचस्पतिमिश्र विरचिते

तीर्थचिन्तामणौ पञ्चमः काशी- प्रकाशः

सम्पूर्णतामगात् ।

